

Новітня доба

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

НОВІТНЯ ДОБА

ВИПУСК 2
ЛЬВІВ 2014

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України

УДК 94(477)“19/20”

Новітня доба / [відп. ред. Ігор Соляр]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2014. – Вип. 2. – 172 с.

У збірнику вміщено статті і повідомлення, в яких проаналізовано актуальні проблеми української і всесвітньої історії новітньої доби, зокрема – українського національно-визвольного руху в роки Першої і Другої світових війн. Окремі статті присвячено національно-культурним процесам на західноукраїнських землях у 1920–1930 рр., дискусійним питанням післявоєнного періоду ХХ ст.

Збірник складається з рубрик: наукові публікації, особлива думка, науковий дебют, публікація документів, спогади, рецензії.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, Ігор Соляр (відп. редактор), д-р іст. наук, проф. Степан Качараба, доктор габ. Євгеніуш Коко, д-р іст. наук, проф. Микола Литвин, д-р іст. наук, проф. Іван Патер, канд. іст. наук Олег Піх, д-р іст. наук, проф. Олександр Рубльов, канд. іст. наук Олександра Стасюк (заст. відп. редактора).

Свідоцтво про реєстрацію ЗМІ
КВ № 19970–9770Р від 17.05.2013 р.

ISSN 2409-434X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014

Олександр ЛИСЕНКО

ФЕНОМЕНОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО САМОСТІЙНИЦЬКОГО РУХУ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ

У статті досліджено сприйняття українського національно-визвольного руху 1940–1950-х років сучасним українським суспільством. Виділено історичний, правовий та морально-етичний аспекти проблеми. Боротьбу ОУН і УПА окреслено як яскраве історичне явище загальноукраїнського масштабу, що викликає незмінний інтерес фахівців та громадськості. Простежено різні чинники та тенденції формування політики національної пам'яті стосовно українського самостійницького руху.

Ключові слова: Друга світова війна, український самостійницький рух, суспільні дискусії, політика національної пам'яті.

У тематичному полі Другої світової війни немає іншого сегменту, який би в останні чверть століття привертав до себе стільки уваги, довкола якого точилося б стільки дискусій. Пояснювати це тим, що маятник пізнання пішов у зворотній від табуйованої проблематики бік, – буде тільки частиною істини. Очевидно, що вона має непересічне суспільне звучання. При цьому простежується суто історичний, подієвий контекст та пов'язаний з ним науковий дискурс, з одного боку, й сучасний політичний, у якому виокремлюється чинник національної самоідентифікації, перспективи державного будівництва й позиціонування України як суверенної держави, а також політичні технології з виразними елементами історичних інспірацій, – з другого.

Суперечлива органіка українського самостійницького руху воєнної доби проростає у різних сферах функціонування сучасного суспільства, нуртує, не залишає байдужим навіть далеких від історії та політології людей. Тому кожен крок науковців, лідерів політичного і громадського життя викликає бурхливі рефлексії, поляризацію соціуму.

Усвідомлюючи неможливість в одній статті хоча б більш-менш виразно позначити основні складові цього широкого питання, спробуємо зупинитися на найважливіших.

Напевно, варто почати з однієї методологічної зауваги. Типовою помилкою учасників дискусій, у центрі яких перебуває український національно-визвольний рух у різні його періоди, слід вважати те, що, як правило, у ньому не виокремлюється багато його іманентних рис, що мають різну природу: ідеологічну, політичну, суто історичну, економічну, соціальну, правову, ментальну, моральну та інші. Недиференційований підхід до аналізу цього багатомірного явища перетворює це заняття на змагання софістів з цілком схоластичними процедурами й відповідними результатами.

У зв'язку з цим хотілося б зосередитися на кількох сюжетах.

Перший – історичні аспекти.

Осмислюючи феноменологію українського самостійницького руху 40-х років, слід визнати, що це було масове і загальноукраїнське явище. Спроби штучно звести його до діяльності ОУН та УПА і замкнути в тісних регіональних рамках видаються тенденційними і далекими від розуміння його справжніх мотивацій, рушіїв, соціальної бази, очікувань і розчарувань.

Відомо, як уперто і довго більшовицькі ідеологи “підтягували за вуха” цифру загальної кількості “червоних партизанів”, що політичним рішенням М. Хрущова зроста до фантастичної 501 тис. осіб. Але і серед тих 230 тис. “народних месників”, участь яких документально зафіксована, далеко не всі були задіяні в партизанських акціях.

Не применшуючи місця і ролі радянського руху Опору, спробуємо зіставити його сили з кількістю тих, хто боровся за суверенну Українську державу. У доповідній записці наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії на адресу ДКО, РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 10 квітня 1945 р. зазначено, що за 13 місяців (лютий 1944 р. – березень 1945 р.) в ході 11 357 чекістсько-військових операцій було вбито 81 470 і захоплено живими 83 902 учасника підпільно-партизанського руху, з’явилося з повинною 62 685 “бандитів і тих, хто ухилявся від служби в Червоній армії”. Якщо припустити, що в останній цифрі близько половини – це українські самостійники (у щомісячних звітах подається таке співвідношення цих двох категорій), то вийдемо на загальну кількість – 195 тис. осіб. Однак слід пам’ятати, що йдеться лише про 13 місяців. Крім того, до цього числа не потрапили ті, хто продовжував боротьбу¹.

За 14 місяців (до кінця 1945 р.) в результаті 12 925 чекістсько-військових операцій втрати підпільників та повстанців становили 87 886 убитих та 91 335 полонених, а ще близько 34 тис. з’явилися до радянських органів з повинною, що дає в сумі 213 тис. осіб².

З лютого 1944 р. до 15 червня 1945 р. вбито 91 818, захоплено живими 95 565, з’явилися з повинною 71 284 “бандити” і тих, хто ухилявся від служби в Червоній армії³.

До 1 вересня ці дані мали такий вигляд: вбито – 96 160, захоплено живими – 101 984, з’явилися з повинною – 88 400 “бандитів” і тих, хто ухилявся від служби в Червоній армії⁴. Отже, загальна кількість тих, кого могли фізично поразити радянські “силові” структури, перевищує 240 тис. Скільки повстанців залишилося в лісах, рейдувало (і зрештою осіло в сусідніх країнах), померли від ран і контузій та поховано своїми, залишається невідомо. За роки війни, за даними В. Вериги, жертвами німецьких, румунських спецслужб, польського підпілля, радянських партизанів стало не менше 5 тис. оунівців. Чимало українців упродовж якогось часу перебували в лавах борців за УССД, а потім з різних причин залишали їх (виїзд на роботи до Німеччини, особисті мотиви, колаборація тощо). Отже, встановлення більш-менш вірогідної цифри, що ілюструвала б масштаби цього явища, – ще попереду. Однак існують всі підстави для того, щоб стверджувати: це був не інспірований зовнішніми

¹ Державний архів Російської Федерації. – Ф. 9401. – Оп. 2. – Спр. 94. – Арк. 388–392.

² Там само. – Спр. 96. – Арк. 75.

³ Там само. – Спр. 97. – Арк. 13–16.

⁴ Там само. – Спр. 99. – Арк. 159.

силами, а органічний національний визвольний рух проти будь-яких займанців, що охопив значну територію України і мав своїх adeptів у всіх її регіонах.

Ще раз слід акцентувати на тому, що в жодному програмному чи пропагандистському документі ОУН ніколи не йшлося про боротьбу за суверенітет тільки Західної, а лише всієї України. За всіх негативних моментів (об'єктивно несприятлива ситуація, відсутність надійних союзників, незрілість політикуму, який брав на себе репрезентацію інтересів народу, низька політична культура, захоплення радикальними і насильницькими методами, розв'язання нагальних проблем тощо) це не применшує його місця і ролі у вітчизняній історії та колективній пам'яті як видатного, багато в чому унікального явища, в якому в концентрованому вигляді віддзеркалюються внутрішня потенція українського народу, невмируще прагнення до свободи, суверенітету і незалежності, самовідданість у боротьбі за свої природні права.

Все це слугує міцною основою для офіційної легітимації і позиціонування українського самостійницького руху воєнної доби як складової нашого минулого, що заслуговує на системні дослідження, популяризацію і меморалізацію нарівні з усіма іншими сторінками вітчизняної історії.

Юридичні аспекти

До найскладніших належать правові аспекти оцінки українського самостійницького руху воєнної доби. У загальних обрисах ця проблема нерідко зводиться до апологетики легітимності цього явища чи, навпаки, переведення його в кримінальну площину.

Це питання має кілька рівнів. У міжнародному праві існують дефініція національно-визвольних рухів і низка параметрів, за якими той чи інший суспільно-політичний рух набуває такого статусу. Отже, для початку слід накласти цю формально-юридичну матрицю на події, пов'язані з боротьбою українських військово-політичних формацій за Українську Суверенну Соборну Державу.

Другою частиною цієї проблеми є, по-перше, точне з'ясування юридичних кваліфікацій, що застосовувалися до українського національно-визвольного руху німецькою та радянською державами у 30–40-і роки ХХ ст., по-друге, обґрунтування повної наукової некоректності їх використання для сучасних характеристик цього явища; по-третє, вироблення підходів до його адекватної юридичної оцінки в законодавчих актах незалежної України. Лише закріплені в нормативно-правових документах аргументовані дефініції можуть покласти край жонглюванню термінами, спекуляціями й електоральними політтехнологіями на цьому ґрунті, якими донедавна позмінно “бавилися” різні політичні сили. Цілком очевидно, що ця робота має базуватися на широких асоціаціях з історичними прецедентами й аналогами у світовій історії, досвіді інших держав, що просунулися в цьому напрямі набагато далі.

Третя частина цього сегменту охоплює аспекти національної безпеки. Не лише фахівці та політики відчувають, як з тієї чи іншої нагоди, або випадкового приводу в деяких країнах спалахує хвилеподібна “зацікавленість” цією тематикою. Як правило, інспірують її певні радикальні сили, які різко й однозначно негативно характеризують діяльність ОУН та УПА, вириваючи з загального контексту суто негативні епізоди, гіпертрофуючи їх та екстраполюючи на весь національно-визвольний рух. Такі акції збувають світову громадську думку, дискредитують українське суспільство як недемократичне, прагнуть перекласти на українців виняткову відповідальність за характер збройного політичного й міжнаціонального протистояння.

У зв'язку з цим постає нагальна необхідність чітко визначитися з тим, наскільки придатними для оцінки дій українських націоналістів є юридичні дефініції “тероризм”, “етнічні чистки”, “етноцид”, “геноцид”. При цьому слід змоделювати всі юридичні, економічні, політичні, соціальні, морально-психологічні наслідки закріплення таких визначень у відповідних нормативно-правових актах. Крім того, це є важливим з огляду на те, що деякі зовнішні і внутрішні чинники намагаються екстраполювати воєнні злочини, скоєні окремими учасниками підпільно-повстанської боротьби на всю ОУН чи УПА, а, отже, і на визвольний рух в цілому. Радянська “Феміда” зробила максимум можливого, аби виявити і покарати всіх причетних до таких злочинів. Однак найвища міжнародна судова інстанція – Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі 1946 р., – ухвали якого багато в чому визначалися позицією радянської делегації, не зарахував ОУН та УПА до злочинних організацій. Цей факт має стати одним з наріжних каменів правової оцінки діяльності ОУН та УПА в період Другої світової війни.

Нарешті, остання частина проблеми полягає в тому, щоб закріпити в законах сучасної Української держави правовий статус учасників національно-визвольного руху та відповідні йому соціальні гарантії та преференції. На наше переконання, ототожнення статусу учасників радянського руху Опору і українського самостійницького руху є спробою недолугого компромісу, завдяки якому відбувається підміна понять. Чи не діаметрально протилежні, ворогуючі учасники світової війни втискуються в об'єднане поняття “рух Опору”, що розмиває саму природу, сутність і політичне спрямування визвольних змагань воєнної доби. Продиктовану умовами недавньої дійсності, цю спробу слід визнати невдалою і відмовитися від неї, як і від пропозицій поєднати у Дні партизанської слави (22 вересня) спільне відзначення і вшанування “червоних народних месників” та учасників українського самостійницького руху.

У цьому ж ключі слід вести дебати про статус учасників боротьби за суверенну Українську державу. Йдеться насамперед про статус “воюючої сторони”, який мають реально організовані спільноти, що перебувають у стані війни одна з одною і визнаються міжнародним правом. Такими є найперше воюючі між собою держави, у відносинах між якими діють не правила мирного співіснування, а правила ведення війни. До “воюючої сторони” належить також повстала або воююча сторона в процесі національно-визвольного руху чи громадянської війни.

Аргументи на користь того, що український самостійницький рух періоду Другої світової війни за всіма основними параметрами підпадає під цю дефініцію, викладені автором у спільній з Д. Веденєвим статті⁵.

Від виникнення Організації українських націоналістів у 1929 р. головним постулатом її програмних документів виступала ідея відродження незалежної Української держави, а кардинальні зміни програмних настанов ОУН(Б) у серпні 1943 р. засвідчили її намір будувати суверенну, демократичну, соціально-орієнтовану державу, здатну забезпечити широкі громадянські права всім членам суспільства без огляду на національність людини. Створена з ініціативи бандерівців улітку 1944 р. Українська головна визвольна рада розглядалася як надпартійний орган, покликаний консолідувати українську спільноту в інтересах незалежного державотворення.

⁵ *Веденєв Д.* Військово-політична діяльність ОУН та УПА у світлі норм міжнародного гуманітарного права / Д. Веденєв, О. Лисенко // Український історичний журнал. – 2007. – № 3. – С. 46–66.

Не заперечуючи ситуативної співпраці ОУН з німецькими спецслужбами, водночас не слід ігнорувати той факт, що УПА взяла участь у протистоянні з нацистськими загарбниками. У численних розвідувальних документах радянського партизанського руху часто зустрічаємо констатації, що УПА є серйозною бойовою силою, веде збройну боротьбу з німцями. Неодноразово відбувалися переговори “червоних” партизанів з повстанцями про нейтралітет і можливу взаємодію. Більше того, у директиві оргбюро ЦК КП(б)У (березень 1943 р.) командуванню партизанських загонів рекомендувалося не вести бойових дій проти повстанців; з цього ж документа було вилучено тезу про доцільність координації антинімецьких дій “народних месників” з вояками УПА⁶.

Повертаючись до суголосності основних властивостей, змісту і спрямування українського національно-визвольного руху з критеріями, прописаними у Женевській конвенції 1949 р. стосовно статусу “воюючої сторони”, слід конкретизувати ці положення.

Оунівська нелегальна мережа охоплювала значну частину України, а українські повстанці контролювали великі ареали Львівської, Станиславівської, Дрогобицької, Волинської, Тернопільської, Ровенської та інших областей (хоча на різних часових відрізках вони істотно зміщувались). Лісові та гірські райони Галичини, Волині, Полісся й Поділля на тривалі періоди повністю випадали з-під влади німецької адміністрації і радянського режиму. При цьому йдеться не просто про військову присутність, а про наявність адміністративного апарату, який виконував (наскільки це дозволяли тогочасні обставини) функції державного управління (згадаймо, хоча б “Колківську республіку”).

30 червня 1941 р. ОУН(Б) проголосила у Львові Акт відновлення Української держави. Попри те, що німці спробували дезавувати цей Акт і мінімізувати його резонанс, це їм не вдалося. Упродовж двох років бандерівська мережа діяла в руслі цього документа, а в багатьох населених пунктах відзначалися річниця цієї події. У першій половині 1941 р. національно свідомо громадськість активно творила місцеві органи самоврядування, розбудовувала культурні інституції та національні форми самоорганізації. Лише масовий терор нацистів пригальмував цей процес, але не зміг його повністю зупинити. Фактично дію Акту ніхто не призупиняв і тоді, коли німецько-радянський фронт перемістився на захід, і в повоєнний період.

Збройні формування самостійницького спрямування, особливо Українська повстанська армія, виступили як добре організована (хоча й значно гірше матеріально забезпечена порівняно зі своїми супротивниками) збройна сила. У бойовій діяльності УПА поєднувалися як форми і засоби, притаманні регулярній армії, так і методи партизанської боротьби.

Нарешті, радянський уряд фактично визнав ОУН і УПА, адресуючи їм у середині та другій половині 40-х років неодноразові звернення і визнаючи їх серйозним військово-політичним чинником.

Українська держава прямує до формування офіційної позиції щодо діяльності ОУН та УПА, вбачаючи у цьому важливий крок до досягнення злагоди у суспільстві. Згідно з п.16 ст. 6 Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” вояки УПА, які брали участь у бойових діях проти нацистів, не скоїли військових злочинів і реабілітовані відповідно до чинного законодавства, визнаються учасниками бойових дій. Важливо, що Закон чітко поширив на учасників

⁶ Шевченко В. Мирова, народная, отечественная... / В. Шевченко // День. – 2006. – 5 мая.

самостійницького руху принцип індивідуальної правової відповідальності, який є одним з “наріжних каменів” юриспруденції.

Оскільки нині дискутується питання про рівень заангажованості цивільного населення України в боротьбу за УССД, не зайвим буде порушити питання про ступінь участі мешканців Західної України (а фактично – і вихідців з інших регіонів України та СРСР, частка яких в окремих формуваннях УПА сягала 20–40%, за визнанням тієї ж радянської партизанської розвідки) в антирадянському русі. Командувач Групи УПА “Захід” О. Луцький свідчив, що до 15% особового складу цього з’єднання становили “східняки”⁷.

Існує одна юридична колізія, що експлуатується як “неподолання” перешкода на шляху визнання ООН і УПА та інших військово-політичних інституцій самостійницького спрямування “воюючою стороною”. Це – проблема визнання її “військовою стороною” третіми державами або міжнародним співтовариством у цілому. Оскільки вона вирішується щодо кожного такого випадку окремо, слід висловити з цього приводу таку думку. Неможливо уявити, щоб дві тоталітарні держави – СРСР та Німеччина, які розтоптали всі наявні норми міжнародного права, виявили поступливість у такому питанні. Союзники СРСР по Антигітлерівській коаліції діяли в руслі прагматичної “реальної політики” й, опікуючись новим устроєм повоєнного світу, виявляли байдужість до таких “дрібниць”, які могли драгувати “Дядька Джо”. Враховуючи відомі моменти, складно розраховувати, що в сучасних Росії, Румунії, Угорщині, Польщі, Чехії чи Словаччині з ентузіазмом сприймуть цю ідею.

Але за наявної політичної волі Україна може позитивно трактувати це питання спочатку на рівні внутрішнього законодавства, попри можливу негативну реакцію сусідів. Є багато речей, що викликають запитання у громадян України, але їх сусідів це мало бентежить, коли вони ухвалюють щось подібне у своїх країнах.

Моральні аспекти

Кожна зі сторін, які були задіяні у Другій світовій війні, сповідували власні цінності й етичні орієнтири. У регулярних збройних силах ці установки закріплювалися у дисциплінарних статутах, у нерегулярних формуваннях існували зафіксовані й неписані норми поведінки, обов’язкові для їх членів. Для українських націоналістів такими постулатом був “Декалог”, а також різні накази, інструкції, спрямовані на унормування повсякденних моделей поведінки підпільників та повстанців. Ці “кодекси честі” були обов’язковими для виконання, а за їх порушення передбачалися різні види покарань.

Водночас війна, як правило, істотно змінює узвичаєне ставлення до норм юридичних і моральних. Факт війни різко девальвує значення і роль закону, знижує поріг відповідальності за низку вчинків, які у мирний час цілком підпадали б під покарання. Та найголовніше – війна робить буденним насильство як основний засіб її ведення і смерть як невідворотний результат його застосування.

Писані й неписані закони/правила війни створюють своєрідні маркери, порушення яких зумовлює відповідальність. Уперше спробу їх формулювання зробили автори Гаазьких (1899 і 1907 рр.) та Женевських (1949) конвенцій, а практично застосували організатори судових процесів над військовими злочинцями після Другої світової війни у Нюрнберзі й Токіо.

Однак реалії Другої світової перекреслили всі уявлення про добро і зло, змістивши межу між ними на поле політичної доцільності, корпоративних рацій та індивідуальної волі. Війна абсолютизувала вбивство, інструменталізувала його, надала йому

⁷ Архів УСБУ в Івано-Франківській обл. – Спр. 32518. – Арк. 71.

технологічного характеру. Жодна воююча сторона не може вважати бодай частково незаплямованим свій мундир надмірним насильством і жорстокістю, знущанням над військовими і цивільними бранцями, мирним населенням.

Тут замало часу, аби перелічити бодай головні злочини нацистів на окупованій території європейських держав і України зокрема. У Червоній армії за роки війни близько 960 тис. військовополонених були покарані за різні дисциплінарні й кримінальні правопорушення.

Непоступливість і радикалізм частини керівництва українського самостійницького руху також спричинили хвилю насильства проти “чужих” і “своїх”.

Насильство ніколи не буває невмотивованим. Та жодні ідеї чи політичні імперативи неспроможні виправдати етнічні чистки, терористичні акції проти цивільного населення, особливу жорстокість та знущання над військовополоненими. Інколи можна почути як виправдання: то ж була, по суті, громадянська війна. Але це не є виправданням надмірної жорстокості. Лише цілковито відмовившись від історичного нарцисизму, ми зможемо реконструювати війну у всіх її високих та відразливих проявах, з'ясувати справжній градус військово-політичного протистояння, простежити часто невловиму грань між політичним радикалізмом, бездумною виконавською дисципліною та цілковито некерованими первісними рефлексами і навіть психічними збоченнями.

Почуття провини і потреба каяття, — це не кон'юнктурна потреба, а природний стан людини, що керується власним сумлінням. Суспільство без такої якості не дистанціюється від первісної спільноти, пронизаної страхом та оборонно-агресивною стратегією поведінки. Форми спокутування спільних провин є настільки різноманітними, що дають змогу уникнути однобічного приниження й упослідження окремих груп та суспільства в цілому. Натомість ця властивість не тільки засвідчує цивілізаційну відповідальність, а й дає право на очікування синхронних дій з боку опозиційних акторів.

Політика пам'яті

Пам'ятева ситуація довкола українського самостійницького руху характеризується наявністю різних чинників і тенденцій. Насамперед вони пов'язані з суттєвими регіональними відмінностями у сприйнятті цього явища. За даними соціологічних опитувань, і в дефініціях, і у ставленні до нього мешканці західних і правобережних областей кардинально відрізняються від південних і східних. Це твердження було б банальною констатацією, коли б не одна обставина. Стрибокподібний розвиток суспільно-політичних процесів в Україні, революційні потрясіння об'єктивно сприяють актуалізації проблеми національно-визвольного руху, стимулюють національну самоідентифікацію, пробуджують зацікавленість історією, виводять український націоналізм з дискримінованого статусу. Іншими словами, не тільки в Західній Україні, а й у всіх інших куточках держави формується нова генерація громадян, яка усвідомлює наступність визвольних змагань, збройних традицій, національно-демократичної, державницької ідеології. Тому зовсім не випадково, що націоналістичне за походженням вітання “Слава Україні! Героям слава!” стало чи не найпоширенішим, разом з виконанням гімну України, під час неофіційних зібрань (стихійних мітингів, і навіть спортивних змагань) проявом патріотизму. А той факт, що цей феномен поширився на значну частину російськомовного і російського за походженням населення України, лише підтверджує тенденцію у творенні нової ідентичності та нової моделі колективної пам'яті, особливо у молоді.

Проте держава продовжує відставати у комеморативній політиці від запитів суспільства. Замість того, щоб генерувати перспективний курс на інкорпорацію в пам'яттеву матрицю виважених, цілком визначених кластерів, пов'язаних зі склад-

ними епізодами нашої історії, вона вдається у інші крайнощі. Перетворивши проблеми ОУН та УПА в зону застосування електоральних технологій, деякі політичні сили замість того, щоб пропонувати суспільству проривні економічні і соціальні програми, експлуатують болісні точки минулого, налаштовують громадян з різними світоглядними установками вороже стосовно опонентів, та заради скороминучих дивідендів руйнують і без того неміцні підвалини державності. До яких наслідків це спричинило, – можемо бачити сьогодні.

У такій делікатній сфері, як комемораційна політика і практика, слід діяти дуже обережно, поступово і послідовно. Враховуючи ментальну строкатість в сучасній Україні, її лідери мають виявляти твердість у реалізації основоположних засад нації- і державотворення, надати політиці пам'яті не захисних, і оборонних, а активних форм, освоїти сучасні інструменти впливу не тільки на українське суспільство, а й на світову спільноту. Іншого способу примусити поважати нашу позицію і зважати на неї – не існує. Нинішня ситуація демонструє слабкість держави, незрілість громадянських інститутів, оскільки зовнішні сили нав'язують світовій громадськості і частині наших співвітчизників такі уявлення про наше минуле, які не тільки відверто деформують і фальшують справжній стан речей, а й принижують український народ, закріплюючи за ним стереотип упослідженого, недемократичного, некультурного й безвідповідального.

Немає сумнівів, що вітчизняні історики усвідомлюють власну місію в розрізі цієї складної наукової і суспільної проблеми.

Александр Лысенко. Феноменология украинского освободительного движения периода Второй мировой войны сквозь призму политики памяти и общественно-политической жизни

Предметом исследования автора является восприятие украинского национально-освободительного движения 1940–1950-х годов современным украинским обществом. Выделены исторический, правовой и морально-этический аспекты проблемы. Борьба ОУН и УПА охарактеризована как яркое историческое явление всеукраинского масштаба, которое вызывает неизменный интерес специалистов и общественности. Проанализированы различные факторы и тенденции формирования политики национальной памяти относительно украинского освободительного движения.

Ключевые слова: Вторая мировая война, украинское национально-освободительное движение, общественные дискуссии, политика национальной памяти.

Alexander Lysenko. The phenomenology of the Ukrainian independence movement in the Second World War in light of the politics of memory and social-political life

In the article the perception of Ukrainian national-liberation movement by contemporary Ukrainian society it was found out. The historical, legal, moral and ethical aspects of the problem were distinguished. The fight of OUN and UPA was described as an vivid historical phenomenon of all-Ukrainian scale, that evokes abiding interest of the experts and the public. The various factors and tendencies creation of the politics of the national memory concerning Ukrainian independence movement were retraced.

Key words: the Second World War, Ukrainian independence movement, public debates, politics of the national memory.

Наталка БАБІНА (Мінськ)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ В БІЛОРУСІ

(доповідь, виголошена під час Міжнародної наукової конференції “Проблеми дослідження українського визвольного руху середини ХХ століття”. – Львів, 16 листопада 2014 р.)

Коли мені доводиться виступати за межами Білорусі, я завжди показую, де вона знаходиться, бо чомусь часто цього не знають навіть наші найближчі сусіди.

Хочу зауважити – я літераторка та журналістка і тут хутчіш як носій історичної пам'яті та людина, яка намагається дещо робити, щоб мої земляки її також не втратили.

По-друге, з-за своєї мови. Я відаю, що вона подається вам дещо незвичною, трошки дивною та архаїчною. Віте будете чути слова, які рідко або нікди не використовуються в сучасній літературній українській мові, незвичними будуть деякі наголоси... Мої друзі з України кажуть мені: твоя мова пахне пущею... Це мова моєї Берестейщини.

Я народилася та виросла під Брестом, у Брестському районі Брестської області. А отут, за декілька десятків кілометрів від мого села Заказанка, коло села Дивин Кобринського району Брестської області, був створений першій загін УПА. Ризикну припустити, що саме такою, пушчанською, лісною мовою говорило мніго з тих людей, хто створював і той загін, й інші в наших місцях, такою або близькою до такої мови говорили й ті, хто годував та переховував вояків УПА в наших лісах та на хуторах в сорокових та п'ятдесятих роках... Саме тому я вирішила, що буде доцільно дати Вам послухати нашу мову.

Можна сказати, Берестейщина, що тепер є територією РБ, фактично була колицкою УПА. В Білорусі майже не видається наукових праць, присвячених історії національного визвольного руху, але навіть з тих одиноких праць, що були опубліковані, виникає, що підтримка його населенням була значною.

Чи пам'ятають сучасні мешканці Брестської області про це?

Чи ще говорять своєю пушчанською мовою через 75 років після того, як Сталін своїм рішенням долучив етнічно українські землі Брестчини до Білорусі?

Чи пам'ятають громадяни Білоруси взагалі ті роки і коли пам'ятають, то як саме?

Чи пам'ятають про це теперішні білоруські влади?

Коли в 2012 році один з депутатів Львівської обласної ради звернувся до влад Білорусі з проханням установити коло Дивина пам'ятну дошку, білоруські влади йому відмовили. І це красномовний факт. Політика пам'яті білоруських влад полягає в тому, щоб цілком замовчувати, ігнорувати наявність українського визвольного руху. Це така фігура умовчання.

Як ставляться до українського визвольного руху білоруські історики? Серед їх виразно видно 2 групи: до першої належать провладні історики. Вони оголошують прорадянські, проімперські погляди, для їх будь-який національний визвольний рух – буде то білоруський чи український – це однозначно фашисти, бандити, людожери, які розпинають малят. Вони моляться на Москву і вони мають до своїх послуг засоби масової інформації. Декілька дьон назад я випадково включила білоруське державне телебачення, до слова, в Білоруси всі канали телебачення державні – та побачила передачу, в якій оці особи віщали – звісно, руською мовою – про те, що “на Полесьє до сих пор со страхом вспоминают про зверства УПА. Это были настоящие фашисты, которые принесли населению неисчислимые беды”.

Цім одіозним псевдо-науковцям протистоїть друга група істориків. Це незалежні фахівці, яких не запрошують на державні телеканали, але які, завдяки своїй високій професіональності, мають вплив на громадянську спільноту. Вони стоять на пронаціональних позиціях, їх праці відрізняються високім науковим рівнем. Серед їх хотіла б вилучити пана Олеса Пашкевича. Він редактор одного з найцікавіших білоруських журналів “Архе”, і він, серед іншого, займається вивченням українського руху на Берестейщині, і його виважені, ґрунтовні праці викликають великий довір.

Такім чином, хоча офіційна політика пам’яті повністю копіює радянську, в той же час мають місце альтернативні концепції історії, альтернативний історичний канон, а його елементи проникають в офіційний дискурс і видозмінюють його.

Один з яскравих прикладів прорадянського, проімперського дискурсу – пропагандистське використання факту оборони радянськими солдатами під час Другої сусвітної війни Брестської фортеці. Як і за радянським часом, вся історія Бреста зводиться до історії оборони радянськими солдатами Брестської фортеці та підміняється нею. Історія Бреста дуже багата та різноманітна, але з цього розмаїття пропагандується тільки те, що лежить в річищі радянської та російської пропаганди.

Як в науковому суспільстві є поділ щодо підходу до проблем національно-визвольних рухів, так є такі поділ і в суспільстві взагалі.

З одного боку, дуже велика кількість людей знаходиться під впливом офіційної пропаганди. Пам’ятаю недавню розмову з водієм таксі в Бресті. В Бресті на машинах багато колорадських стрічок, а у кабінах водіїв – таких маленьких парних білоруських та російських прапорців. Ці прапорці роздають “глухонімі” на дорогах. У водія машини, якою я їхала, були в салоні саме такі прапорці. Ми розговорилися з водієм, йому оказалось тридцять років, і він оказався зі Столинського району, з села на межі з Україною. Я запитала його: навіщо у вас ці прапорці? – “Ну, в нас союзна держава з Росією, фактично Білорусь та Росія це одне”. – “Але ж до Росії майже тисяча кілометрів, а Україна ось она, під боком. Чому б вам український прапорець у машині не повісити?” – “Не відаю, що повинно статися, щоб я взяв в руки український прапорець. Як я був малим (то значить, в 80-х роках минулого сторіччя – *Н. Б.*), батьки не пускали мене до лісу, бо там розбійничали бандерівці зі шмайсерами”. І що найбільш мене вразило: я говорила до нього “по-нашому”, і відповідав він мені також говіркою свого села, майже чистою українською мовою, але не відав, що це українська і заперечував, що говорить українською: “Не, то в нас в селі така мова, мішана з руської, польської та білоруської,” – був він впевнений. Від таких розмов деколи опускаються руки...

З іншого боку, я була дуже вражена серією статей, присвячених історичній пам’яті білорусів, мого колеги, журналіста “Радіо Свобода” (білоруська служба) Зміцера Бартосіка.

Він робить серію передач, подорожуючи по різних місцях Білорусі та розмовляючи з різними людьми на цю тему. Так ось, коли він задавав питання мешканцям Кобринського та Каменецького районів щодо їх національної ідентичності, то багато хто відповідав: ми говоримо українською мовою, ми українці. Я була здивована, щиро кажучи, і тим, що таких людей було багато, так і тим, що ці матеріали вийшли в ефір, бо далеко не завжди білоруси адекватно ставляться до проблеми мовної українскости Берестейщини.

Треба відзначити, що події в Україні взагалі міцно впливають на політику національної пам'яті в Білорусі. Під їх впливом президент Лукашенко вперше за 20 літ публічно виступив по-білоруську. Під їх впливом від дав розпорядження на одну годину повеличати кількість уроків білоруської мови. Під їх впливом люди виходять на акції солідарності з українськими прапорами та плакатами в підтримку України. Коли за фото з плакатами підтримки арештували 20 футбольних фанатів, то 20 діячів культури виробили такі самі плакати та також сфотографувалися. Нас не арештували, а я, скажу щиро, пишаюся тим, що ми організували таку акцію і радію, як охоче письменники, співаки, режисери, журналісти погодилися прийняти в ній участь.

Взагалі, українці – це народ-спецназ. Віте їдете поперед, а ми за Вами підтягаємося.

Не без впливу подій на Україні в квітню цього року вперше в історії при Спілці білоруських письменників було створене Товариство української літератури. Наша мета – сприяти взаємній популяризації білоруської літератури в Україні та української літератури в Білорусі, також підтримувати тих авторів, що живуть в Білорусі та пишуть українською і навпаки. Мене радує, як охоче до нас долучаються люди, бо вони – носії історичної пам'яті народу. Тепер ми маємо свій сайт, він активно поповняється різноманітними матеріалами: це художні тексти, переклади, дослідження, нон-фікшн та спогади. Розмістили ми на сайті також унікальну працю і мого земляка Володимира Леонюка “Словник Берестейщини” – таку своєрідну енциклопедію, де зібрані звістки про все, що лучить Берестейщину з Україною.

Тепер ми працюємо над випуском першого числа білорусько-українського альманаху, де будуть зміщені твори як білоруською і українською мовами, так і на говірках, якими говорять на Брестчині. Коли я читаю ті вірші, ті есе, що нам досилають мої земляки, присвячені рідній мові, збереженню автентичної культури, свого духу – в мене просто сльози навертаються, такі пронизливі історії там розповідаються, такі чисти почуття вони будять... В нас, звісно, багато проблем. Одна з них – важко знайти редактора та коректора, бо хоча в Білорусі декілька сотень тисяч людей говорять українськими говірками, але в країні немає жодної української школи, жодного українського класу. І всі наші автори – самоуки. Але ми вирішили: краще ми будемо говорити та писати українською з помилками, чим не будемо говорити та писати взагалі.

Я запрошую і вас долучитися до праці нашого Товариства, досилати Ваші статті та інші матеріали для розміщення на сайті та друку в альманасі. Така співпраця дуже важлива для нас. Як у фахівців, я прошу у вас поради в тому, як діяти найбільш ефективно для збереження історичної пам'яті, української духовної спадщини в Білорусі.

Завершуючи свій виступ, хочу закликати українську наукову спільноту до більш тісної співпраці з білоруськими науковцями, білоруською громадянською спільнотою та державою. Це дуже важливо і для Вас, і для нас.

І пам'ятайте, що в Білорусі Віте має декілька мільонів друзів, а на Брестчині – кілька сотень тисяч братів, таких самих українців перед Богом, як і Віте.

Андрій Сова, Ярослав Тимчак

ІВАН БОБЕРСЬКИЙ: ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТІЛОВИХОВНОЇ ТРАДИЦІЇ В АКАДЕМІЧНІЙ ГІМНАЗІЇ У ЛЬВОВІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХХ СТОЛІТТЯ

На прикладі Академічної гімназії у Львові розглянуто запровадження гімнастики (фізичного виховання) у дозвілля та навчальний процес державних гімназій Галичини з українською мовою викладання першої чверті ХХ ст. Проаналізовано адаптування занять до української культурної традиції (самоназви, поняття, терміни, теоретико-методичні праці тощо). Відзначено внесок українського педагога, германіста та фахівця з фізичного виховання, професора Івана Боберського у становлення цієї дисципліни.

Ключові слова: Іван Боберський, Галичина, Академічна гімназія у Львові, національні засади, українська традиція, заняття гімнастикою (руханкою).

У другій половині ХІХ ст. у країнах Європи виникла низка національних гімнастичних систем (німецька, шведська, сокільська, згодом й англійська (спортивно-ігрова)), вони поширились як соціально-культурні, національні рухи (“арнольдизм”, “турнерський” чи “сокільський” рухи), а згодом сформувались перші організовані форми занять фізичним вихованням у навчальних закладах. Творці гімнастичних систем та їх популяризатори в різних країнах, з посеред яких найчастіше – провідні педагоги і лікарі (англієць Томас Арнольд – директор коледжу в Регбі, чех Мірослав Тирш – професор Карлового університету в Празі, поляк Венанта Пясецький – лікар, фізіолог, викладач Львівського університету), сприяли утворенню осередків цих організацій у гімназійному та студентському середовищі.

Спочатку заняття гімнастикою (назва запозичена від давньогрецьких гімнасіїв – спеціальних споруд для занять фізичними вправами) були елементом дозвілля під час навчального дня, але поступово їх організація і проведення набули системного характеру. У кінці ХІХ ст. ці культурні тенденції прийшли в Галичину, яка на той час була у складі Австро-Угорської імперії, в основному – через сокільський рух.

У польському середовищі започаткування сокільського руху і шкільної гімнастики пов’язано з іменем лікаря і фізіолога Венанти Пясецького. У 1867 р. при новоствореному “Соколі” у Львові він готував вчителів гімнастики¹. Венанта Пясецький вважається основоположником польської тіловиховної і спортивної традиції. Українцям, на відміну від поляків, які мали можливість організовувати освітній процес в Галичині на власних національних засадах, було важче. Лише після того, як громадсько-політичні організації українців Галичини частково вибороли

¹ *Gaj J. Dzieje kultury fizycznej w Polsce / J. Gaj, K. Hądzulek. – Poznań, 1997. – S. 24.*

право на ведення навчання українською мовою (україномовні класи, гімназії), низка державних гімназій (Львівська, Перемишльська, Коломийська, Тернопільська, Станіславівська)² з українською мовою викладання стали “українськими”, і в них уперше виникла можливість організувати навчально-освітній процес на основі української національно-культурної традиції. У такі заклади віддавали своїх дітей представники свідомої української еліти. Особливе місце серед україномовних навчальних закладів Галичини займала Академічна гімназія у Львові.

Серед перших осіб, які в українському середовищі в контексті сокільського руху опановували справу занять гімнастикою, можемо назвати братів Альфреда та Леонарда Будзиновських, Ярослава Вінцковського, Михайла Гамоту, Осипа Ганінчака, Григорія Гарматія, Гната Гошовського, Теофіла Джулинського, Осипа Коциловського, Олександра Левицького, Євгена Любовича, Юрія Семотюка та ін.³ Однак запровадження і поширення гімнастики в українських освітніх закладах та започаткування української тіловиховної і спортивної традиції пов’язане передусім з іменем та діяльністю професора Академічної гімназії у Львові – Івана Боберського (1873, с. Доброгостів – 1947, м. Тржич, Словенія).

В українській історіографії питання введення організованих занять гімнастикою (фізичним вихованням) у дозвілля та навчальний процес україномовних гімназій Галичини, зокрема Академічної гімназії у Львові, їх “оформлення” на засадах української культурної традиції, ключових діячів цього процесу належно і вичерпно не розглянуто. Дослідження національних засад українського шкільництва, зокрема у сфері фізичного виховання, залишаються важливими, актуальними та потребують ґрунтовного наукового опрацювання.

Джерельною базою дослідження стали: львівська періодика (“Народне Слово”, “Вісти з Запорожжя”), звіти Академічної гімназії у Львові за 1901–1918 рр., видання товариства “Сокіл-Батько” у Львові, архіви Степана Гайдучка та Лесі Чабан, спогади Івана Боберського, о. Івана Бучка, Степана Гайдучка, Івана Кедрина, Зої Лисейко, Степана Цимбали. Значна частина опрацьованих друкованих видань є бібліографічною рідкістю і зберігається у фондах Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, бібліотеки Центрального державного історичного архіву України у Львові, Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, закордонних бібліотеках, приватних збірках.

Іван Боберський народився 14 серпня 1873 р. у селі Доброгостові (тепер село Дрогобицького р-ну Львівської обл.) у священничій родині о. Миколи і Анни. Початкову освіту здобув вдома, у мами – учительки за фахом. За потребою Боберські користувалися послугами приватних вчителів чи гімназистів старших класів⁴. У 10 років батьки

² Курляк І. Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 рр.): монографія / І. Курляк. – Львів, 1997. – С. 10–14.

³ [Боберський І.]. Двадцять літ “Сокола-Батька” / І. Боберський // Календар “Вістий з Запорожжя” на 1914 рік. – Львів: Наклад редакції “Вістий з Запорожжя”, 1913. – С. 198–201; Дацюк І. Виникнення українського спортивного товариства “Сокіл” та його діяльність наприкінці XIX – на початку XX століття / І. Дацюк // “Сокіл-Батько”. Спортивно-руханкове товариство у Львові. Альманах 1894–1994 / [упоряд. А. Благітка]. – Львів: Основа, 1996. – С. 24–25.

⁴ Боберський І. Щоденник, 1918–1919 рр. / І. Боберський; упоряд. Ю. Мицик. – Київ: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. – С. 194–195.

влаштували І. Боберського на навчання до самбірської гімназії (1883–1891), під час якого він виявив особливе зацікавлення німецькою мовою. У подальшому воно визначило спрямованість його навчання і праці. Після закінчення гімназії Боберський вчився в університетах Львова (1891–1895) і Граца (1895–1899), де здобув фах вчителя німецької мови⁵.

Перебуваючи у Граці, а також у Відні, Боберський ознайомився з популярними у той час в європейських країнах національними системами гімнастики. Саме там він, разом зі своїми приятелями Козакевичем і Ціпановським (як і Боберський, вони – перші діячі гімнастичного руху в Коломиї і Городенці), почав “вправляти руханку” і ця справа стала захопленням усього його життя. Одним із підсумків його студій було закінчення державного однорічного гімнастичного курсу і здобуття кваліфікації вчителя гімнастики середніх шкіл⁶. Зауважимо, що фізичне виховання в більшості країн Європи того часу лише впроваджувалося у навчальні програми закладів освіти і було малознаною, модерною справою, а тіловиховні заняття ґрунтувалися на німецькій, шведській та сокільській гімнастичних системах. Тому фахівців кваліфікували як вчителів гімнастики.

Завдяки подальшим подорожам європейськими країнами – Німеччиною, Швецією, Чехією та Францією, І. Боберський поглибив свої знання у сфері гімнастики та спорту. Відзначимо, що він освоїв передові, інноваційні для тогочасної Європи вміння в ділянці тілесного виховання і спорту.

У 1899 р., після закінчення студій, І. Боберський повернувся до рідного дому кваліфікованим фахівцем з німецької філології і одним з небагатьох у краї дипломованих спеціалістів з малознаної, а для багатьох – взагалі невідомої в Галичині професії – вчителя гімнастики.

Першим місцем праці І. Боберського стала цісарсько-королівська гімназія у Дрогобичі⁷. 2 липня 1899 р. він склав іспит на посаду заступника учителя, а вже 14 липня 1900 р., згідно з розпорядженням Міністерства віровизнань і освіти Австро-Угорщини, обійняв посаду дійсного учителя⁸. Зазначимо, що в той час у системі середньої освіти Австро-Угорщини були передбачені три рівні учительських посад: заступник учителя, учитель, професор. У дрогобицькій гімназії І. Боберський викладав німецьку мову (у 4–8-х класах), завідував німецькомовною бібліотекою, що функціонувала при гімназії і була орієнтована саме на гімназійну молодь, а також вів

⁵ Чабан Л. Рід Боберських / Л. Чабан // Матеріали четвертої міжобласної генеалогічної конференції “Український родовід” (Львів, 27–28 березня 2004 р.). / [упоряд. А. Огорчак]. – Львів: НВФ “Українські технології”, 2005. – С. 116–117.

⁶ Жарський Е. Проф. Іван Боберський, його роля і значення для української фізичної культури / Е. Жарський // Альманах Ради Фізичної Культури. – Мюнхен: В-во “Молоде Життя”, 1951. – С. 11.

⁷ Докладніше див.: Сова А. Іван Боберський – учитель гімназії в Дрогобичі / А. Сова // Історичні пам’ятки Галичини (подано до друку).

⁸ Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1901. – Drohobycz: Nakładem funduszu szkolnego, 1901. – S. 40; Spis nauczycieli szkół średnich w Galicyi oraz polskiego gimnazjum w Cieszynie na podstawie nadesłanych tabel konskrypcyjnych / [ulożył Henryk Kopia]. – Lwów: Nakładem towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, 1909. – S. 49.

гімнастику з учнями 1–6-х класів⁹. Зауважимо, що гімнастика була, як тоді казали, “надобов’язковим” предметом і відбувалася, якщо були охочі, у позаурочний час. Однак І. Боберський зумів зацікавити нею молодь.

Гімнастичні заняття проводились згідно із затвердженими Міністерством віровизнань і освіти Австро-Угорщини у 1897 р. вказівками. І. Боберський переклав цей документ українською і керувався ним у своїй роботі (згодом, у 1910 р., він опублікував його у додатку до газети “Народне слово” – “Вістях з Запорожа” як “План для науки руханки у гімназіях, реальних гімназіях і реальних школах”¹⁰).

Вже у дрогобицькій гімназії І. Боберський почав застосовувати на практиці здобуті під час навчання у Європі знання з теорії і методики проведення занять гімнастикою (як вже вказано, на той час гімнастикою називали будь-які види фізичних вправ, укладені на основі національних систем гімнастики). На уроках він один з перших запровадив досі невідомі або малознані європейські рухові ігри та забави, зокрема – англійську гру “футбол”. І. Боберський проводив заняття шість разів на тиждень. Учні, що зголосилися, розподілялися на чотири відділи. Перший і другий займалися раз, а третій і четвертий – два рази на тиждень. Як різновид занять гімнастикою, І. Боберський застосовував піші мандрівки (прогульки). Наприклад, упродовж 1900/1901 н. р. він зі своїми вихованцями здійснив низку мандрівок Дрогобиччиною: до Трускавця (з 1–6-ми класами), Борислава (з 1-им класом), Стебника (з 4–5-ми класами), околицями Дрогобича (з 1–6-ми класами)¹¹ тощо.

Однак у дрогобицькій гімназії І. Боберський працював недовго. Його вимогливість і принциповість, на жаль, “спрацювали” проти нього. За спогадом його учня Степана Гайдучка, він змушений був звільнитися через конфлікт – І. Боберський поставив “двійку” з німецької мови синові старости повіту¹².

Влітку 1901 р. І. Боберський влаштувався на працю в руську (українську) цісарсько-королівську Академічну гімназію у Львові (засвідчено розпорядженням Міністерства віровизнань і освіти Австро-Угорщини від 25 червня 1901 р.)¹³, яка розміщувалася у Народному домі на вулиці Театральній. На той час Львівська Академічна гімназія – одна з найшанованіших українцями елітних навчальних закладів, найдавніша освітня установа на українських землях з викладанням рідною мовою (у переважній більшості освітніх закладів Галичини навчання відбувалося польською або

⁹ Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1901. – Drohobycz: Nakładem funduszu szkolnego, 1901. – S. 37, 39.

¹⁰ Перевів Бб [Боберський І.]. План для науки руханки в гімназіях, реальних гімназіях і реальних школах // Вісти з Запорожа. – Львів, 1910. – 13 жовтня. – Чис. 47 // Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна, політична й літературна часопись. – Львів, 1910. – 13 жовтня. – Чис. 427. – С. 13.

¹¹ Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1901. – Drohobycz: Nakładem funduszu szkolnego, 1901. – S. 48, 49.

¹² Приватний архів Степана Гайдучка.

¹³ Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Drohobyczu za rok szkolny 1902. – Drohobycz: Nakładem funduszu szkolnego, 1902. – S. 32; Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1901/1902. – Львів: Накладом наукового фонду, 1902. – С. 27.

німецькою мовами). Упродовж 1901–1918 рр. Іван Боберський – учитель, а згодом і професор Академічної гімназії¹⁴.

Професорами і учителями Академічної гімназії та її філії (почала працювати з 1906 р.) були чи не найкращі, відомі у краї представники української інтелігенції: педагоги, науковці, поети і письменники. Серед них українські філологи: Володимир Коцовський, о. Омелян Огоновський, Омелян Партицький, Юліян Целевич, Анатоль Вахнянин, Юліян Романчук, Іван Верхратський, Григорій Цеглинський, Остап Макарушка, Ілля Кокорудз, Михайло Тершаковець, Володимир Радзикович, Осип Роздольський, Іван Зілінський, Василь Пачовський, Остап Грицай, Іван Брик, Михайло Возняк, Амвросій Андрохович, Філарет Колесса, Ярослав Біленький, Платон Лушпинський, Олександр Панейко; класичні філологи: Ілярій Огоновський, Роман Цеглинський, о. Спиридон Кархут; катехити: о. Іван Гушалеви́ч, о. Олексій Торонський, о. Діонісій Дорожинський, о. Іван Туркевич, о. Іван Рудович, о. Гавриїл Костельник, о. Леонід Лужницький, о. Петро Хомин; історики й географи: Степан Рудницький, Степан Томашівський, Мирон Кордуба, Омелян Терлецький, Іван Крип'якевич, Василь Білецький, о. Йосиф Застирець; математики: Еміліян Савицький, Володимир Левицький, Микола Чайковський, Володимир Кучер, Степан Балей та ін.¹⁵. Гідне місце серед цих шанованих фахівців посів класичний філолог-германіст та вчитель модерного предмета – гімнастики – професор Іван Боберський.

Академічна гімназія у Львові мала репутацію навчального закладу, що забезпечує високий освітній рівень своїх вихованців. Сучасник Іван Кедрин-Рудницький згодом на еміграції свідчив: "...вся Перша Академічна гімназія у Львові стояла на такому високому рівні навчання, що куди перевищувала багато теперішніх коледжів в Америці [спогад написано після Другої світової війни. – *Авт.*]. [...] Академічна гімназія у Львові давала своїм вихованцям освіту, яка залишалася їм на ціле життя. Вона робила з матуристів дійсно "зрілими до університетських студій". Давала теж не тільки книжкову освіту, але й культуру поведінки, бо ціла атмосфера школи і ціла система навчання була наставлена на те, щоби не тільки впоювати в голови учнів книжкове знання, але й робити з них культурних громадян"¹⁶.

¹⁴ Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1901/1902. – Львів: Накладом наукового фонду, 1902. – С. 3, 27; Spis nauczycieli szkół średnich w Galicyi oraz polskiego gimnazjum w Cieszynie na podstawie nadesłanych tabel konspiracyjnych / [ulożył Henryk Kopia]. – Lwów: Nakładem towarzystwa nauczycieli szkół wyższych, 1909. – S. 49; Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1917/1918. – Львів: Накладом наукового фонду, 1918. – С. 5; та ін.

¹⁵ *Шах С.* Львів – місто моєї молодости. (Спомин присвячений Тіням забутих Львов'ян) / С. Шах. – Мюнхен: В-во "Християнський Голос", 1955. – Част. I–II. – С. 225–226; *Сениця П.* Професори Української Академічної Гімназії у Львові / П. Сениця // Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости 1878–1978 / [упоряд., літ. та техн. ред. Б. Романенчука]. – Філядельфія; Мюнхен, 1978. – С. 121–235; *Лев В.* Українські середні школи у Львові між двома війнами / В. Лев // Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости 1878–1978 / [гол. ред. Н. Пазуняк]. – Мюнхен; Філядельфія, 1982. – С. 60–61.

¹⁶ *Кедрин І.* Молодість в Академічній гімназії у Львові / І. Кедрин // Ювілейна книга Української Академічної гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілости 1878–1978 / [гол. ред. Н. Пазуняк]. – Мюнхен; Філядельфія, 1982. – С. 151.

У перший рік педагогічної роботи в Академічній гімназії І. Боберський викладав лише німецьку мову (V-а, VI-а і VI-б, VII, VIII класи) 20 годин на тиждень, а також завідував німецькомовною бібліотекою для учнів¹⁷. Від 1903/1904 н. р., очевидно його стараннями, в Академічній гімназії запроваджена гімнастика, що, як і у Дрогобицькій гімназії, мала “надобовязковий” (необов’язковий, за бажанням) статус¹⁸. Спроби її запровадження декілька років до цього були не вдалим через відсутність фахівців, гімнастичного залу, майданчика та відповідного обладнання.

Ці заняття зазвичай відбувалися на свіжому повітрі. Вони згадуються як “шкільні забави”. Наприклад, у “Звіті дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові на шкільний рік 1903/1904” читаємо: “Забави шкільні Ученики виходили о пів до 5-тої з гімназії, а по півгодинним ході діставались на угор за «Цісарским ліском». Від 5-тої до 7-мої тревали забави. По семій вертали ученики домів. Забави відбувались чотири рази в тижни, в чотирох відділах. Кляса I а б в г у вторник, II а б, III а б в понеділок, IV а б, V а б в п’ятницю, VI а б, VII а б, VIII а б в суботу. В грах учеників брали чинний уділ учителі відповідних кляс, що в значній мірі підносило охоту до забави. Першої пів години тревали звичайно гри чисто бігові без приладів, як: «Чорний лицар», «Чорноморець-Біломорець», «Хапко», «Ходи за мною», «Жгут», «Яструб», «Третяк», «Кіт і миш», «Хрещик». Відтак слідувала гри пилкові: «Вежа», «Пліт», що приготують грачів до «Пилки ножної без підняття», та гри пилкою ухапою двірчуг і одноруч. Уклад і провід спочивав в руках учителя гімнастики І[вана] Боберського”¹⁹.

Оскільки зміст занять гімнастикою був наповнений елементами німецької, шведської та сокільської національних гімнастичних систем, І. Боберський почав “шукати” і запроваджувати власні, українські національні відповідники для означення іншомовних понять, що вживались у процесі. Зокрема, саме заняття гімнастикою, основою якої є рухова активність, він називає “руханка”, ранкову гімнастику – “прорух”, а зал для занять – “рухівню”. Для означення усього напрямку діяльності вживає слова “тіловиховання”, “тілесне виховання”, а для спорту – “змаг”.

Академічна гімназія розмішувалася в Народному Домі і не мала окремого приміщення для гімнастики, тому Боберський погодив із керівництвом українського гімнастичного товариства “Сокіл” питання про вправління з учнями у його невеличкому приміщенні для гімнастичних занять (знаходилося, ймовірно, у будинку по вул. Підвальной, 7 у Львові – знесеному ще в перші роки ХХ ст.; на цьому місці у 1905 р. споруджено будинок страхового товариства “Дністер”, у проекті якого передбачено гімнастичний зал).

На той час до занять гімнастикою зголосилося 180 учнів III–VIII класів. З них було сформовано шість відділів, кожен з яких поділявся на три підвідділи із провідником, що обирався серед учнів гімназії. У тиждень відбувалося шість занять (одне заняття тривало годину для кожного відділу)²⁰. Завдяки учительському хисту і новаціям

¹⁷ Збір учительський з кінцем шк. року 1901/1902 // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1901/1902. – Львів: Накладом наукового фонду, 1902. – С. 3.

¹⁸ Збір учительський з кінцем шк. року 1903/1904 // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904. – Львів: Накладом наукового фонду, 1904. – С. 39.

¹⁹ Хроніка закладу // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904. – Львів: Накладом наукового фонду, 1904. – С. 63.

²⁰ Плян науки // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904. – Львів: Накладом наукового фонду, 1904. – С. 13.

І. Боберського, зацікавленість гімнастиком серед учнів невпинно зростала. Кожен подальший навчальний рік гімнастичні заняття відвідувало щораз більше охочих: у 1906/1907 н. р. – 328 учнів, 1907/1908 н. р. – 432, 1909/1910 н. р. – 658²¹.

Подією, що суттєво вплинула на залучення учнів Академічної гімназії до занять, стало відкриття у листопаді 1906 р. українським гімнастичним товариством “Сокил” гімнастичного залу (рухівні) у будинку товариства “Дністер” по вул. Руській, 20. У цей час функціонувало вже 12 відділів. У тиждень відбувалося по 12 занять, щоденно з 17-00 до 19-00. Проводити руханкові заняття І. Боберському допомагав дипломований фахівець гімнастики Іван Сохацький²².

І. Боберський особистим прикладом надихав українське гімназійне середовище до руханкових занять. Неодноразово можна було побачити, як він на уроках руханки (інколи вони відбувалися на “Кайзервальді”, “Вульці”) бігав з гімназистами, грав з ними копанний м’яч (футбол), ситківку (теніс), гаківку (хокей), проводив з учнями піші прогульки (туристичні мандрівки) околицями Львова, містами і селами Галичини, Карпатами.

Від 1 вересня 1906 р. почала діяти філія Академічної гімназії у Львові. Спочатку вона функціонувала як 4-річка, але впродовж наступних років сформувалася у повноцінну 8-річну гімназію і була структурним підрозділом Академічної гімназії, хоч і мала власне керівництво. У 1908/1909 н. р. І. Боберський працював ще й у філії гімназії²³. У ці роки він проводив руханку у трьох учнівських відділах, 6 занять на тиждень.

У кінці серпня – на початку вересня 1908 р. “головне заведенє” Академічної гімназії у Львові було перенесено до нового будинку на вул. Льва Сапіги, 8 (тепер вул. Степана Бандери). Будинок мав прибудований гімнастичний зал та майданчик у подвір’ї. У звіті гімназії за 1908/1909 н. р. з цього приводу зазначено: “Гімнастична саля заведеня має 20 м. довжини а 10 м. ширини і заосмотрена в слідуючі прилади: оден дручок, оден кінь, одні поруча, одна драбина, оден поміст з ковбою, два стояки, два містки, дві полотняні підстілки, двацять пар тягарців, двацять лісок. Подвіре має 30 м. довжини а 26 м. ширини. Прилади до забав: десять мячів копаних, девять мячів повних, дві пари лешетів, десять пар лижв, троє grindжолят, чотири кружки, одна камінна кістка”²⁴. Там І. Боберський вів руханку для учнів “головного заведення” упродовж 1908/1909 н. р.

Проведення руханкових занять, узагальнення та передача досвіду колегам і учням вимагали напрацювання теоретичного рівня. Усвідомлюючи таку необхідність і потребу, І. Боберський видав низку довідкових та науково-методичних праць. Появу цих видань, серед іншого, зафіксовано на сторінках щорічних гімназійних звітів: 1904 р. – “Забави і гри рухові, часть I”, 1905 р. – “Забави і гри рухові, часть II”

²¹ Плян науки // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1906/1907. – Львів: Накладом наукового фонду, 1907. – С. 38; Плян науки // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1907/1908. – Львів: Накладом наукового фонду, 1908. – С. 12; Плян науки // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1909/1910. – Львів: Накладом наукового фонду, 1910. – С. 24.

²² Плян науки // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1906/1907. – Львів: Накладом наукового фонду, 1907. – С. 38.

²³ Збір учительський з кінцем шк. року 1908/1909 // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909. – Львів: Накладом наукового фонду, 1909. – С. 7.

²⁴ Плян науки // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909. – Львів: Накладом наукового фонду, 1909. – С. 15–16.

(“Вісімнадцять гор мячевих”), 1905 р. – “Забави і гри рухові, часть III” (“Копаний мяч”), 1909 р. – “Рядові вправи”²⁵ та ін. Окрім цього, вчитель упродовж 1903–1914 рр. готував замітки про проведення руханкових занять для звітів Академічної гімназії. Його праці, опубліковані у цих звітах, з’явилися окремими виданнями²⁶ та використовувалися учителями інших гімназій і шкіл Галичини того часу.

Вагомим здобутком праці І. Боберського в Академічній гімназії стало зібрання потужної німецькомовної бібліотеки для забезпечення навчальних потреб учнів. У цьому йому допомогли меценати, учителі та професори гімназії і самі гімназисти. Завдяки їхнім старанням, бібліотека щороку поповнювалася новими надходженнями. І. Боберський у цій справі сам подавав належний приклад для наслідування. Відомо, що ще у перший рік своєї педагогічної діяльності (1901/1902 н. р.) він пожертвував для бібліотеки 159 книг²⁷ (придбання книг на той час було коштовнішою справою, ніж сьогодні). Упродовж 1901–1918 рр. викладач сформував таку бібліотеку модерної німецької літератури, якої не мала жодна тодішня українська гімназія в Галичині. Вихованець Академічної гімназії Степан Шах згодом писав: “Бібліотеки рівнож не мали свого приміщення; шафи з книжками стояли в клясових кімнатах. Найліпше випосажена була німецька бібліотека для учнів, але це вже особиста заслуга проф. І. Боберського”²⁸.

Під впливом європейської тенденції поширення гімнастики в освітніх та громадських установах, Міністерство віровизнань і освіти Австро-Угорщини у 1909/1910 н. р. прийняло рішення про запровадження гімнастики у навчальний процес гімназій як обов’язкового предмета²⁹. Оскільки статус “обов’язкового” передбачав суттєві зміни в часі (розкладі) його організації, І. Боберський вирішив зосередитись на викладах німецької мови, а руханковий напрям передав, як у головній, так і у філії гімназії, дипломованому фахівцю гімнастики Юрію Семотюку. У своєму спогаді І. Боберський згадував: “Руханку, а також рухові гри провадив я в гімназії сім шкільних років, поки не стала обов’язковим предметом і тоді обняв науку член “Сокола” Юрій Семотюк, який став учителем виключно руханки. Опісля виїхав він до Америки до свого брата.

²⁵ *Боберський І.* Забави і гри рухові / І. Боберський // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904. – Львів: Накладом наукового фонду, 1904. – С. 3–33; *Його ж.* Забави і гри рухові, часть друга / І. Боберський // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1904/1905. – Львів: Накладом наукового фонду, 1905. – С. 3–27; *Його ж.* Рядові вправи / І. Боберський // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1908/1909. – Львів: Накладом наукового фонду, 1909. – С. 3–58 та ін.

²⁶ *Його ж.* Забави і гри рухові / І. Боберський. – Львів, 1904. – 31 с.; *Його ж.* Забави і гри рухові / І. Боберський. – Львів: Накладом товариства “Сокіл”, 1905. – Ч. II: Вісімнадцять гор мячевих. – 29 с.; *Його ж.* Забави і гри рухові / І. Боберський. – Львів: Накладом товариства “Сокіл”, 1906. – Ч. III: Копаний м’яч. – 36 с.; *Його ж.* Впоряд / І. Боберський. – Львів, 1909. – 58 с.; *Його ж.* Забави і гри рухові / І. Боберський. – Львів, 1909. – Ч. IV: Ситківка. – 47 с.

²⁷ Прибори наукові // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1901/1902. – Львів: Накладом наукового фонду, 1902. – С. 26.

²⁸ *Шах С.* Львів – місто моєї молодости... – 1956. – Част. III. – С. 227.

²⁹ [Боберський І.] Міністерство освіти / І. Боберський // Вісти з Запорожжя (Львів). – 1910. – 26 мая. – Чис. 20 // Народне Слово. Ілюстрована, популярно-просвітна й літературна часопись. – Львів, 1910. – 26 мая. – Чис. 367. – С. 12; *Курляк І.* Українська гімназійна освіта у Галичині (1864–1918 рр.): монографія / І. Курляк. – Львів, 1997. – С. 111.

Учні ходили на руханку до салі “Сокола” і ця обставина підсилювала працю і розвиток Товариства. В цих роках запізналась молодь з руханкою і змагом та способом, як їх провадили товариства і школи в інших державах Європи. Зачались гри без мяча і з мячем, а також народні вправи. Це так звана легка атлетика: хід, біг, скок, мет, творилися дружини і клуби без уставу”³⁰.

Боберський намагався бути чуйним до потреб і проблем гімназистів. Він долучився до діяльності товариства “Руслан”, що діяло в стінах Академічної гімназії від 1894 р.³¹. Метою товариства була фінансова допомога талановитим учням, які не мали відповідних коштів для навчання. Зібрані гроші йшли на різні потреби: харчування, одяг, винайм помешкання, ліки, приватні лекції, закупівлю шкільних книжок, стипендії, одноразові грошові допомоги та інше. Товариство “Руслан” завдяки меценатам сформувало бібліотеку, яка в переддень Першої світової війни налічувала понад 1700 книг. Члени товариства поділялися на членів-покровителів та звичайних. Членами-покровителями ставали ті особи, які жертвували на діяльність організації щорічно щонайменше 50 корон, звичайними – 2 корони. Серед членів-покровителів товариства були: митрополит Андрей Шептицький, мітрат Андрій Білецький, директор Академічної гімназії Едвард Харкевич, професор Академічної гімназії Юліан Романчук, професор Володимир Шухевич, о. Н. Дмитрів із США, директор Краєвого союзу у Львові Кость Паньківський та інші. У 1903 р. І. Боберський стає членом-покровителем товариства “Руслан”³². Кожного року він жертвує на цілі товариства більше, ніж визначена сума. Відомо, що у 1903/1904 н. р. професор жертвував 70 корон³³.

З вибухом Першої світової війни, упродовж 1914–1918 рр. І. Боберський, у зв’язку з військовою службою у Легіоні січових стрільців, припинив педагогічну діяльність у львівських гімназіях³⁴. Однак він й надалі залишався відповідальним за німецькомовну бібліотеку для учнів Академічної гімназії. Керівництво закладу пішло на такий крок з надією, що після війни талановитий педагог та організатор повернеться до виконання своїх обов’язків. Проте цього так і не сталося через поразку українців у польсько-українській війні 1918–1919 років. І. Боберський, як один з активних діячів ЗУНР, після окупації українських земель поляками був змушений покинути свою Батьківщину³⁵.

³⁰ *Боберський І.* Українське сокільство 1894–1939 / І. Боберський. – Львів: Видавець Сокіл-Батько, 1939. – С. 9–10. (“Сокільська бібліотека”. – Ч. 7).

³¹ *Фонди // Справоздане дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1894.* – Львів: Накладом наукового фонду, 1894. – С. 33.

³² *Запомози для убогих учеників // Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за шкільний рік 1903/1904.* – Львів: Накладом наукового фонду, 1904. – С. 63–64.

³³ Там само. – С. 65.

³⁴ *Сова А.* Діяльність Івана Боберського в Українській Бойовій Управі в роки Першої світової війни / А. Сова // Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події): збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму 26–28 червня 2014 р. – Львів: АСВ, 2014. – С. 47–50.

³⁵ *Його ж.* Військово-політична діяльність Івана Боберського в роки Першої світової війни / А. Сова // Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів: зб. наук. статей. – Львів: ПП Сорока Т. Б., 2014. – Вип. 4. – С. 90–100.

Іван Боберський був фахівцем європейського гатунку. Сформований як педагог в навчальних установах Граца і Відня, він у своїй роботі послуговувався характерною для того часу методикою австрійського шкільництва. Його струнка постава, стильний одяг, гідно піднята голова і відкритий шляхетний погляд викликали зацікавлення і повагу у гімназистів. За словами о. Івана Бучка, Іван Боберський був “перший елгант і вмів все з густом [зі смаком. – *Авт.*] вбратися”³⁶. Був суворим і вимогливим. Навчав уважності, дисциплінованості, відповідальності. Очевидно, через відому зі спогадів учнів Боберського вимогливість, він отримав в середовищі гімназійної молоді промовисте прізвисько “Холерський”³⁷. Але водночас він залишався приязним і доступним гімназістам. За спогадом Степана Шаха, професори Академічної гімназії на привітання студентів переважно відповідали мовчки, знімаючи капелюх, або лише кивком голови чи прикладанням двох пальців до шапки. Лише професор І. Боберський “на рівних” відповідав на уклін гімназистів привітанням “здоров!”³⁸.

Його учні вирізнялися зразковим знанням німецької мови та літератури і високо оцінювали свого вчителя. Серед його безпосередніх вихованців-гімназистів – знані у майбутньому особистості і діячі: Євген Коновалець, Роман Сушко, Олена Степанів, Степан Шах та інші. Плеяда його учнів ще під час праці Боберського у гімназії та згодом, у майбутньому, стала великими прихильниками і фахівцями руханкової справи. Серед найвідоміших – Степан Гайдучок, Петро Франко, Олександр Тисовський – продовжувачі справи розвитку фізичного виховання у нашому краї. На думку сучасників, І. Боберський хоч і був професором середньої школи, однак за своєю кваліфікацією не поступався університетському рівню.

Експериментування і новаторство – основні ознаки його педагогічної діяльності. Це і намагання поєднати, синтезувати елементи європейських систем гімнастики з українськими традиційними народними формами – іграми, забавами та розвагами, і творення власної термінології, і підготовка перших в національній історії фахових україномовних видань, присвячених фізичному вихованню, а також впровадження гімнастичних занять в українські жіночі навчальні заклади. І. Боберський зумів вдало поєднати можливості, які мала тоді українська спільнота у Львові, для розвитку і популяризації руханкової справи (йдеться про матеріально-технічну базу українського гімнастичного товариства “Сокіл” та Академічної гімназії).

Отже, Іван Боберський був активним учасником запровадження організованих занять гімнастикою у дозвілля і навчальний процес Академічної гімназії у Львові. Він вніс у заняття національні елементи, що ґрунтувались на українській культурній традиції, а отже, організував їх на національних засадах. Його можна вважати одним із засновників української культурної традиції у сфері фізичного виховання.

³⁶ *Гайдучок С.* Воєнні спомини / С. Гайдучок / [уклад. і авт. передм. О. Вацеба, Б. Якимович]. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2002. – С. 56.

³⁷ *Лисейко З.* Спогади / З. Лисейко // Архів Лесі Чабан.

³⁸ *Шах С.* Львів – місто моєї молодости... – 1956. – Част. III. – С. 262.

Андрей Сова, Ярослав Тымчак. Иван Боберский: формирование украинской физкультурной традиции во Львовской Академической гимназии в первой четверти XX века

На примере Львовской Академической гимназии рассмотрено введение гимнастики (физического воспитания) в досуг и учебный процесс государственных гимназий Галичины с украинским языком преподавания первой четверти XX века. Проанализированы адаптации занятий к украинской культурной традиции (самоназвания, понятия, термины, теоретико-методические работы и т. д.). Отмечен вклад украинского педагога, германиста и специалиста по физическому воспитанию, профессора Ивана Боберского в становление этой дисциплины.

Ключевые слова: Иван Боберский, Галичина, Львовская Академическая гимназия, национальные основы, украинская традиция, занятия гимнастикой (зарядка).

Andrii Sova, Yaroslav Tymchak. Ivan Boberskyi: The formation of Ukrainian educative body tradition in Academic Gymnasium in Lviv in the first quarter of the XXth century

On the example of Academic Gymnasium in Lviv the issues of introduction the gymnastics exercises (physical education) in leisure and educational process of public gymnasiums in Galicia with the Ukrainian language teaching of the first quarter of the XXth century and its national elaboration and adaptation based on Ukrainian cultural tradition (own name, concepts, terminology, theoretical and methodological works, etc.) is considered in the article by the Ukrainian pedagogue, Germanist and physical education specialist, professor Ivan Boberskyi.

Key words: Ivan Boberskyi, Galicia, Academic Gymnasium in Lviv, national foundations, Ukrainian tradition, gymnastics exercises (rukhandka).

Олександра СТАСЮК

ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ ІНСТИТУЦІЙ ТА ВИБОРЧОГО ПРАВА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Простежено розвиток демократичних інституцій та виборчого права на українських землях у першій половині ХХ століття. Підкреслено демократизм представницьких органів влади за часів УНР та ЗУНР. Проаналізовано радянську модель організації влади та політичного представництва. Констатовано, що виборча система УРСР, яка формувалася на початку 20-х років, на законодавчому рівні була позбавлена елементів демократії, а демократичне виборче право, закріплене Конституцією 1937 року, залежало від реалізації на практиці більшовицької моделі соціалізму.

Ключові слова: влада, виборча система, представницькі органи влади, парламентаризм, демократія, виборчий закон.

Традиційний погляд на дореволюційну Росію як суто державну абсолютистську монархію при ближчому розгляді виразно деконструюється. Адже за всієї неоднозначності й недосконалості виборчого законодавства Російської імперії в її історії був короткий (1906–1917), проте виразно функціональний період існування парламентаризму. Йому передували події революції 1905 р., що проходили під республіканськими гаслами та значною мірою вплинули на відхилення проекту т. зв. Булігінської думи, яким функції парламенту зводилися до статусу дорадчих зборів при царському урядові. Перші представницькі органи влади в Росії були створені Маніфестом Миколи II від 6 серпня 1905 р. і являли собою двопалатний парламент, який складався з реформованої Державної Ради – верхня палата та Державної Думи – нижня палата.

Держдума була особливим законодавчим органом, якому надавалося “право попередньої розробки та обговорення законодавчих пропозицій і розгляд розпису державних доходів та видатків”¹. І хоча виборчим правом у Російській імперії володіла лише обмежена категорія осіб, переважно з числа великих землевласників та промисловців (представники селянства могли отримати мандат лише на особливих підставах), однак поява Держдуми ознаменувала еволюцію російської монархії в напрямку конституційного ладу. Юридично трансформацію Російського самодержавства в дуалістичну парламентарну монархію засвідчили п. 3 царського Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. та ст. 86

¹ Становлення парламентаризму в Росії на початку ХХ століття / Веденєєв Ю. та ін. // Нариси з історії виборів та виборчого права: навч. посібник. – Калуга: Калужський обласний фонд відродження історико-культурних та духовних традицій “Символ”, 2002. – 692 с.; Те ж: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravolib.pp.ua/stanovlenie-parlamentarizma-rossii-22301.html>

Основних законів Російської імперії в редакції від 23 квітня 1906 р., що закріплювали за Держдумою пріоритетне право законодавчої діяльності та прийняття законів, які, щоправда, не могли мати сили без затвердження Государя-імператора. Монарх також прагнув тримати під контролем виконавчу гілку влади: залишав за собою право признавати та звільняти членів Ради Міністрів і вимагав від них повної підзвітності.

Бажання контролювати та всіляко обмежувати законотворчу діяльність депутатів з боку самодержавного ладу стало причиною кількарізного дострокового припинення діяльності Держдуми, проте сам інститут парламентаризму в Росії зберігався аж до Лютневої революції, що завершилася падінням монархії та утворенням Тимчасового Уряду. Ліквідацію Держдуми 6 жовтня 1917 р. та оголошення підготовки до виборів в Установчі Збори у цьому контексті слід розглядати як черговий етап розвитку російських парламентських практик. Участь у Державній Думі Російської імперії депутатів-українців та набутий ними досвід має певне історико-теоретичне значення для розвитку парламентаризму в Україні².

Отже, ще до буремного 1917 р. на російському імперському просторі, до якого належала й значна частина українських земель, формувалися певні риси демократичної політичної культури. Для українців це був період повернення до демократичних традицій козацької доби, а росіяни вперше у своїй історії отримали можливість налагодити цивілізовані форми відносин між владою та суспільством шляхом застосування різноманітних виборчих технологій, механізмів зв'язків між широкими електоральними колами і депутатським корпусом, практиками делегування громадянських прав тощо. Адже попередні реформаторські ініціативи (М. Сперанського, Н. Новосильцева, “декабристів”, П. Валюєва та ін.), покликані сформувати на теренах імперії демократичні інститути влади, не були реалізовані. Однак подальший розвиток подій деформував процес демократизації російського суспільства, й унікальний шанс було змарновано.

Натомість на українських землях демократичні процеси якийсь час продовжували розвиватися. Українські визвольні змагання, що розпочалися після жовтня 1917 року, покликали до життя нові форми представницької демократії. Зрозуміло, що можливості їх становлення і розвитку звужувалися революційними процесами та бойовими діями, зовнішньою експансією, однак тогочасна дійсність незаперечно засвідчила готовність суспільства до формування представницьких органів влади і демократичних форм державного будівництва. Найповніше прагнення до формування ефективно діючих представницьких органів влади були втілені у діяльності Центральної Ради (ЦР), діячі якої намагалися наслідувати європейські парламентські традиції. Центральна Рада стала першим загальнонаціональним представницьким вищим законодавчим органом України, до якого увійшли представники головних українських політичних партій, а передусім прихильники українського національно-державного відродження. І хоча сучасні науковці по-різному оцінюють політико-правовий статус ЦР³, проте у її діячів чітко прослідковується послідовна реалізація парламентських функцій.

² Француз А. Ідеї та практика парламентаризму в працях російських юристів початку ХХ століття / А. Француз, Л. Баликіна // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Львів, 2013. – Вип. 1. – С. 116.

³ Мироненко О. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної ради / О. Мироненко. – Київ, 1995; Бандурка О. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток / О. Бандурка, Ю. Дереваль. – Харків, 1999; Кислий П. Становлення

Сформована у березні 1917 р. на чолі з Михайлом Грушевським як загальнонаціональна громадська організація ЦР, з огляду на непрості воєнно-політичні обставини, які унеможливили скликання Всеукраїнських Установчих Зборів, змушена була перебрати на себе державотворчі та законодавчі функції. Законодавча діяльність ЦР була визнана пріоритетною і полягала в розробці універсалів, роботі над проектом Української Конституції (“Статут автономної України”) та підготовці проектів законів, покликаних забезпечити на українських землях соціалістичні перетворення спочатку в рамках відновлення автономії, а на другому етапі – незалежної Української Народної Республіки (УНР). Основним здобутком першого етапу, що розпочався рішеннями Всеукраїнського Національного конгресу (квітень 1917 р.), стали широковідомі нині Універсали, а його головним результатом – вироблення політико-правової лінії українського державотворення на закріплення суверенітету й розбудову соціально-орієнтованої держави. Справді, конгрес сформулював умови автономії України, вирішив “негайно творити підстави її автономного життя”, визначив принципи встановлення кордонів між державами і скликання конференції в справі миру, оновив склад УЦР, доручив їй організувати комітет для вироблення проекту Статуту автономії України та ін.⁴

На другому етапі, з моменту проголошення УНР, законодавча діяльність ЦР була спрямована на вирішення гострих соціальних проблем у житті країни, а також вироблення основ законодавчого процесу й законодавчої техніки. За час існування УЦР нею було прийнято близько 130 законів та інших законодавчих актів (Універсалів, Статутів, “Наказів”, Декларацій, постанов правового характеру, звернень та ін.)⁵. Логічним завершенням цього процесу став проект Конституції УНР, схвалений Центральною Радою 29 квітня 1918 р. Практично усі конституційні акти УНР ґрунтувалися на концепції правової держави й наслідували прогресивні на той час європейські парламентські традиції.

Прикладом цього є норми Конституції Української Народної Республіки, що формували основи виборчого права України, разом із Законом про вибори до Українських Установчих Зборів. Відповідно до цих документів, вибори мали здійснюватися з урахуванням загального, рівного, прямого виборчого і таємного голосування із дотриманням принципу пропорційного представництва. Закон встановлював чітку регламентацію всіх без винятку етапів виборчого процесу. Для проведення виборів передбачалося створення системи спеціальних самостійних, недержавних виборчих органів – комісій, діяльність яких здійснювалася відкрито і гласно. Членам комісії надавалася широка компетенція: вони розглядали всі питання виборів. Головна комісія мала свій друкований орган. Процедура голосування та підрахунку голосів була відпрацьована на рівні, близькому до сучасних вимог, включно зі системою судового захисту виборчих прав громадян.

парламентаризму в Україні: На тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз. – Київ, 2000; Журавський В. Теоретичні та організаційно-правові проблеми становлення і розвитку українського парламентаризму: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Віталій Станіславович Журавський. – Одеса, 2001.

⁴ Єрмолаєв В. До питання про перший український парламент – Українську Центральну Раду / В. Єрмолаєв // Державне будівництво і місцеве самоврядування: зб. наук праць. – Харків: Право, 2005. – Вип. 10. – С. 62.

⁵ Там само. – С. 64.

Отже, незважаючи на брак часу та непрофесіоналізм багатьох членів ЦР, а також бурхливі політичні пристрасті, що постійно вирували у стінах парламенту, ЦР зробила значний крок у розвитку демократичного національного законотворення та створила фундамент для законодавчої діяльності доби Гетьманату та Директорії. Однак, зауважимо, що система правління П. Скоропадського, а також діячів Директорії, не була націлена на повноформатне використання ідей парламентаризму, хоча ідея скликання парламенту як вищого законодавчого органу була провідною в діяльності зазначених інституцій.

Активну законодавчу діяльність, спрямовану на закріплення основ української державності та зорієнтовану на міжнародно-правові стандарти, провадили й діячі Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). До обрання Сейму верховну (законодавчу) владу мала здійснювати Українська Національна Рада (УНР), яку було оголошено тимчасовим парламентом. Ухвалення власних нормативних актів здійснювалося на основі чинного австрійського законодавства шляхом пристосування його положень до інтересів нової влади та суспільства. Дехто з дослідників закидає членам УН Ради неспроможність до власної законотворчої діяльності, хоча дії депутатів передовсім були продиктовані стратегічними цілями й мали на меті уникнути хаосу в складний період становлення державницьких інституцій ЗУНР. Тим більше, що австрійське законодавство в своїй основі не суперечило уявленням діячів ЗУНР про державний устрій, широко декларуючи демократичні права і свободи. Зрештою, як стверджує діаспорний дослідник М. Стахів, “видати нові оригінальні закони у короткім часі було неможливо”⁶.

Конституційні засади новоствореної Української держави визначав схвалений УН Радою “Тимчасовий закон про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії” від 13 листопада 1918 р., який констатував назву держави – “Західно-Українська Народна Республіка”, окреслював її територію, закріплював верховенство й суверенітет народу, передбачав наявність представницьких органів влади, що мали обиратися на основі загального, рівного, прямого, таємного голосування за пропорційною системою. Виборчим правом наділялися усі громадяни, незалежно від національності, віросповідання та статі. На вдосконалення політичної системи ЗУНР були спрямовані й інші конституційні закони – “Про вибори до Сойму Західної області Української Народної Республіки” і “Про скликання Сойму Західної області Української Народної Республіки”, які визначали порядок обрання, скликання та принципи діяльності нового парламенту. Вибори були призначені на червень 1919 р., однак не відбулися через військові дії.

Визнаючи першість УНР, керівники ЗУНР намагалися продовжувати її традиції у питаннях розбудови правової держави. Законодавством ЗУНР було передбачено широкий спектр політичних прав і свобод – свобода слова, друку, мітингів і зборів, недоторканості особи тощо. Важливим рішенням, яке за рівнем демократизму випереджало тогочасне європейське законодавство, слід вважати закон про мови, прийнятий Генеральним Секретаріатом 10 листопада 1918 р. Відповідно до цього закону, правові документи загальнодержавного значення повинні були публікуватися чотирма мовами: українською та мовами національних меншин (польською, єврейською та німецькою). Отже, основним принципом законодавчої діяльності ЗУНР

⁶ *Стахів М.* Західня Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 / М. Стахів: в 6 т. – Скрантон, 1962. – Т. 4. – С. 53.

був пріоритет загальнолюдських цінностей. Навіть у період надання президенту УНРади Є. Петрушевичу диктаторських повноважень, законодавча діяльність ЗУНР здійснювалася на правовій та демократичній основі. Демократизмом відзначався й стиль роботи парламентарів. Як зауважив один із активних учасників тих подій Л. Цегельський, УНРада “працювала як справжній парламент – її члени мали досвід роботи у парламенті, соймі та повітових радах ще за Австрії. Засідання Ради проводилися зазвичай відкрито, тож доступ на галерею для публіки був вільний”⁷. УНРада дала цікавий і унікальний не лише в національному, а й загальноєвропейському вимірах досвід прилаштування у стислий термін монархічної законодавчо-правової бази (яка загалом відповідала передовим європейським демократичним нормам) до республіканської форми правління ЗУНР⁸.

Подальшу можливість розвивати парламентарні практики західні українці отримали в новоутвореній Польській державі, яка, як відомо, була побудована на конституційних засадах. Завдяки цьому в Галичині та на Волині продовжували діяти чимало українських політичних партій, що сприяло політичній структуризації західноукраїнського суспільства, набуттю парламентарного досвіду, виробленню політичної культури. Намагаючись покращити соціально-економічне та культурне становище населення краю, допомогти збереженню і утвердженню національної самосвідомості, представники українського політикуму міжвоєнного періоду широко використовували парламентську трибуну польського Сейму та міжнародних інституцій для вирішення українських проблем. Рівень ефективності цих намагань заслуговує окремої оцінки, проте можливість брати участь у багатопартійній парламентській боротьбі в умовах відносних демократичних свобод формувала із західноукраїнських діячів доволі якісний тип політиків, що значно відрізнявся партфункціонерів радянської України.

Розвиток подій на Східній Україні пішов за іншим сценарієм. Після поразки національно-визвольних змагань та ліквідації УНР всі політичні партії у Наддніпрянській Україні, окрім комуністичної, були заборонені, а їх провідні діячі змушені були емігрувати за кордон або були фізично знищені репресивно-каральними органами радянського тоталітарного режиму. Більшовизм як ідеологія і практика “вузької групи” ліворадикальних революціонерів від початку закладав ексклюзивно-елітарний підхід до реалізації ідеї “пролетарської революції” та організації влади, хоча політична риторика була перенасичена популістськими гаслами про широке залучення трудящих мас до управління державою у Радах робітничих, селянських та солдатських депутатів. Однак образ “кухарки-депутата” швидко став евфемізмом, оскільки “більшовицький орден” на практиці розпочав зведення фундаменту диктатури пролетаріату, що на ділі виявилось конструюванням химерного механізму монопартійного абсолютизму, заснованого на спецслужбах (ВЧК) та армії. У сучасній літературі не існує чіткого визначення поняття, яке б окреслювало політичну систему радянської

⁷ Західно-українська народна республіка. 1918–1923. Уряди. Постагі / [гол. ред. ради Я. Ісаєвич; упоряд.: М. Литвин, І. Патер, І. Соляр]. – Львів, 2009. – С. 249.

⁸ *Томенчук Х.* Формування і становлення вищих представницьких органів влади ЗУНР за доби парламентської демократії (жовтень 1918 – червень 1919 рр.): історико-політологічний аналіз / *Х. Томенчук // Панорама політологічних студій: наук. вісник Рівненського державного гуманітарного університету.* – Рівне: РДГУ, 2012. – Вип. 9; Те ж: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [file:///C:/Users/user/Downloads/Pps_2012_9_28%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Pps_2012_9_28%20(1).pdf)

держави 1917–1937 рр. Частина дослідників послуговуються визначенням “з’їздівська система”, яку, мабуть, слід уважати оптимальною⁹.

Після муравйовської агресії і встановлення радянської влади на території Великої України ще якийсь час діяли “ліві партії” (есери, борбисти, боротьбисти, монархісти), які мали представництво у виборних адміністративних структурах. Однак невдовзі більшовики витіснили їх з органів влади й стали одноосібно репрезентувати трудящих. Політичні практики більшовизму ґрунтувалися на двох китах: а) витіснення з політичного поля всіх без винятку опонентів і претензії на абсолютну роль у суспільно-політичному житті; б) виключення з числа повноцінних громадян (позбавлення виборчих прав автоматично означало й позбавлення цього статусу) представників “експлуаторських класів” – поміщиків, капіталістів, духовенства та ін.

Прагнення до політичної уніфікації поступово трансформувалось у своєрідну нав’язливу ідею, яку більшовицькі лідери втілювали з маніакальною послідовністю. Вже тоді використовувався весь арсенал дискредитації можливих політичних супротивників, які не залишали останнім жодних перспектив. Одночасно перетворення Ревкомів у Ради генетично трансливало в органи народного представництва надзвичайні форми їх комплектування й функціонування, засоби втілення в життя вироблених рішень.

Ще за життя В. Леніна виняткова місія більшовицької партії де-факто легітимувалася шляхом встановлення контролю над Радами. Гасло “Вся влада Радам!” лише камуфлювало справжні наміри “твердих лєнінців” – мати монополію на владу. Вдало експлуатуючи жупели внутрішніх та зовнішніх “загроз”, кремлівські диктатори цілеспрямовано виробляли алгоритм ліквідації /нівелювання/ нейтралізації соціально-економічних, політичних, національних, конфесійних антагонізмів.

Такі ж оманливі гасла, як “Фабрики – робітникам, землю – селянам!” були розраховані переважно на маргінальні настрої і цілком природні соціальні очікування значної частини соціуму. Вони спрямовувалися на закріплення переконання в масах, що нова держава має слугувати саме їм і віддзеркалює саме їхні насущні інтереси та потреби.

Переформатування держави “диктатури пролетаріату” в державу, що втілювала ідею “союзу робітничого класу, селянства і трудової інтелігенції”, тривало з 1918 до 1936 років і супроводжувалося конституюванням виборчих технологій. Цей період існування Радянської держави складно охарактеризувати як однорідний з точки зору створення ефективної парламентської системи, оскільки положення Конституції Радянського Союзу і Союзних республік та окремі виборчі закони постійно змінювалися.

Принципи радянського виборчого права почали формуватися ще до Жовтня. Вже під час Лютневої революції в основу формування виборчого корпусу було покладено класовий підхід, якого, з огляду на відсутність чіткого законодавства, не завжди дотримувалися. Тож вибори до перших Рад депутатів трудящих у березні 1917 р. відбувалися радше на основі загального виборчого права. До робітничих Рад, окрім робітників, обиралися також службовці, до селянських – представники куркульства та сільської буржуазії, до червоноармійських – особи з офіцерського складу армії. Висуванців у Ради нерідко обирали на мітингах або зборах робітників і селян шляхом підняття рук. По-різному складався і порядок голосування: застосовувалося як

⁹ Древалі Ю. Радянська модель політичного представництва / Ю. Древалі // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/db/2012-2/doc/1/01.pdf>

таємне, так і відкрите голосування, причому часом навіть у межах одного повіту. Після Жовтня вжито заходи до певної уніфікації норм представництва, яка до кінця і повсюдно аж до прийняття Конституції проведена не була.

Перша Конституція Української Соціалістичної Радянської Республіки (1919 р.), що була прийнята на основі Конституції СРСР, цілком вписувалася в проголошену партійно-державну модель диктатури пролетаріату. Основними її характеристиками були встановлення так званої “пролетарської” виборчої системи, яка передбачала вибори на принципах не загального, непрямого, нерівного виборчого права при відкритому голосуванні; встановлення політичних, соціальних, економічних, релігійних цензів щодо виборчих прав; неврегульованість виборчого законодавства; відсутність судового захисту прав громадян; контроль за проведенням виборів з боку партійно-репресивних органів¹⁰.

Згідно з Конституцією УСРР 1919 р., права голосу були позбавлені широке коло осіб: громадяни, які використовували найману працю з метою отримання прибутків; які жили на нетрудові доходи, наприклад, відсотки з капіталу, прибутки від підприємств, надходження з майна, приватні торговці, торговельні й комерційні посередники; ченці й духовні служителі церков і релігійних культів, службовці й агенти колишньої поліції, особливого корпусу жандармів і охоронних відділень, особи, визнані у встановленому порядку душевнохворими, або ті, які знаходились під слідством та ув'язнені.

Вибори проводилися у дні, які визначалися місцевими Радами (ст. 66). Вони були багатоступеневими. Прямі вибори проводилися тільки в органи влади населених пунктів – міст і селищ. А вибори депутатів від волості, повіту і району, губернії, області і до Всеросійського з'їзду Рад проходили у два, три і навіть чотири етапи. Багатоступеневі вибори, окрім того, що здешевлювали виборчий процес, відігравали роль своєрідного фільтру, який стримував потрапляння небажаного/ворожого елемента у вищі органи держави. Єдиного для всієї країни, навіть губернії, а часом і повіту, дня виборів не встановлювалося, тому про жодну виборчу кампанію не йшлося. Голосування могло бути як таємним, так і відкритим. Конституція закріпила також право відкликання депутатів Рад, яке, однак, використовувалося для вигнання з Рад угодовців і заміни їх більшовиками.

Варіант Основного Закону УСРР, прийнятий 1929 р., виглядає ще ретрограднішим. Він закріпив і навіть збільшив перелік громадян, позбавлених виборчих прав. У 1928–1929 рр. кількість громадян, які не мали права брати участі у виборах, становила 253,9 тис. осіб – 9,8 % виборців (проти 175,1 тис. осіб в 1926–1927 рр.)¹².

Відсутність чітких законодавчих норм щодо регламентації позбавлення прав призводило до поширення різноманітного тлумачення і свавілля на місцях. Спрямована переважно проти економічно та політично самостійних громадян, система позбавлення виборчих прав може розглядатися як різновид політичних репресій.

Надалі виборчі закони та владні розпорядження були спрямовані на зменшення категорії осіб, позбавлених виборчих прав, проте численні виборчі цензи зберігалися до 1937 р. У період виборчої кампанії 1930–1931 рр., згідно з офіційною статистикою, число громадян, позбавлених прав, зменшилося у два рази: з 8,5 % до 4,9 %. У містах

¹⁰ Виборче законодавство РРФСР і СРСР 1918–1936 рр. / Веденєєв Ю. та ін. // Нариси з історії виборів ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://pravolib.pp.ua/izbiratelnoe-zakonodatelstvo-rsfsr-sssr-i9i8-22311.html>

УСРР воно складало 5 %, в селищах – 4,9 %, в цілому в республіці – 4,4 %¹⁴. Однак у цей період влада активно використовувала інші способи позбавлення громадян виборчого права: політичні процеси над інакомислячими, репресії проти селян, з яких найбагатші та суспільно найактивніші були оголошені куркулями, система донощництва, за якою були засуджені цілком невинні люди тощо. Так відбувалося штучне звуження й обмеження низки соціальних груп у своїх правах.

Конституція УРСР 1937 р., яка була майже точною копією Основного Закону СРСР від 1936 р., що свідчить про жорстку централізацію влади у державі, закріпила нове виборче законодавство, значно демократичніше¹¹. Зокрема, у Розділі XI (ст. 133) Конституції УРСР 1937 р. зазначалося: “Вибори до всіх Рад депутатів трудящих: Верховної Ради УРСР, Верховної Ради Молдавської АРСР, обласних Рад депутатів трудящих, Рад депутатів трудящих адміністративних округів, районних, міських, селищних станичних і сільських Рад депутатів трудящих, – проводяться виборцями на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні”¹². Загальність радянського виборчого права, відповідно до якого право голосу надавалося всім без винятку громадянам, які досягли віку 18 років (окрім божевільних і осіб, засуджених судом з позбавленням виборчих прав), мала стати доказом “до кінця витриманого” соціалістичного демократизму Країни Рад. Адже у той час конституції більшості зарубіжних країн передбачали різноманітні виборчі цензи (майновий, освітній, за національною ознакою тощо), які значно звужували права виборців. Наприклад, Конституційна хартія Чехословацької республіки та Конституція Польщі передбачали численні вікові обмеження стосовно виборців та кандидатів у депутати, а виборче право Румунії, окрім вікового, містило ценз осілості¹³ тощо. Підкреслюючи переваги радянського виборчого законодавства, Й. Сталін у доповіді на Надзвичайному VIII Всесоюзному з’їзді Рад наголосив, що радянська Конституція не поділяє громадян на активних і пасивних – для неї всі громадяни активні¹⁴.

Дійсно, аналіз статей Конституції 1937 р. наводить на думку, що вона закріплювала справді демократичне виборче право. Однак вождь пролетаріату лукавив, стверджуючи, що в Радянському Союзі не існувало обмежень прав виборців, адже реалізація виборчого законодавства на практиці вступала у суперечність з іншим положенням Конституції, згідно з яким керівництво всіма громадськими та державними організаціями відводилося Комуністичній партії (більшовиків) України, яка “є передовим загоном трудящих в їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу”¹⁵. Отже, висунення кандидатів у депутати здійснювалося під пильним контролем КП(б)У, унеможливаючи будь-яку

¹¹ Речицкий В. Конституционализм. Украинский опыт / В. Речицкий. – Харьков: Фолио, 1998. – С. 110.

¹² Історія конституційного законодавства України: зб. док. / [упоряд. В. Гончаренко]. – Харків: Право, 2007. – С. 120–121.

¹³ Гончаренко В. Виборчі права громадян за Конституцією УРСР 1937 р. / В. Гончаренко // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://dspace.nulau.edu.ua:8088/bitstream/123456789/3942/1/Goncharenko_93.pdf

¹⁴ Сталин И. Доклад о проекте Конституции Союза ССР. Конституция (Основной Закон) Союза Советских Социалистических Республик / И. Сталин. – Москва: Партиздат ЦК ВКП (б), 1937. – С. 42.

¹⁵ Історія конституційного законодавства України... – С. 120.

альтернативу. Зокрема під час виборів депутатів до Верховної Ради Української РСР першого скликання 26 червня 1938 р. у голосуванні взяло участь 99,6 % від загальної кількості виборців, які одноставно обрали 304 депутати Верховної Ради УРСР, серед яких було 73 % комуністів, 10,9 % членів ВЛКСМ, 16,1 % безпартійних. Депутати за соціальним станом розподілялися так: робітників – 50,3 %, селян – 25,0 %, інтелігенції – 24,7 %; за національним: українців – 61,5 %, росіян – 34,5 %, інших національностей – 4 %. 26,6 % від усього складу депутатів становили жінки (81 особа)¹⁶.

Спотворення виборчого права громадян, виборчої системи у формуванні представницьких органів державної влади, ігнорування принципу народовладдя і поділу влади в умовах більшовицького диктату, насильницького згортання реальної демократії – все це робило декоративними вищі представницькі установи Радянської України революційної доби 1917–1921 рр., а згодом і подальшого періоду.

Паралельно відбувалася фетишизація соціалістичних цінностей: уславлення ордену СРСР як “найдемократичнішої держави у світі” й сакралізація фігури вождя. Сконцентрувавши всі важелі контролю за партійним апаратом у своїх руках, Сталін цілеспрямовано і жорстко творив його специфічний статус, вивисуючи над усіма законодавчими та виконавчими органами. Послідовно знищуючи “ворогів народу” (які насправді становили потенційну загрозу лише його владному становищу), радянський лідер на особистій залежності, страхові і нав'язній суспільству й керівникам усіх рівнів вірі у власній мудрості та непомильності викував “залізну” партійну дисципліну (на ділі – сліпу й абсолютну покору), що не мала нічого спільного з “партійною демократією”.

Висування і ротація кадрів, соціальні преференції формували партійно-радянську номенклатуру, “міграція” якої здійснювалася зовсім за іншими принципами, ніж та, що була офіційно прописана в законодавчих документах, партійних директивах і статуті.

Звикання апаратників і громадян до таких “правил гри” спричинило появу подвійної політичної моралі, латентної та поступово зникаючої опозиційності, суцільного конформізму, викривлення масової свідомості.

Можна констатувати, що виборча система УРСР, яка формувалася на початку 20-х років на законодавчому рівні була позбавлена елементів демократії. Однією з характерних ознак радянської виборчої системи до середини 30-х років було запровадження виборів на принципах нерівного непрямого права при відкритому голосуванні, а також незагальність виборів, тобто діяв принцип нерівноправності громадян. Та попри всі елементи декларативної демократизації, законодавчо закріплені в “Сталінській конституції”, вся політична система була “заточена” під ключовий концепт – домінуючої ролі ВКП(б) у всіх сферах життя. Монопартійний імператив легітимізувався в Конституціях СРСР та УРСР, залишаючи за партійними органами прерогативи у вирішенні всіх життєво важливих питань державного життя. Партійні органи пронизували всю владну вертикаль, весь державний апарат від міністерств, армії і спецслужб – до установ освіти, культури, колгоспів і радгоспів, промислових підприємств.

“Блок комуністів і безпартійних” став ще однією ідеологемою для означення беззаперечних лідерських позицій більшовицької партії, її провідної ролі в суспільстві, єдиного орієнтиру та можливого вибору для електоральних мас.

¹⁶ Гончаренко В. Виборчі права громадян...

Александра Стасюк. Формирование демократических институций и избирательного права на украинских землях в первой половине XX столетия

Прослеживается развитие демократических институтов и избирательного права на украинских землях в первой половине XX века. Подчеркнуто демократизм представительных органов власти во времена УНР и ЗУНР. Произведён анализ советской модели организации власти и политического представительства. Констатировано, что избирательная система УССР, которая формировалась в начале 20-х годов на законодательном уровне, была лишена элементов демократии, а демократическое избирательное право, утверждённое Конституцией 1937 года, зависело от реализации на практике большевистской модели социализма.

Ключевые слова: власть, избирательная система, представительные органы власти, парламентаризм, демократия, избирательный закон.

Alexandra Stasiuk. Formation of democratic institutions and electoral law in the Ukrainian lands in the first half of the twentieth century

The article traced the development of democratic institutions and electoral rights of Ukrainian lands in the first half of the twentieth century. Highlighted democratic representative government in times of UPR and ZUNR. Produced an analysis of the Soviet model of organization of power and political representation. Ascertained that the electoral system of USSR, which was formed in the early 20s in law was devoid of elements of democracy and democratic suffrage enshrined by the Constitution of 1937, depended on the practical implementation of the Bolshevik model of socialism.

Key words: government, electoral system, representative bodies, parliamentarism, democracy, the electoral law.

Михайло РОМАНЮК

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА САМООБОРОНА ТА ФОРМУВАННЯ ВІДДІЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ АРМІЇ НА ТЕРЕНАХ ЗОЛОЧІВСЬКОЇ ОКРУГИ ОУН

Розкрито передумови формування Української народної самооборони в Галичині, особливості перебігу цього процесу на теренах Золочівської округи ОУН. Ідентифіковано керівний склад перших повстанських відділів на Золочівщині. Проаналізовано процес реорганізації УНС у регулярні відділи Української повстанської армії, охарактеризовано основні напрямки бойової діяльності відділів УНС та УПА у період німецької окупації.

Ключові слова: УНС, УПА, повстанський відділ, чота, українсько-польське протистояння, німецька окупація.

Попри тривалий час існування незалежної української держави в історичній науці так і не з'явилося спеціального дослідження історії створення та функціонування в Галичині Української народної самооборони (далі – УНС), процесу її реорганізації в окрему групу Української повстанської армії (далі – УПА). Окремі аспекти цієї проблеми знаходимо в публікаціях Володимира Мороза¹, Сергія Волянюка², у яких, проте, йдеться лише про території Дрогобиччини та Тернопільщини. Загальні тенденції функціонування УНС на Львівщині подані у томах “Літопису УПА”, присвячених історії ВО 2 “Буг”³. Поодинокі факти щодо бойових дій повстанських відділів Золочівщини містяться переважно в узагальнюючих працях про ОУН та УПА, окремих краєзнавчих нарисах⁴, однак вони не відтворюють цілісної картини тогочасних подій.

¹ *Мороз В.* Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік) / В. Мороз // *Визвольний шлях*. – 2000. – Кн. 6. – С. 54–72.

² *Літопис УПА.* Нова серія. – Київ; Торонто, 2012. – Т. 20: Воєнна округа УПА “Лисоня”. 1943–1952. Документи і матеріали / [упоряд. С. Волянюк]. – 770 с.

³ *Літопис УПА.* Нова серія. – Київ; Торонто, 2009. – Т. 12. Воєнна округа УПА “Буг”: Документи і матеріали. 1943–1952. – Кн. 1 / [упоряд.: В. Мороз, О. Вовк]. – 800 с.; *Літопис УПА.* Нова серія. – Київ; Торонто, 2009. – Т. 13: Воєнна округа УПА “Буг”. Документи і матеріали. 1943–1952. – Кн. 2 / [упоряд.: В. Мороз, О. Вовк]. – 1232 с.

⁴ *Патриляк І.* “Встань і борись! Слухай і вір...”: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): монографія. – Львів: Часопис, 2012. – 592 с.; *Мизак Н.* УПА-“Захід” і збройне підпілля ОУН у боротьбі за Українську Самостійну Соборну Державу у 1942–1960 рр. / Н. Мизак. – Чернівці; Торонто: Прут, 2011. – 436 с. – (Серія “За тебе, свята Україно”, книга сьома); *Патриляк І.* Військові плани ОУН(б) у тасмній Інструкції Револьюційного проводу (травень 1941 р.) / І. Патриляк // *Український історичний журнал*. – 2000. – № 2. – С. 127–137; Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. – Торонто,

Джерельна база дослідження – матеріали Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ)⁵ та Архіву Управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО)⁶. Найперше – це свідчення арештованих учасників УНС та УПА. Особливу цінність становлять спогади учасників й очевидців тих подій, зокрема, командирів повстанських підрозділів того часу: Романа Загоруйка⁷, Петра Якиміва⁸, Максима Скорупського⁹, Івана Рибчинського¹⁰, Григорія Кані¹¹ та ін.

Навесні 1943 р., відповідно до рішень III Конференції ОУН у Галичині, активізувалася робота військової референтури, перед якою Провід ОУН поставив завдання підготувати та розгорнути збройні формування в краї, адже на той час на Волині вже активно діяла УПА. І вже у травні–червні в Карпатах, які були найбільш сприятливим тереном для цієї роботи, почали функціонувати перші вишкільні табори та творитися відділи Української народної самооборони.

До формування бойових підрозділів в Галичині Провід ОУН спонукали наступні чинники: 1) посилення німецького терору супроти українського населення; 2) поява в Галичині більшовицьких партизанів, і найперше – сумського партизанського з'єднання С. Ковпака, яке на початку липня 1943 р. рейдувало теренами краю в Карпати; 3) початок мобілізації українських чоловіків до дивізії “Галичина” та пов’язаний з цим перехід на нелегальне становище тих членів ОУН, що не бажали служити в німецькій армії та стихійно об’єднувалися у боївки, які необхідно було взяти під контроль Організації; 4) початок польсько-українського протистояння в краї, що був зумовлений відгомонам подій на Волині; 5) і, зрештою, прагнення поширити на Галичину збройну боротьбу УПА, яка на той час вже активно тривала на Волині й Поліссі¹².

1988. – 671 с.; *Голяш С.* За волю України. Боротьба УПА в повіті Броди / С. Голяш // Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. – Торонто, 1988. – С. 181–206; *Стецишин Я.* Історія Красного / Я. Стецишин. – Буськ, 2007. – 216 с.

⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – 1003 арк.; Там само. – Спр. 376. – Т. 60. – 300 арк.

⁶ Архів управління Служби безпеки України у Львівській області (далі – Архів УСБУ ЛО). – Спр. 1965. – 454 арк.; Там само. – Спр. П-26295. – 221 арк.; Там само. – Спр. П-31730. – 143 арк.; Там само. – Спр. П-32166. – 537 арк.; Там само. – Спр. П-33024. – 125 арк.; Там само. – Спр. П-34245. – 70 арк.

⁷ *Загоруйко Р.* Повернення зі справжнього пекла. Спогади-мемуари учасника національно-визвольних змагань ОУН та УПА (Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії). – 2-ге вид. доповн. / Р. Загоруйко. – Новий Розділ, 2004. – 604 с.

⁸ *Якимів П.* Що записано в серці / П. Якимів. – Львів, 2002. – 159 с.

⁹ Туди де бій за волю (спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса). – Київ, 1992. – 351 с.

¹⁰ Спогади Рибчинського Івана Олександровича // Записав Михайло Романюк 31.11.2003 р. у м. Золочеві Львівської обл. // Зберігається у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

¹¹ Спогади Кані Григорія Андрійовича // Записав Михайло Романюк 24.09.2006 р. у м. Золочеві Львівської обл. // Зберігається у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

¹² *Горський М.* Історія Української Народної Самооборони в Галичині, її цілі і завдання / М. Горський // ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 63. – Арк. 40.

Відповідальність за формування підрозділів УНС була покладена на відповідні теренові проводи ОУН. У липні 1943 р. командиром УНС був призначений Олександр Луцький (“Беркут”). До його штабу увійшло ряд досвідчених старшин: Дмитро Чижевський (“Демид”), Володимир Банах (“Гордієнко”), Костянтин Петер (“Сокіл”) та ін.¹³

Структура УНС співвідносилася із організаційною структурою ОУН. При всіх обласних проводах ОУН була запроваджена посада коменданта УНС, яку зазвичай посідали військові (організаційно-мобілізаційні) референти, що займалися формуванням, вишколом, забезпеченням та функціонуванням повстанських відділів.

На початковому етапі бойові підрозділи створювалися лише у гористій місцевості краю, і лише згодом, на початку осені 1943 р. – у низинних регіонах Галичини. Специфікою формування УНС було також те, що в Карпатах і Прикарпатті (Івано-Франківщина та Дрогобиччина) формувалися цілі курені (2–3 сотні) чисельністю 300–400 осіб, а на Львівщині та Тернопільщині – чоти (30–40 осіб) і максимум – сотні (100–150 осіб). Це було зумовлене специфікою терену та умовами розгортання повстанської боротьби¹⁴.

На теренах Золочівської округи ОУН окружну та повітові команди УНС влітку 1943 р. за дорученням Петра Вірлика (“Берегового”) сформував Костянтин Таланчук. На Брідщині відповідальним за цю справу був Сітка зі с. Заболотці, а на Золочівщині – Михайло Гачкевич (“Карий”), його заступником був Тадей Турчиняк¹⁵. У цей же час для забезпечення майбутніх відділів УНС округи командними кадрами у с. Нестюки Золочівського р-ну відбувся підстаршинський вишкіл, який закінчили 10 оунівців, більшість із яких згодом очолювали повстанські відділи¹⁶.

Перший відділ УНС у Золочівській окрузі був сформований на початку осені 1943 р. Тоді у Бродівському повіті з’явилася чота УНС, якою командував Василь Кіпран (“Музика”)¹⁷. Відділ здебільшого базувався в районі сіл Черниця та Боратин Бродівського р-ну, де проходив військовий вишкіл. Невдовзі, за наказом військового референта Золочівської округи ОУН Михайла Гачкевича (“Карого”), командування над цим відділом перебрав Роман Загоруйко (“Лапайдух”) зі села Підгірці, що на Брідщині¹⁸. До цього відділу увійшли найактивніші націоналісти, а також ті, кому загрожував арешт гестапо. Наприклад, з родинного села командира відділу УНС “Лапайдуха” у відділі були: Роман Бедрій (“Шпак”), Зиновій Собків (“Залізник”), Богдан Фещур (“Сокіл”), Роман Загоруйко (“Гриб”), Роман Когут (“Птах”), Осип Загоруйко (“Потурнак”) та ін.¹⁹

¹³ Патрляк І. “Встань і борись! Слухай і вір...” ... – С. 321–322; Мизак Н. УПА-“Захід” і збройне підпілля... – С. 88.

¹⁴ Мороз В. Українська Народна Самооборона (УНС) на терені Дрогобицької області (1943 рік)... – С. 55; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. – С. 18.

¹⁵ Таланчук К. Моя участь в українській військовій службі / К. Таланчук // Макар В. Спомини та роздуми. Зібрання творів у 4-х т. / В. Макар. – Торонто; Київ, 2001. Т. 3: Бойові друзі. – Кн. 2. – С. 444.

¹⁶ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла... – С. 101–102.

¹⁷ Там само. – С. 116.

¹⁸ Там само. – С. 111–116.

¹⁹ Загоруйко Р. Незагоєні рани України очима учасника бойових дій ОУН та УПА (Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії) / Р. Загоруйко. – Новий Розділ, 2004. – С. 128.

Тоді ж, майже одночасно з відділом “Музики”, на території Золочівської округи було сформовано чоти УНС Івана Котули (“Іванка”) та Мар’яна Кравчука (“Малинового”), які також проводили вишкіл майбутніх вояків УПА²⁰. У повстанських документах того періоду йдеться і про існування чоти Михайла Карпія (“Чорногори”)²¹.

Колишній сотенний УПА Роман Загоруйко (“Лапайдух”) згадував, що пізньої осені 1943 р. він довідався від військового референта Золочівського повітового проводу ОУН Григорія Котельницького (“Шугая”) про створення двох нових відділів УНС на теренах Золочівської округи ОУН: Мар’яна Кравчука (“Малинового”), що переважно дислокувався у селах Боложинів, Брахівка та Переволочно тоді Олеського (тепер Буського р-ну) та Івана Котули (“Іванка”), місцем дислокації якого було с. Тростянець Золочівського р-ну²².

Сьогодні, маючи у своєму розпорядженні автентичні документи з тих часів, можемо підтвердити факт, що, дійсно, у листопаді 1943 р., відповідно до наказу Золочівського окружного провідника ОУН “Берегового”, Мар’ян Кравчук (“Малиновий”) сформував чоту УНС, з якою взимку 1943–1944 рр. проводив посилений вишкіл²³.

З наближенням до Галичини лінії німецько-радянського фронту, ОУН (б) в краї активізувала свою роботу щодо підготовки всенародного повстання задля здобуття незалежності України. У грудні 1943 р. Українська народна самооборона прийняла назву УПА-Захід. Тоді ж на основі УНС Львівської області була створена ВО 2 “Буг”, командиром якої було призначено Остапа Линду (“Ярему”). Йому ж, як командирі ВО “Буг”, з цього часу почали підпорядковуватися й відділи УНС Мар’яна Кравчука (“Малинового”), Романа Загоруйка (“Лапайдуха”), Івана Котули (“Іванка”) та Михайла Карпія (“Чорногори”), які діяли на території Золочівської округи ОУН.

Із січня 1944 р. розпочалося переформування відділів УНС в УПА, яке свого апогею досягло у березні–квітні цього ж року. Відзначимо, що саме стрільці УНС склали кістяк перших регулярних сотень УПА Золочівщини.

Зважаючи на стратегічну мету розгортання українського національно-визвольного руху – підняття у відповідний момент всенародного повстання задля здобуття Української Самостійної Соборної Держави²⁴, в інструкціях Проводу ОУН і Головного Командування УПА визначено основні тактичні військові завдання на піднімецький період: а) організаційно-мобілізаційні; б) вишкільні; в) бойові.

Реалізацію організаційно-мобілізаційних завдань було покладено на окружні проводи. Вже у січні – на початку лютого 1944 р. кожна округа мала організувати одну стрілецьку сотню та підготувати до мобілізаційної готовності другу. Всі члени ОУН були зобов’язані в будь-який момент поповнити лави УПА. Окружні провідники безпосередньо відповідали за організацію сотень УПА в підлеглому їм терені.

²⁰ Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла... – С. 138.

²¹ Архів Центру дослідження визвольного руху (далі – Архів ЦДВР) (у стадії опрацювання); Літопис УПА. Нова серія. – Київ; Торонто, 2014. – Т. 24: Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1941–1952 / [упоряд. М. Романюк]. – С. 953.

²² Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла... – С. 131

²³ Командир УПА – Малиновий // Архів ЦДВР. – Ф. 9. – Т. 12. Од. зб. 017; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 13: Воєнна округа УПА “Буг”... – С. 891; Літопис УПА. Нова серія. Т. 24: Золочівська округа ОУН... – С. 1071.

²⁴ Патрляк І. Військові плани ОУН(б)... – С. 131.

Другий напрямок військової діяльності передбачав проведення загального військового вишколу для всіх членів Організації та кадрового вишколу сотень. Натомість бойові завдання мали зводитися до т. зв. “самооборонних дій”, мета яких розкрита у “Тактичній інструкції” ГВШ УПА від 24 грудня 1943 р.: “Найвищим завданням хвилини є активно зберегти якнайбільше фізичних, духових і матеріальних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби. У зв’язку з цим УПА переводить у терені тільки самооборонні дії. Самооборонні дії мають за завдання при якнайменшій власній втраті сил і засобів зорганізуватися, вишколитися і зберегти якнайбільше фізичних, духових та матеріальних сил нації для слушного моменту”²⁵.

Вже впродовж січня–лютого 1944 р. на виконання інструкції Проводу ОУН від січня 1944 р.²⁶, на теренах Золочівщини, у Пеняцьких лісах, силами окружного проводу на базі УНС була сформована перша сотня УПА у складі двох чот: під командуванням Михайла Карпія (“Чорногори”) та “Іванка”. Командиром сотні, правдоподібно, спочатку був “Корнієнко”, згадки про якого фіксуємо у спогадах та історичних нарисах²⁷. Однак невдовзі сотню від нього перебрав “Чорногора”, а першу чоту очолив Петро Якимів (“Білий”). Згодом до складу цього відділу була передана колишня чота УНС Р. Загоруйка (“Лапайдуха”), командування над якою на початку березня 1944 р. перебрав Михайло Цимбалко (“Ткаченко”)²⁸. Сам “Лапайдух” із групою інших кандидатів від Золочівської округи ОУН відійшов у Карпати на вишкіл до старшинської школи УПА “Олені”.

Відзначимо, що процес та шляхи формування відділів УПА на теренах Золочівської округи значно відрізнялися від такого ж явища в інших округах ОУН Львівської області. Тут місцевий провід був змушений розраховувати найперше на власні кадри. Натомість, наприклад, у північній і західній частині Львівщини додатковий поштовх для творення відділів УПА дало прибуття з Карпат у грудні 1943 р. сотні УНС “Трембіта” під командуванням Івана Капала (“Бродяги”). Її до-свідченні вояки стали основою кількох нових відділів УПА на Львівщині. Два рої з третьої чоти відійшли в Сокальщину до сотні УНС Івана Козярьського (“Корсака”), чотовий “Петренко” з групою вояків – у Любачівщину і Яворівщину. На місці, у Жовківщині, залишилася чота “Чорноморця”, на ґрунті якої до березня сформовано сотню “Пролом” під командуванням І. Капала (“Бродяги”)²⁹. Тоді ж у північну Львівщину прибула група командирів зі старшинської школи УПА “Лісові чорти” УПА-Північ, які також підсилили кадрами процес формування тут відділів УПА, що

²⁵ Тактична інструкція // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 60. – Арк. 219; Бюлетень. Видає Організація Українських Націоналістів на Західних Українських Землях. – 1 січня 1944. – Рік III. – Ч. 1(12). – С. 2 // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 22. – Арк. 75зв.

²⁶ [В сьогоднішній діяльності Організації розрізняємо...] // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 247–252.

²⁷ Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. – С. 186; Якимів П. Що записано в серці... – С. 56.

²⁸ Якимів П. Що записано в серці... – С. 54–59; Загоруйко Р. Повернення зі справжнього пекла... – С. 183.

²⁹ “Чорноморець”. Сотня “Трембіта” // Літопис Української Повстанської Армії. – Торонто, 1989. – Т. 12: Третя Подільська Воєнна Округа УПА “Лисоня”. Документи і матеріали / [ред. Є. Штендера]. – С. 227–229; Літопис УПА. Нова серія. – Т. 12. Воєнна округа УПА “Буг”... – С. 20.

дало можливість на весну мати тут вже доволі потужні сили. Тому зрозуміло, чому навесні 1944 р. на допомогу українському населенню Закерзоння були направлені насамперед відділи УПА з північно-західної Львівщини.

Упродовж зими 1943 – весни 1944 рр. на теренах Золочівської округи, і найперше у Бродівському повіті, періодично діяли також відділи УПА з інших теренів, передусім з Волині, які тут опинилися, відступаючи перед лінією фронту, що швидко просува-лася до Галичини. Однак вони, за наявними даними, не брали участі у формуванні місцевих підрозділів УПА, а в основному рейдували тереном та здійснювали захист місцевого населення перед нападами німецьких військ, польських боївків та загонів радянських партизанів. Зокрема, у спогадах трапляються згадки про діяльність тут у кінці 1943 – на початку 1944 рр. сотні Левка Матвійчука³⁰. У середині січня 1944 р. на терени Брідщини прибула сформована на Зборівщині сотня УПА “Корнієнка” у складі чот “Чорноти”, “Морозенка” та “Шугая”, яка займалася охороною населення від нападів боївків АК³¹. У південній частині Брідщини часто з’являвся курінний “Кривоніс” з Тернопільщини³². У березні 1944 р., прагнучи вийти з міжфронтової смуги, в район с. Черниця Підкамінського (тепер – Бродівського) р-ну прибув курінь Максима Скорупського (“Макса”), відділи якого діяли тут до травня 1944 р.³³

Чотовий сотні УПА Левка Матвійчука Степан Береза так згадував про побут сво-го відділу на теренах Брідщини: “Нашим завданням було винищувати більшовицьких партизанів та охороняти місцеве населення перед нападами польських боївків, що були організовані в польських селах та присілках. Ми мали бути в сталих рейдах по цілому по-віті, головню в лісистих околицях попри р. Стир. Переходили річку Солонівку, Сестратин і доходили на Волинь до річки Пляшівки. Оперували ми цілою сотнею, а часто ділилися на чоти. Перша чота під команду чотового Довбуша, друга – під команду чотового Дуба, та моя третя, часами по кілька тижнів ми не бачилися, бо були в різних сторонах брідського повіту. [...] Зима із 1943 на 1944 була відносно спокійна в цих теренах. Весною 1944 року почалася більша активність німців та польських боївків. Дуже часто окремі рої заходили до поодиноких сіл і з місцевим населенням охороняли села перед нападами. Вистачало кілька серій з автомата, щоб настрашити та відігнати непрошених гостей. Цілий час була стисла співпраця з сільською самообороною. До сутичок із поляками не доходило. Вони звичайно тікали й скривались по своїх селах...”³⁴.

У цей перехідний період, між функціонуванням УНС і розгортанням відділів УПА на теренах Золочівської округи ОУН, діяло багато осередків, де члени та симпа-тики Організації проходили військовий та ідейно-політичний вишкіл. Такі вишколи, зокрема, проводилися в районі сіл Боратин, Черниця, Ражнів, Голубиця, Соколівка, Сестратинських лісах на Волині та багатьох інших місцях. Одну із таких вишкільних баз ще в кінці листопада 1943 р. у Боратинському лісі на Брідщині організував один із провідних діячів ОУН на теренах Золочівщини – Григорій Котельницький (“Шугай”), який в той час обіймав пост військового референта Золочівського повітового проводу

³⁰ Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. – С. 186.

³¹ Там само. – С. 184.

³² Якимів П. Що записано в серці... – С. 56.

³³ Туди де бій за волю... – Київ, 1992. – С. 224–237.

³⁴ Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. – С. 186.

ОУН. Зібравши понад 30 членів ОУН з околиць сіл Підгірці, Загірці, Хватів тодішнього Олеського (тепер – Бродівського та Буського) р-ну, він впродовж зими 1943–1944 рр. проводив з ними вишкіл. Саме ця група, спільно з відділами УНС, згодом стала ядром першого сформованого куреня УПА на теренах Золочівської округи³⁵.

У середині травня 1944 р. у прифронтовій зоні, за розпорядженням проводу ОУН та командування УПА, була проведена мобілізація всіх здорових чоловіків віком від 20 до 40 років. Про це, зокрема, свідчить Павло Войтів (“Андрій”), який на слідстві стверджував, що до нього тоді прийшли повстанці і пред’явили записку командування про мобілізацію, і що він разом з іншими призваними був зарахований до складу сотні УПА “Піскового”³⁶.

Навесні 1944 р. в лісові масиви, що біля с. Романів Перемишлянського р-ну, були стягнуті всі підвідділи УНС, УПА, вишкільні чоти та боївки ОУН Золочівської округи³⁷. Вибір цього місця для формування відділів УПА Золочівщини був зумовлений тим, що значна частина терену округи на той час знаходилася на лінії фронту, а інша була перенасичена німецькими військовими частинами, що унеможлиблювало там будь-яку діяльність. Саме тут, на Перемишлянщині, відбулося остаточне переформування відділів УПА та створено перший в окрузі курінь Г. Котельницького (“Шугая”) у складі трьох сотень: І. Котули (“Іванка”), Р. Гуди (“Тигра”) та М. Кравчука (“Малинового”)³⁸. Поряд із перерахованими відділами у спогадах учасників тих подій згадується також сотня УПА під командуванням “Сокола”, однак детальнішої інформації про її діяльність наразі не знайдено³⁹.

Проаналізовані джерела дають підстави стверджувати, що впродовж весни і літа 1944 р. на теренах Золочівської округи ОУН діяла низка вишкільних чот, чисельністю 50–60 осіб. Згадані чоти мали своїх інструкторів, які під час рейдування тереном здійснювали вишкіл стрілецтва. Після завершення підготовки особового складу підвідділу, його стрільці відправлялися в регулярні відділи УПА, а інструкторський склад отримував нових рекрутів для навчання. Серед інструкторів і командирів таких вишкільних чот можна назвати Григорія Каню (“Бистрого”), Володимира Царика (“Оленя”), “Ведмеда” та інструктора-східняка “Сокола”⁴⁰.

Степан Голяш у нарисі про діяльність УПА в Бродівському повіті згадує про функціонування в північній Брідщині впродовж весни–літа 1944 р. підстаршинської школи під командуванням “Сірого”. Однак на сьогодні не вдалося віднайти будь-яких інших документальних підтверджень існування такого вишкільного табору. Можливо,

³⁵ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-33024. – Арк. 13–14.

³⁶ Протокол допроса 16 мая 1952 года [...] Войтив Павла Федоровича // Архів УСБУ ЛО. – Спр. 30890. – Т. 1. – Арк. 21–23

³⁷ Архів УСБУ ЛО. – Спр. 1965. – Арк. 49–50; Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-34245. – Арк. 26; *Загоруйко Р.* Повернення зі справжнього пекла... – С. 105.

³⁸ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-32166. – Арк. 286; Спогади Рибчинського Івана Олександровича // Записав Михайло Романюк 31.11.2003 р. у м. Золочеві Львівської обл. // Зберігається у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

³⁹ *Загоруйко Р.* Повернення зі справжнього пекла... – С. 187.

⁴⁰ Життєпис упіста Царика Володимира // Архів ОУН у Мюнхені; Спогади Кані Григорія Андрійовича // Записав Михайло Романюк 24.09.2006 р. у м. Золочеві Львівської обл. // Зберігається у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

йдеться про підстаршинську школу “Лісові чорти”, яка діяла у зазначений період на Золочівщині, проте, це потребує подальшого дослідження.

Бойова діяльність збройних відділів Золочівщини періоду німецької окупації проводилася у трьох напрямках: протинімецькому, протирадянському та протипольському. Розглянемо найхарактерніші приклади збройних акцій відділів УПА Золочівщини за перерахованими вище напрямками.

На протинімецькому фронті бойові операції відділів УПА, відповідно до визначеної Проводом ОУН тактики “самооборонних дій”, зводилися до невеликих боїв і сутичок з каральними загонами, наскоків на бази та склади ворога з метою захоплення різного військового спорядження тощо.

8 січня 1944 р. у с. Ясенів боївка ОУН, що поверталася зі с. Жарків, зіткнулася з німцями, які приїхали у село. В результаті перестрілки був поранений один підпільник та вбито двох коней⁴¹.

Взимку 1944 р. сотня УПА “Чорногори” неподалік від траси Львів–Київ, що біля с. Лучківці Бродівського р-ну, наскочила на колону німецьких машин з військовим спорядженням. Після цієї операції вдалося захопити велику кількість взуття, зброї та амуніції, які були перевантажені на сани та доставлені у розташування повстанських відділів. Сотня без втрат відступила в напрямку с. Боратин Бродівського р-ну⁴².

Напади повстанських відділів на німецький транспорт були досить частими. Відомо про проведення низки таких операцій, зокрема на території Бродівського району біля с. Білявці знищено німецьку автомашину, а біля с. Конюшків – військову підводу⁴³; у січні 1944 р. в районі с. Лешнів із засідки вбито дев’ятьох німців, забрано зброю та спалено машину⁴⁴.

У березні 1944 р. боївка ОУН ліквідувала трьох німецьких солдатів у с. Вишнівчик Перемишлянського р-ну, які грабували місцеве населення. Того ж місяця чота УПА П. Якиміва (“Білого”) здійснила наскок на німецький лігеншафт у цьому ж селі, де захопила значну кількість продуктів для своєї сотні⁴⁵. За спогадами П. Якиміва, відомо, що навесні 1944 р. його чота в районі с. Пеняки Бродівського р-ну знищила трьох німецьких жандармів⁴⁶.

18 квітня 1944 р. чоти П. Якиміва (“Білого”) та І. Котули (“Іванка”) зі сотні УПА “Чорногори” між селами Шпиколоси та Коропчик Золочівського р-ну влаштували засідку на каральний загін, що складався з німецьких частин СД та поліції, до складу якої входили поляки-колаборанти. Під час бою карателям, від рук яких у с. Шпиколоси загинуло щонайменше 22 українців та було спалено понад 190 селянських господарств, завдано відчутних втрат. Повстанці втратили шість осіб убитими та четверо пораненими⁴⁷.

⁴¹ Львівщина. Вістки за час від 15.XII.43. – 15.I.1944 р. // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 79. – Арк. 38.

⁴² Якимів П. Що записано в серці... – С. 56–57.

⁴³ Архів УСБУ ЛО. – Спр. П-31730. – Арк. 43.

⁴⁴ Там само. – Спр. П-26295. – Арк. 40.

⁴⁵ Якимів П. Що записано в серці... – С. 62–63.

⁴⁶ Там само. – С. 64.

⁴⁷ Там само. – С. 73–75.

Від 1942 р. в околиці сіл Гути Пеняцької та Підгірців, де жило багато поляків, діяв перший радянський партизанський загін під командуванням П. Кундіуса. Поступово він розростався за рахунок місцевого польського шовіністично налаштованого населення, 90% його складу становили поляки. Намагаючись повністю опанувати терен, радянські партизани здійснювали напади і на українські села, тероризували населення, вбиваючи при цьому місцевих активістів⁴⁸.

Влітку 1943 р. на теренах округи з'явилися рейдуючі з Волині з'єднання радянських партизанів, але тоді їм зуміли дати відсіч відділи УНС та місцеві боївки самооборони. Ситуація ускладнилася на початку 1944 р., коли сюди прибули значні партизанські сили, які йшли попереду фронту, що наближався до Галичини. 27 січня 1944 р. через північні села Брідщини на Радехівщину прийшло з'єднання червоних партизанів чисельністю до 700 осіб, яке спалило села Нивиці і Трійця та у звірячий спосіб замордувало 36 місцевих жителів⁴⁹.

Ситуацію того часу добре змальовує повстанський звіт: “Дня 20.II.44 большевицька партизанка, передершись з Волині переходила через село Пеняки пов[іту] Броди, що начислювала около 600 людей. [...] З Пеняк згаданий загін подався до с. Гута Пенятська, одна частина тут залишилася, інша зложена з двох груп в числі до 60 чол. подалася на села Тростянець, Зарваниця, ще інша, зложена з около 80 кіннотчиків і разом до 300 чоловік подалася на села Гавареччина, Підли[с]ся, Закомар'я. Там заквартирувала дня 24.II в польських селах Куліки, Адами, Бортники, де перебуває до сьогодні, роблячи випадки на українські села”⁵⁰.

У березні 1944 р. великі радянські партизанські з'єднання прибули в північні села Золочівської округи та села сусідньої Радехівщини, про що знаходимо детальний опис у повстанському документі: “Дня 13.III і 14.III в нашій терені в селах Бурдуляки – Козаки, Станіславшик, Монастир Брідський, Труйло, Гутьсько Турянське, Потоки, Трійця квартирує банда більшовицька, яка села сильно зрабувала і знищила (Монастир Брідський). Головно забрали всі харчеві продукти, також безроги, корови, вівці і коні з возами. Переводять сильні ревізії по хатах, всих будинках, садах, подвір'ях, спеціальними штиками копають раз коло разу та знаходять ті всі речі, що люди позакопували чи сховали в криївках під землею”⁵¹.

Повстанські відділи Золочівщини повели наступ на ворога. У січні 1944 р. чота “Лапайдуха” спільно з боївкою СБ здійснила напад на загін радянських партизанів, що перебував у с. Адами (тепер – Заводське) Буського р-ну. Однак, через неузгодженість дій між повстанським відділом і боївкою СБ, акція не дала очікуваних результатів. Ворог зазнав незначних втрат, проте був змушений залишити село та відступити в напрямку Стоянівських лісів⁵².

⁴⁸ *Куп'як Д.* Спогади нерозстріляного / Д. Куп'як. – Торонто; Нью-Йорк, 1991. – С. 183–184.

⁴⁹ Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 13. – С. 21–27; *Куць Є.* За Україну, за її волю. Спогади і роздуми воїна УПА (псевдо “Жук”) / Є. Куць // Машинопис спогадів зберігається у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

⁵⁰ Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 13. – С. 35.

⁵¹ Там само. – С. 40.

⁵² *Загоруйко Р.* Повернення зі справжнього пекла... – С. 160–168.

Вночі 25 лютого 1944 р. радянські партизани напали на с. Баймаки (тепер – Буського р-ну), де в цей час перебувала повстанська чота, правдоподібно “Малинового”, яка прийняла бій з нападаючими та змогла зупинити пограбування села⁵³.

Є свідчення, що за два дні на хуторі Куліки поблизу села Переволочно (тепер – Буського р-ну) відділ М. Кравчука мав черговий бій з противником, який, як і напередодні, змушений був рятуватися відступом до с. Тур’я. Ще за декілька днів на дорозі біля сусіднього присілка Вольянка чота мала збройну сутичку з радянським розвідувальним загоном та примусила його відійти⁵⁴.

8 березня 1944 р. у с. Боратин (тепер – Бродівського р-ну) прибула сотня УПА “Чорногори”, підвідділи якої розмістилися в різних частинах села, аби в будь-який момент можна було організувати надійну оборону. Увечері в одній із хат повстанці виявили та затримали трьох чоловіків у німецьких уніформах. Під час їхнього допиту один із затриманих підірвався на гранаті, від вибуху якої також зазнали поранення сотенний “Чорногора” і стрільці “Сірак” та “Скиба”. Двох інших невідомих знищили стрільці сотні. Згодом радянські дослідники ототожнювали їх із розвідувально-диверсійною групою Миколи Кузнецова⁵⁵. Ця версія побутує й досі.

14 березня 1944 р. повстанські відділи Золочівщини перекрили дорогу радянським партизанам, які наступали на села Тур’я й Гутисько-Тур’янське. В результаті бою, що розгорівся, ворог зазнав відчутних втрат і був змушений відступити в ліс під с. Монастирок Бродівського р-ну⁵⁶.

У квітні 1944 р. вишкільні чоти “Оленя” (Володимира Царика) та “Сокола”, за підтримки місцевої боївки ОУН, в лісі біля с. Пониква Бродівського р-ну провели рішучий бій з червоними партизанами. Володимир Царик згадував: “... село Пониква. Мій відділ в силі 22 чоловік, маю наказ прогнати червоних партизан, які були в лісі при селі Пониква коло Бродів і нищили та грабували село. Получившись ще з другим відділом інструктора «Сокола» в силі 26 чоловік та місцева боївка 15 чоловік, разом 43 стрільців з доброю зброєю розпочали бій в лісі. Коло години 4-ї рано наші стрільці в силі 12 чоловік із двома кулеметами розділили червоних, бо одна частина подалась в ліс за нашими, які мали наказ помалу цофатись в глиб лісу, де чекала чота «Сокола», а я з рештою підходив до тих що лишилися на місці. На даний умовлений знак наших чотири гранатомети почали кидати в саму середину червоних гранати, не даючи їм получитись разом з віддійшовшим відділом проти чоти «Сокола». Тоді під обстрілом гранатометів і двох наших скорострільів червоні почали хвилюватись, не знаючи куди кинути свої сили головні, що були цілий час під обстрілом наших гранатометів. По годині бою я получився з відділом «Сокола» перервали червоних на дві частини і обі обкружили. Тоді грімке «Слава», червоні почали стріляти, а решта їх підносила руки просячи «не стріляйте ми піддаємось, ми проти вас не хочемо воювати», але деякі на лівому крилі ще боронились. Тоді я перекидаю з правого крила ще 10 стрільців і по півгодинному бою розоружуємо

⁵³ Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 13. – С. 36.

⁵⁴ *Стецишин Я.* Історія Красного... – С. 81.

⁵⁵ *Якимів П.* Що записано в серці... – С. 64–68; *Климчук Й.* Історія села Боратин (Частина I) / Й. Климчук // Копія машинопису зберігається у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові.

⁵⁶ Літопис Української Повстанської Армії. Нова серія. – Т. 13. – С. 40.

85 червоних. Непотрібних нищемо, а деякі втікли. Ворог лишив на полі бою 45 вбитих і около 30 ранених. В наших один вбитий і трох ранених. Здобуто 6 скорострілів «Максим», 3 гранатомети, два вози з кіньми, одну легку гарматку пошкоджену нашим гранатометом, багато награвованого селянського добра, харчів і амуніції»⁵⁷.

Протистояння на протипольському фронті особливої гостроти набуло на початку 1944 р. й проявилось в низці обопільних збройних акцій, жертвами яких стало й мирне населення.

Загалом, Провід ОУН польський відтинок боротьби трактував як другорядний. При цьому перед низовими структурними одиницями підпілля ставилося завдання уникати протистояння між українцями та поляками. Разом з тим було дозволено ліквідацію тих польських шовіністичних елементів, які активно виступали проти українства. На будь-яку польську акцію терору проти українського населення місцеві проводи ОУН були зобов'язані підготувати та провести відплатні операції на організаційні осередки польського підпілля. Всі рішення щодо проведення таких акцій приймав окружний провідник⁵⁸.

13 лютого 1944 р., за розпорядженням провідника «Гонти», проведено наскок на село Гутисько Брідське, що було однією з найсильніших баз польського підпілля у цьому терені. До операції залучено сотню УПА «Чорногори» у складі трьох підвідділів. За планом операції, наступ мав відбутися після п'ятихвилинного мінометного обстрілу села (щоб поширити паніку) одночасно з трьох напрямів з метою витіснення супротивника у відкрите поле під удар повстанських кулеметів. Операція розпочалася досить вдало. Чоти «Білого», «Іванка» та «Ткаченка» зуміли просунутися до середини села, але в цей момент на допомогу оточеним, які в цей день квартирували в селі, наспіли німецькі відділи з двома бронемашинами та почали обстрілювати повстанців. Одночасно зі сусіднього села відкрила вогонь німецька артилерія. Повстанському заслону вдалося бронебійними кулями підпалити одну бронемашину, а другу німці покинули на полі бою. Однак, зважаючи на втрати та ворожу перевагу, був відданий наказ про припинення операції та відступ відділів УПА⁵⁹. За різними даними, у цьому бою повстанці втратили від 2 до 11 чоловіків вбитими, багатьох поранено та доставлено на санітарні пункти у с. Літовище Бродівського р-ну. Медичну допомогу там їм надавала група лікарів, серед яких було четверо фахівців єврейської національності⁶⁰. За версією поляків, під час цього наскоку їхні втрати склали щонайменше 55 осіб вбитими⁶¹.

Отже, тактика «самооборонних дій», якою послуговувалися відділи УПА Золочівської округи ОУН, як зрештою й інших структурних одиниць підпілля Галичини,

⁵⁷ Життєпис уніста Царика Володимира // Архів ОУН у Мюнхені.

⁵⁸ [В сьогоднішній діяльності Організації розрізняємо...] // ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 11. – Арк. 247.

⁵⁹ Якимів П. Що записано в серці... – С. 58–60.

⁶⁰ Спогади Кані Григорія Андрійовича // Записав Михайло Романюк 24.09.2006 р. у м. Золочів // Зберігається у приватному архіві Михайла Романюка у м. Львові; Якимів П. Що записано в серці... – С. 58–60; Климчук Й. Історія села Боратин...; Голяш С. За волю України. Боротьба УПА в повіті Броди / С. Голяш // Броди і Брідщина. Історично-мемуарний збірник. – Торонто, 1988. – С. 185.

⁶¹ Komański H. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na Polakach w województwie tarnopolskim 1939–1946 / Henryk Komański, Szczepan Siekierka. – Wrocław, 2004. – S. 65–66.

у першій половині 1944 р. дозволила захистити місцеве населення від свавілля та терору німецьких збройних формувань, польських і радянських партизанських загонів, а також накопичити сили та досвід для продовження боротьби зі сталінським тоталітарним режимом, встановленим на згаданому терені у липні 1944 року.

Михаил Романюк. Украинская народная самооборона и формирование отрядов Украинской повстанческой армии на территории Золочевского округа ОУН (лето 1943 г. – первая половина 1944 г.)

Раскрыто предпосылки формирования Украинской народной самообороны в Галиции, особенности протекания этого процесса на территории Золочевского округа ОУН. Идентифицировано руководящий состав первых повстанческих отрядов на Золочевщине. Проанализирован процесс реорганизации УНС в регулярные отряды Украинской повстанческой армии, охарактеризованы основные направления боевой деятельности отрядов УНС и УПА в период немецкой оккупации.

Ключевые слова: УНС, УПА, повстанческий отряд, чета, украинско-польское противостояние, немецкая оккупация.

Mykhailo Romaniuk. The Ukrainian People's Self-defense and setting up the Ukrainian Insurgent Army units in the area of the OUN Zolochiv okruha (summer 1943 – early 1944)

The article highlights the process of setting up the Ukrainian People's Self-defense (UPS) in Galicia and its characteristic features on the territory of the OUN Zolochiv okruha. The article identifies leadership of its first units. It analyses the process of reorganization of the UPS into units of the Ukrainian Insurgent Army (UPA) and characterizes the main directions of the UPS and the UPA combat operations during the Nazi occupation.

Key words: the UPS, the UPA, insurgent unit, squad, Ukrainian-Polish conflict, Nazi occupation.

Іван ПАТЕР

РЕПРЕСІЇ ТА ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЧИНИ У 40-х – 50-х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Проаналізовано репресивно-депортаційні дії сталінського режиму щодо українців Галичини на завершальному етапі Другої світової війни і початку 50-х років ХХ ст. – у період найбільшого розгортання національно-визвольної боротьби на західноукраїнських землях проти радянського поневолення. Показано умови перебування депортованих на спецпоселеннях. Розкрито деякі аспекти повстання політв'язнів у концтаборах ГУЛАГу.

Ключові слова: репресії, депортації, спецпоселення, спецпереселенці, політв'язні, ГУЛАГ.

Репресивно-депортаційні акції комуністичного режиму у 40-х – 50-х роках ХХ ст. щодо українців Західної України досі залишаються кривавою раною на тілі українського народу. Тепер, виходячи з принципів загальнолюдських цінностей, назріла потреба детальніше вивчати цю проблему, що стала предметом досліджень істориків, політологів та етнографів тільки з кінця 80-х – початку 90-х років минулого століття. На сьогодні їй присвячено численні публікації (І. Білас, М. Бугай, Ю. Сливка, С. Кульчицький, М. Швагуляк, Б. Ярош та ін.), а також збірники документів – “Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах”, “Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 1”, “«Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. Збірник документів” тощо.

У Галичині з відновленням радянської влади у 1944 р. розпочалися нові масові арешти і вивезення на Сибір українського населення. Галичани ще добре пам'ятали довоєнний час: ув'язнення і депортації мешканців краю у віддалені райони Радянського Союзу. Свого апогею репресивні акції більшовицького режиму досягли наприкінці 1939 і в 1940-х роках. Тільки з 29 червня до половини липня 1940 р. з шести західних областей України було депортовано 37 532 родини, або 83 207 осіб, у тому числі 19 476 неодружених осіб. Усі вони були виселені в Комі, Марійську, Якутську автономні республіки, Архангельську, Новосибірську, Вологодську, Свердловську та інші далекосхідні області Росії, де працювали на різних промислових підприємствах, у лісовому та сільському господарстві¹.

¹ Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії / Ю. Сливка // Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3 т. – Львів, 1996. – Т. 1. – С. 10.

Органи НКВС заарештували майже всіх громадських і політичних діячів та активістів. На початок 1940 р., за неповними даними, було ув'язнено понад 120 визначних українських громадян. Численні арешти проведено серед поляків. Водночас розпочато масові вивезення українців та поляків у віддалені райони СРСР. Всього від жовтня–листопада 1939 р. по липень 1941 р. із Західної України було переселено близько 1 млн осіб². У листі до Ватикану від 7 листопада 1941 р. митрополит А. Шептицький наголошував, що до Сибіру було вислано, арештовано або страчено 200 тис. українців із Львівської єпархії, а всі втрати українців у Галичині сягали 400 тис.³ З усієї кількості депортованих із Західної України у 1939–1941 рр. 50% становили поляки, 30% – євреї, 20% – українці⁴.

Значимо, що у 1944 р., за рік до закінчення війни, над українським народом нависла реальна загроза його тотальної депортації. Його могла чекати така ж доля, як чеченців, інгушів, калмиків, кримських татар та інших народів, які були виселені зі споконвічних етнічних земель. Більшовицький режим робив все, щоб “покарати” українців, особливо тих, що перебували на окупованій території, опинилися в полоні чи були вивезені на примусові роботи до Німеччини. Ще 7 січня 1944 р. вийшло розпорядження НКВС СРСР за підписом Л. Берії, відповідно до якого “усіх виявлених пособників на території України заарештувати з конфіскацією майна і направити до Чорногорського спецтабору” (станція Чорногорські копальні Красноярського краю)⁵.

Згодом М. Хрущов згадував, що українці уникнули долі інших депортованих народів, бо “не було місця, куди їх можна було переселити”. Тодішній нарком внутрішніх справ УРСР Рясний вихвалювався, що “кілька ешелонів моєї молодці заповнили і відправили (наддніпрянців). А потім цей наказ раптом зупинився... Кажуть, українські вожді кинулися в ноги Сталінові, благаючи зупинити виселення. І Сталін поступився”⁶.

Наймасовішими і жорстокими репресивно-депортаційні акції були у Західній Україні, населення якої брало найактивнішу участь у національно-визвольних змаганнях, а після завершення Другої світової війни тривалий час продовжувало боротьбу проти радянської тоталітарної системи за незалежну і соборну Україну, передусім у складі УПА. У березні 1944 р. з'явилося розпорядження НКВС СРСР, в якому підкреслено: “Сім'ї, у складі яких є оунівці, що перебували на нелегальному становищі, а також сім'ї засуджених оунівців, взяти на облік і виселити до тилкових областей Союзу”⁷.

Тоді ж М. Хрущов звернувся до Сталіна з пропозицією “виселити сім'ї активних учасників ОУН, УПА і УНРА у віддалені місцевості СРСР. НКВС СРСР визначити місця поселення, а визначення осіб і категорій населення, яке підлягає

² Швагуляк М. Хроніка подій в Західній Україні у 1939–1945 рр. / М. Швагуляк // Україна–Польща: важкі питання. – Варшава, 1999. – Т. 5. – С. 18.

³ Кондратюк К. Етапи та засоби реалізації депортацій українців і поляків / К. Кондратюк, Ю. Киричук, І. Лучаківська // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років. – Львів, 1998. – С. 74.

⁴ Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії. – С. 11.

⁵ Історія України / [кер. авт. кол. Ю. Зайцев]. – 2-ге вид. – Львів, 1998. – С. 335.

⁶ Науменко К. Спогади. Постаті. Вибране / К. Науменко. – Львів, 2010. – С. 477.

⁷ Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади / [відп. ред. Я. Лялька]. – Львів, 1993. – Кн. 1. – С. 18.

виселенню, покласти на обласні органи НКВС”. Подробиці щодо переселення були деталізовані у директиві НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. “Про виселення до віддалених районів Красноярського краю, областей: Іркутської, Омської, Новосибірської членів родин оунівців і активних повстанців, як арештованих, так і вбитих у сутичках”⁸. У документі наголошено: “Направлення на заслання членів сімей оунівців і повстанців проводити після затвердження постанови, не чекаючи рішення Особливої наради”⁹. Неповнолітніх дітей сімей українського підпілля також було вивезено разом з їхніми рідними.

У квітні 1944 р. генерал І. Серов, який керував військово-чекістськими операціями проти українських повстанців, доповідав у Наркомат внутрішніх справ СРСР, що до виселення з України готові вже дві тисячі сімей оунівців. Вони направлялися у Красноярський край, здебільшого у Норильський район, на будівництво підприємств гірничодобувної промисловості. Загалом у 1944–1947 рр. кількома етапами у концтабори та тюрми відправлено 100 300 членів ОУН і УПА¹⁰.

У жовтні 1944 р. нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія надіслав відповідним структурам України директиву щодо кількості переселенців, яку можуть прийняти в Сибіру, зокрема Красноярський край – 5000, Омська область – 4000 та ін. Начальник Львівського обласного управління НКВС Грушко звернувся до керівних органів про збільшення квоти переселенців. Він рапортував, що у жовтні 1944 р. підготовано до виселення 10 517 осіб (3 329 сімей) і заплановано виселити ще 15 тис. осіб¹¹.

Відповідно до постанови Державного комітету оборони СРСР № 684 від 29 жовтня 1944 р., із західних областей України було вивезено на лісорозробки в Комі АРСР, Архангельську, Молотовську (Пермську) і Кіровську області 30 тис. спецпереселенців. Згідно з інформацією заступника наркома внутрішніх справ СРСР Чернишова від 11 лютого 1945 р., 4 тис. переселенців передано для потреб лісової промисловості у Кіровську область¹². У жовтні–грудні 1944 р. із Львівської області в Красноярський край виселили 3 163 особи, з Дрогобицької – в Комі АРСР – 1 285 осіб¹³. У першому кварталі 1945 р. із західних областей виселено 23 660 осіб, а лише в червні 1945 р. вивезено ще 9 615 сімей (24 888 осіб)¹⁴.

10 квітня 1945 р. Л. Берія доповідав Й. Сталіну, що Особлива нарада* при НКВС СРСР розглянула слідчі справи 647 учасників українського визвольного руху, з них 6 засуджено до розстрілу, а 641 особу – до різних термінів покарання. Крім того, Особлива нарада засудила до заслання у віддалені райони Радянського Союзу 868

⁸ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1998. – Т. 2. – С. 303.

⁹ Патер І. Репресії / І. Патер // Історія України. – Львів, 1998. – С. 335.

¹⁰ Там само.

¹¹ Науменко К. Спогади. Постаті. Вибране. – С. 477.

¹² Літопис нескореної України. – Кн. 1. – С. 209, 225.

¹³ Науменко К. Спогади. Постаті. Вибране. – С. 477.

¹⁴ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття / Б. Ярош. – Луцьк, 1995. – С. 79.

* Особлива нарада (особое совещание) – сумнозвісні “трійки”, які, “крім своєї основної “роботи” – винесення вироків, займалися також депортацією “ворожих елементів”.

осіб родин українських націоналістів¹⁵. На Північ СРСР вивозили й тих, які не хотіли служити в Радянській Армії. На 1 червня 1945 р. в Караганду на роботу в шахтах заслано 7 536 “ухильників”¹⁶. На початку 1946 р. начальник управління НКВС по Молотовській області доповідав у відділ спецпоселень Наркомату внутрішніх справ СРСР, що в область прибули 2 407 сімей (5 274 особи) переселенців із західноукраїнських земель, з яких 2 261 особу одразу ж відправлено на лісорозробки¹⁷. Зазначимо, що депортації відбувалися й під час проведення військово-чекістських операцій проти українського підпілля. Так, з 1 по 6 лютого 1946 р. під час операції по “очистці” населених пунктів Перемишлянського району Львівської області було виселено 152 сім’ї членів ОУН і УПА – 403 особи¹⁸.

Людей вивозили не тільки за рішеннями директивних, а й місцевих карально-репресивних органів. Згідно з наказом НКВС УРСР № 0029 від 25 лютого 1946 р., посилювалася кара за підтримку УПА – за це виселялися цілі села або їх частина. Наприклад, у Тернопільській області зі с. Слобідка вивезено 49 сімей (186 осіб), зі с. Бур’яківка – 10 сімей (32 особи)¹⁹. У Дрогобицькій області: з сіл Лисовичі – 463 сім’ї (2098 осіб), Рудники – 472 сім’ї (2 205 осіб), Стрильбич – 381 сім’ю (1 893 особи), Довге – 428 сімей (1784 особи), Дев’ятники – 218 сімей (880 осіб). Керівництво Жовківського району Львівської області 3 квітня 1945 р. доповідало, що з 10 січня по 15 березня 1945 р. з району вивезено 202 сім’ї “бандитів та їх прихильників”²⁰.

На Станіславщині з кожного села було вивезено до Сибіру по декілька родин, а з 28 сіл – повністю всіх мешканців. Зокрема село Селище Галицького району було ліквідоване за 24 години²¹.

Виконуючи постанови політбюро ЦК КП(б)У від 10 січня 1945 р. “Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами у західних областях України” та від 24 березня 1945 р. “Про проведення обліку робітників і службовців на підприємствах промисловості, транспорту і в радянських установах західних областей УРСР”, було заарештовано майже 14 тис. осіб та обліковано всіх сільських мешканців віком до 15 років. Осіб, точне місцезнаходження яких не було встановлено, автоматично зараховували до учасників українського визвольного руху. Членів їхніх сімей виселяли до Сибіру як “бандпособників”²².

Відзначимо, що вивозилися не лише члени повстанських родин. 6 лютого 1946 р. секретар Львівського обкому партії І. Грушецький у доповідній записці М. Хрущову наголошував, що дії українських повстанців здебільшого спрямовані на особливо вразливі об’єкти (йшлося про напади УПА на залізниці, автомагістралі, підрив мостів та

¹⁵ “Особые папки” Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр.: зб. док. – Львів, 2010. – С. 258.

¹⁶ Золоті ворота. – Київ, 1994. – № 1. – С. 63.

¹⁷ Історія України. – С. 335.

¹⁸ “Особые папки” Сталіна і Молотова... – С. 178.

¹⁹ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях... – С. 80.

²⁰ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 3. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 6.

²¹ Прикарпаття: спадщина віків / [голов. ред. М. Кугутяк]. – Львів, 2006. – С. 347.

²² Шаповал Ю. Війна після війни / Ю. Шаповал // Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів. – Львів, 2004. – С. 188.

інші), а потім ті ховаються у селах поблизу цих об'єктів. Тому партійний функціонер вважав за потрібне здійснити виселення з окремих сіл Львівської області у віддалені місцевості СРСР. Він подав список 406 сіл Львівщини, з яких, відповідно до рішення політбюро ЦК КП(б)У від 27 листопада 1945 р., вивезено 4 394 сім'ї – 15 388 осіб²³.

У донесенні тодішньому секретарю ЦК КП(б)У Л. Кагановичу від 23 травня 1947 р. зазначено, що від 1944 р. до 15 травня 1947 р. із західних областей України у східні та північні райони Радянського Союзу вивезено 14 862 сім'ї, а на 15 травня Особлива нарада МВС СРСР розглянула і затвердила на виселення ще 13 626 справ. Міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач ще 7 травня 1945 р. дав вказівку всім управлінням МВС західних областей допомагати органам МДБ в оформленні справ на депортацію²⁴.

Постановою Ради Міністрів СРСР № 3214–1050/с від 10 вересня 1947 р. зобов'язувалося переселити 20 тис. сімей із Західної України на роботу в рудники і вугільну промисловість східних районів СРСР, а 5 тис. – в Омську область на промислові підприємства і в сільське господарство²⁵.

Останній масовий вивіз 19–21 жовтня 1947 р. розпочався у всіх західних областях України одночасно – о 2.00 ночі в містах і о 6.00 у селах шляхом оточення і суцільних облав. Тоді в регіоні було виселено 26 332 родини – 77 791 особу, в тому числі чоловіків – 18 886, жінок – 35 152, дітей – 22 174. Кількість виселених органами МДБ у різних областях становила: Рівненська – 3 768 сімей (11 347 осіб), Волинська – 2 711 (9 050), Львівська – 5 223 (15 920), Тернопільська – 5 001 (13 508), Станіславівська – 4 512 (11 883), Чернівецька – 613 (1 627), Дрогобицька – 4 504 (14 456). Для їхнього переселення використано 44 тис. залізничних вагонів, задіяно 13 592 співробітників Міністерства внутрішніх справ і військовослужбовців Радянської армії²⁶. Для охорони ешелонів зі спецпереселенцями МВС СРСР виділено 1 250 бійців і офіцерів конвойних військ. Кожний ешелон до місця призначення супроводжував начальник з числа офіцерів Міністерства внутрішніх військ²⁷.

21 380 сімей або 60 814 осіб-переселенців були направлені на роботу у вугільну промисловість східних районів СРСР: на комбінат “Кузбасуголь” 10 273 сім'ї (30 251 осіб), план – 10 тис. сімей; комбінат “Челябинсуголь” – 3 728 сімей (10 495), план – 3 тис. сімей; комбінат “Молотовуголь” – 1 743 сім'ї (4 976), план – 2 тис. сімей; комбінат “Карагандауголь” – 3 143 сім'ї (8 191) – план 3 тис. сімей; комбінат “Востсибуголь” – 1 834 сім'ї (5 203) – план – 1,5 тис. сімей. Вугільні підприємства Красноярського краю поповнилися 650 сім'ями (1 608 осіб), план – 500 сімей. В Омську область МВС СРСР фактично направило 5 302 сім'ї, або 15 378 осіб, при плані 5 тис. сімей²⁸. Крім українців, виселенню підлягали німці-репатріанти, яких у 1945–1947 рр. нараховувалося 6 255 осіб. На заслання також перебували 3 631

²³ Депортації. Західні землі України... – Т. 2. – С. 26–54; Реабілітовані історією. Львівська область. – Львів, 2009. – Кн. 1. – С. 251–272.

²⁴ Патер І. Репресії. – С. 335.

²⁵ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях... – С. 80.

²⁶ Депортації. Західні землі України... – Т. 2. – С. 299–300.

²⁷ Літопис нескореної України. – Кн. 1. – С. 292.

²⁸ Там само.

засуджених “фольксдойч” і члени їх сімей. Відповідно до директиви МВС СРСР № 97 від 20 квітня 1946 р., вислано 4 216 колишніх поліцейських, власців та інших осіб, які служили у німецьких стройових формуваннях. Всього на 23 листопада 1948 р., за даними МВС СРСР, з України виселено 131 935 осіб²⁹.

За даними відділу спецпоселень НКВС СРСР, на середину листопада 1947 р. тільки у Кемеровській і Карагандинській областях та в Красноярському краї перебувало 25 877 сімей, тобто близько 80 тис. спецпереселенців із Західної України³⁰. Депортовані особи були поселені в Казахській РСР, Комі та Удмуртській АРСР, Красноярському краї, Архангельській, Вологодській, Іркутській, Кемеровській, Кіровській, Молотовській, Новосибірській, Омській, Свердловській, Тюменській, Челябінській, Читинській областях³¹.

Працездатні переселенці підлягали примусовій роботі, найперше у копальнях. Сім'ї, які не мали працездатних осіб, потерпали від злиднів. Таких у 1947 р. було 3 536 родин (7 186 осіб). Тільки в кінці 1947 р. МВС СРСР прийняло рішення про виділення їм безплатних харчів. Це були голодні пайки – на одну особу виділялося 150 г борошна, 50 г крупи, 15 г солі, 15 г цукру лише для дітей. Пропонувалося виділити цим родинам 6500 м бавовняної тканини, 2200 пар шкіряного взуття, в тому числі 800 пар дитячого взуття і 800 дитячих пальт. Одяг і взуття видавали тільки за готівку³². В Удінському ліспромгоспі Вологодської області, наприклад, дітям на харчування видавався тільки хліб по 400 г на день, а тим, хто не працював – 300 г на добу.

Виокремимо питання, що стосується харчування в'язнів концтаборів ГУЛАГу. У раціон денної норми в'язнів входило: 600 г ячмінного хліба найгіршої якості, тричі на тиждень м'ясо по 20 г, різні сушені овочі – 150 г, жири – 15 г, борошно – не видавалося, солена риба – чотири рази на тиждень по 60 г, крупа ячмінна або “сечка” – 120 г, цукор “пісок” – 20 г, вода, сіль – без норми. Калорійність денної їжі в'язнів – 1200 ккал.

Згідно з нормами, прийнятими в СРСР, калорійність добового харчового раціону робітників, які виконували особливо важкі фізичні роботи без використання механізації (праця під землею, робота на лісоповалі, праця каменярів, вантажників, землекопів та інших), повинна складати від 3900 до 4300 ккал. Крім того, для робітників Крайньої Півночі калорійність добового раціону мала бути вищою на 10–15% від встановлених норм. Для порівняння наведено денну норму харчування сторожових собак воєнізованої охорони в концтаборах ГУЛАГу: м'ясо волове або свинина – 500 г, крупа – 400 г, борошно – 100 г, картопля – 250 г, капуста – 250 г, хліб – 400 г³³. Залишимо це без коментарів. Для оперативного вирішення проблеми вивезення, як уже зазначено, при наркоматі внутрішніх справ СРСР було утворено спеціальний орган – Особлива нарада. За його рішенням виселення у 1944–1946 рр. проводилося терміном на 5 років. Однак цього виявилось замало, і за новою ухвалою, депортація у 1947–1948 рр. проводилася вже на 8–10 років і навіть безстроково.

²⁹ Депортації. Західні землі України... – Т. 2. – С. 300.

³⁰ Історія України. – С. 336.

³¹ Депортації. Західні землі України... – Т. 2. – С. 303.

³² Літопис нескореної України... – Кн. 1. – С. 295.

³³ Реабілітовані історією... – Кн. 1. – С. 246.

За рішенням особливої наради і вироками Воєнних трибуналів військ НКВС-МВС у 1944–1947 рр., на заслання на різні терміни під нагляд органів держбезпеки відправлено 3 968 учасників визвольного руху та членів їх родин, з них 1 764 у Красноярський край, в Тюменську область – 1 172, Казахстан – 440, Далеку Північ – 388, Новосибірську область – 181, в інші місця – 23 особи³⁴. На 1 січня 1949 р. особливою нарадою виселено 112 633 особи із сімей активних учасників українського визвольного руху, з них терміном на 5 років – 24 730 осіб, на 8–10 років і безстроково – 87 903 особи³⁵.

Західноукраїнське населення було виселено не тільки за збройну боротьбу, але й за інші “гріхи”. Депортовано найчастіше сім’ї, які не вступали до колгоспів, відмовлялися віддати коня, корову або сільськогосподарський інвентар під час проведення так званого розкуркулення. Тотальна депортація селянських родин під час примусової колективізації особливо здійснювалася у 1947–1948 роках. Наприклад, у доповідній записці Дрогобицького обкому КП(б)У від 27 жовтня 1947 р. “Про виселення сімей активних учасників оунівсько-бандитського підпілля” вміщено докладну соціально-політичну характеристику депортованих, підтверджено антинародну й антиукраїнську суть дій радянської влади на західноукраїнських землях, особливо у проведенні колективізації. З області вивезено у віддалені райони Радянського Союзу 4 559 родин, або 14 486 осіб, у тому числі 3 613 мужчин, 6 410 жінок, 4 463 дитини. У складі вивезених 2 698 родин (8 356 осіб) раніше засуджених учасників визвольного руху, вбитих підпільників – 916 родин (2 912 осіб), тих, хто перебував на нелегальному становищі – 672 сім’ї (2338 осіб) і “бандпосібників” – 273 сім’ї (909 осіб). Соціальний склад переселених: заможні селяни, т. зв. “куркулі” – 432 родини (1459 осіб), середняки – 3 146 сімей (10 182 особи), бідняки – 792 сім’ї (2 458 осіб), колгоспники – 6 родин (20 осіб), службовці – 53 родини (156 осіб) та робітники – 78 родин (99 осіб). “Виселення родин активних учасників оунівсько-бандитського підпілля в районах і містах області, – зазначалося у доповідній записці, – проведено організовано, без ексцесів і будь-яких банд проявів”³⁶.

З наведених даних видно, що абсолютну більшість – 4 022 родини (12 759 осіб) становили категорії населення, інтереси яких мала захищати радянська влада і від імені яких душила національно-визвольний рух. З іншого боку, бачимо, чий інтереси відстоювали ОУН і УПА, які соціальні групи села підтримували їхню самовіддану боротьбу.

У квітні 1951 р. Дрогобицький облвиконком ухвалив: “З метою очищення населених пунктів від куркульських родин, які вороже поставились до колгоспів, вислати за межі області 19 родин”. Отже, було виселено 75 осіб з Рудківського, Дрогобицького, Жидачівського, Славського, Нижанковицького, Боринського, Самбірського, Нижне-Устрицького, Стрілківського і Сколівського районів. Це були заможні селяни, що мали власні великі господарства (8–12 га землі, 3–5 коней і 3–8 корів), які не хотіли вступати до колгоспів і віддавати нажите багатолітньою працею добро. Чимало членів

³⁴ Літопис нескореної України. – Кн. 1. – С. 306.

³⁵ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях... – С. 80.

³⁶ Депортації. Західні землі України... – Т. 2. – С. 285–286.

родини т. зв. куркулів або перебували в ОУН чи УПА, або всіляко допомагали повстанцям і підпільникам³⁷.

Примусове вивезення досить часто супроводжувалося побоями, наругою над людською гідністю. Воно стало нормою у боротьбі з тими, хто не сприйняв радянської влади, а тим більше її дії у насадженні тоталітарного режиму. Дмитро Куп'як у книзі “Спогади нерозстріляного” так описав виселення своїх батьків: “У ніч на 22 травня енкаведисти з допомогою сільських десятників Гершка Каравана та Івана Зерського обступили наше господарство, а чотири з них вдерлися до хати, розбивши двері... Вийшовши на подвір'я з образом, мама впала на коліна, просячи свого чоловіка і невістку зробити те саме, щоб востаннє помолитися Богові на своїй рідній землі. Побачивши, може вперше, віками усталений звичай в Україні (прощання з рідною землею), незнаний на хамській і суворій Московщині, енкаведист спересердя прикладом рушниці вибив образ з рук мами і сильним ударом чобота вдарив маму в бік... Тато з усієї сили відштовхнув садиста від мами, проказуючи: “За що б'єш немічну жінку, гаде? Кілька ударів прикладами по голові – й тато впав непритомний на землю. Облитого кров'ю садисти кинули непритомного тата у вантажне авто, а потім братову і маму, яка за той час все ж таки встигла вхопити розбитий лежачий на землі образ Богоматері”³⁸.

Впродовж 1944–1952 рр. із західних областей України виселено 65 906 родин загальною кількістю 203 662 особи³⁹. Це підтверджувала й постанова президії ЦК КПРС від 26 травня 1953 р. “Про політичне і господарське становище західних областей Української РСР”. У ній зазначено, що у 1944–1952 рр. у цих областях репресовано 500 тис. осіб, у тому числі вбито 153 тис. і вислано за межі України 203 тисячі⁴⁰. Кількість депортованого населення із західних областей: 1944 р. – 12 762 особи, 1945 р. – 17 497, 1946 р. – 6 350, 1947 р. – 77 808 (наймасовіші вивезення), 1948 р. – 817, 1949 р. – 25 527, 1951 р. – 18 523, 1952 р. – 3 229 осіб. За категоріями це були: “...учасники банд націоналістичного підпілля”, “бандпосібники”, члени їх родин – 182 543, куркулі та члени їх родин – 12 135, єговісти і члени їх родин – 8 984 особи. Найбільше вивезено із Львівської області – 42 883, Станіславської – 40 692, Дрогобицької – 35 623, Тернопільської – 32 069, Рівненської – 26 131, Волинської – 21 966, Чернівецької – 4 298 осіб⁴¹.

Становище депортованих людей було жахливим і, по суті, безправним. Хоч відповідно до постанови РНК СРСР № 35 від 8 січня 1945 р., спецпереселенці, в тому числі члени родин українських повстанців і підпільників, у місцях поселення користувалися всіма правами громадян Радянського Союзу, проте вони не мали права вільного виїзду за межі населеного пункту, де проживали. Кожному спецпереселенцю оголошувалося його правове становище відповідно до вищезгаданої постанови, а також було попереджено про кримінальну відповідальність за втечу з місця поселення.

³⁷ Літопис нескореної України. – Кн. 1. – С. 301–305.

³⁸ Куп'як Д. Спогади не розстріляного / Д. Куп'як. – Торонто; Нью-Йорк, 1991. – С. 130.

³⁹ Національні відносини в Україні у ХХ ст.: зб. док. і мат. – Київ, 1994. – С. 328.

⁴⁰ Сливка Ю. Селянський опір радянізації західних областей / Ю. Сливка, М. Сеньків // Історія українського селянства. Нариси: в 2-т. – Київ, 2006. – Т. 2. – С. 391.

⁴¹ Винниченко І. Примусове виселення 1920-ті – початок 1950-х років / І. Винниченко // Золоті ворота. – Київ, 1994. – № 1. – С. 62.

Охорона спецпоселенців у місцях проживання не передбачувалася. Однак МВС СРСР, відповідно до постанови РНК СРСР № 34–14/с від 8 січня 1945 р., у місцях проживання для “забезпечення державної безпеки, охорони громадського порядку і попередження втеч спецпереселенців з місць їх проживання, а також контролю за їх господарсько-трудовим влаштуванням” організувало спецкомендатури.

Коменданти були зобов’язані: вести облік спецпереселенців і нагляд за ними, виявляти серед них антирадянськи настроєних, а також кримінально-злочинні елементи; здійснювати контроль за господарським і працевлаштуванням; приймати спецпереселенців на місце їх проживання, приймати від них скарги, заяви і забезпечувати відповідні заходи; видавати спецпереселенцям дозволи на право тимчасового виїзду за межі району розселення, який обслуговувала комендатура.

З метою попередження і запобігання втеч, органи МВС проводили агентурно-оперативний нагляд за спецпереселенцями. Створено групи сприяння із затримки втікачів, а на великих залізничних станціях оперативні заслони. Про втікачів МВС повідомляло органам МДБ на залізничному транспорті і за місцем попереднього проживання. За втечу з місця поселення спецпереселенці притягувалися до судової відповідальності. Ухвалою суду термін заслання замінювався ув’язненням у виправно-трудових таборах. Щоб залякати виселенців, вироки судових органів оголошувалися всім спецпереселенцям, які проживали в одній місцевості із засудженим за втечу⁴².

За даними МВС СРСР, із 76 192 членів родин активних учасників визвольного руху, вивезених із західних областей України у листопаді–грудні 1947 р., на 1 лютого 1948 р. з місць поселення втекло 875 осіб, з них затримано 515 осіб, було розшукувано 360 втікачів⁴³. Тому міністр внутрішніх справ СРСР пропонував за самовільний виїзд (втечу) із місць обов’язкового проживання притягати до кримінальної відповідальності до 20 років каторжних робіт⁴⁴.

У грудні 1948 р. міністр внутрішніх справ УРСР Т. Строкач порушив перед союзним відомством клопотання про довічне поселення всіх виселених із Західної України, терміни заслання яких у рішеннях Особливої наради при МДБ УРСР не визначені. Йшлося про 41 682 родини (115 471 особу). Міністр у проханні зазначав: “Враховуючи оперативну обстановку в західних областях УРСР та виселення родин бандитських і націоналістичних елементів, яке проводиться там на підставі постанови Ради Міністрів СРСР № 3728–1524 від 04.10.1948 року, МВС УРСР вважає недоцільним повернення до місць попереднього проживання виселених оунівців”. 6 квітня 1950 р. Рада Міністрів СРСР таємною постановою № 1398–508сс скасувала терміни заслання переселених за 1944–1949 рр. осіб і ухвалила, що всі вони депортовані навічно. На виконання цієї постанови 15 квітня 1950 р. МВС СРСР видало наказ “Про оголошення виселенцям-оунівцям щодо замешкання їх навічно у спецпоселеннях”⁴⁵.

За даними МВС СРСР, на підставі директив НКВС СРСР № 122 від 31 березня 1944 р. і № 130 від 7 липня 1944 р. всього спочатку було виселено 3 486 701 особа. На

⁴² “Особые папки” Сталіна і Молотова... – С. 400–402.

⁴³ Там само. – С. 402.

⁴⁴ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях... – С. 81.

⁴⁵ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 / І. Білас. – Київ, 1994. – Кн. 1. – С. 189–191.

1 липня 1950 р. на обліку спецпоселень перебувало 2 607 950 осіб (677 589 сімей), з них у місцях ув'язнення – 55 635, втікачів – 5 246, в будинках інвалідів і дитячих закладах – 2 874, інші втрати – 1 726 осіб. Із 2 542 469 осіб на роботах у різних галузях народного господарства було зайнято 1 469 455 осіб⁴⁶.

Найбільше спецпоселенців на 1 липня 1950 р. перебувало у Казахстані – 895 109 осіб, з них 7 349 – члени ОУН та УПА і їхні родини, яких записано під графою “оунівці”, у Красноярському краї – 137 876 осіб (8 446 “оунівців”), у Хабаровському краї – 33 544 осіб (19 370 “оунівців”), у Кемеровській області – 154 134 спецпоселенців (28 516 “оунівців”), у Молотовській області – 90 860 осіб (11 057 “оунівців”), в Омській області – 84 016 осіб (13 915 “оунівців”) та в інших місцевостях Росії. Всього на цей час на спецпоселеннях знаходилося 136 988 “оунівців”, з яких на 1 серпня 1950 р. 81 536 осіб працювали у різних галузях народного господарства, але найбільше у вугільній промисловості – 25 501, на лісорозробках – 22 076, у колгоспах – 6 485, радгоспах – 4 570 осіб та ін.⁴⁷

Згідно з указом президії Верховної Ради СРСР від 11 березня 1952 р. “Про направлення на спецпоселення засуджених, що відбули покарання”, вони після закінчення терміну покарання направляються на вічне поселення під нагляд органів МДБ СРСР до місця проживання їхніх сімей. У разі відсутності на спецпоселеннях рідних, українські націоналісти та їх посібники після відбуття терміну покарання звільняються з таборів, колоній і тюрем на загальних підставах. Однак, враховуючи те, що певна категорія учасників націоналістичного підпілля не притягувалася до кримінальної відповідальності, а відповідно до рішення уряду, скеровувалася на вічне поселення під нагляд органів МДБ, Міністерство держбезпеки СРСР вважало за необхідне поширити на всіх звільнених, незалежно від наявності у них у місцях поселення сімей чи родичів, дію указу президії Верховної Ради СРСР від 26 листопада 1948 р. про кримінальну відповідальність за втечу з місця поселення⁴⁸.

На 10 лютого 1956 р. на засланні знаходилося 136 228 членів ОУН, бійців УПА, їхніх родин і посібників, виселених із Західної України у 1944–1952 роках⁴⁹. Після смерті Сталіна ставлення до виселенців майже не змінилося. 5 липня 1954 р. була прийнята постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про зняття деяких обмежень у правовому становищі спецпереселенців”. Однак у ній було обумовлено, що вона не поширюється на українських націоналістів. У 1955–1958 рр. на підставі урядових постанов в місцях спецпоселень було знято з обліку майже 169 тис. осіб. Проте 38 252 учасника українського визвольного руху та їхніх сімей примусово залишили в місцях спецпоселень. На початок 1959 року на звільнення зі спецпоселень подали заяви 29 320 осіб, але 27 719 – відмовлено⁵⁰.

Радянсько-партійні органи не давали дозволу на поселення в рідних місцях. Керівні органи Львівської області розглянули 9 414 клопотань, але дозвіл отримали лише 5 732 особи, відмовлено у проживанні 3 682, з яких 831 особа виїхала за межі

⁴⁶ Депортації. Західні землі України... – Т. 2. – С. 313.

⁴⁷ Там само. – С. 314, 316–317.

⁴⁸ Літопис нескореної України. – Кн. 1. – С. 307–308.

⁴⁹ Там само.

⁵⁰ Ярош Б. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях... – С. 82.

області. На 30 вересня 1959 р. на території Львівщини проживало 7 392 колишніх вивезених, які повернулися самовільно⁵¹. Однак багатьом з них так і не судилося вернутися на Батьківщину.

Зазначимо, що дуже багато засуджених українців – борців проти тоталітарного режиму відбували покарання у таборах ГУЛАГу. У його складі були табірні поселення, в найбільших з яких перебувало не менше 100 тисяч в'язнів на рік. Надзвичайно суворими, режимними, де ув'язнені зазнавали витончених тортур і знущань, були табори особливого призначення (ТОП). Виправно-трудова табори (ВТТ; по-російськи – исправительно-трудова лагеря – ИТЛ) виділились з таборів особливого призначення. Назва ИТЛ “виникла” 1934 р., коли офіційно утворено ГУЛАГ під керівництвом НКВС СРСР. Також була ще низка спецлагів (спецтабів) – особливо режимних і секретних таборів, які з'явилися у 1948 році⁵². Декілька спецлагів утворювали один концтабір. Наприклад, до складу концтаборів Норильська “Горлаг”, що мали № 384, входило 30 спецтаборів, у районі Красноярська під № 235 нараховувалося 100 таборів, у районі Прокоп'євська (Кемеровська область) під № 247 “ховалося” 28 робочих зон (таборів), і так по всій московсько-советській імперії. У Північному Казахстані 1932 р. була створена одна із гілок ГУЛАГу – “Карлаг” – Карагандинські табори. У “Карлазі” виконувалося чимало робіт – від сільськогосподарських до видобутку вугілля, кольорових металів, будівництва. Від 1932 до 1956 р. через “Карлаг” пройшло більше, ніж два мільйони в'язнів⁵³. Найбільша кількість в 1945–1954 рр. перебувала у спецтаборах: Воркута (Речлаг), Інта-Абезь (Мінлаг), Ухта (Ухт Печлаг), Саранськ-Потьма (Дублаг), Караганда (Карлаг), Кенгір-Джезказган (Степлаг-казахські степи), Норильськ (Горлаг), Колима (Берлаг) та ін.⁵⁴

На засланні, у таборах ГУЛАГу наші земляки не корилися комуністичному режимові. Члени ОУН і УПА будили національну свідомість в'язнів інших національностей, створювали серед каторжан нелегальні групи і організації. Так, Михайло Сорока, який ще з 1940 р. перебував у воркутинських таборах і працював гірничим інженером, створив спільно з в'язнями таборів Воркути, Ухти, Інгарки, Котласу велику підпільну організацію “ОУН–Північ”⁵⁵.

Учасники українського визвольного руху, що перебували у радянських концтаборах, виступали застрільниками боротьби в'язнів проти існуючого режиму. У відозві ОУН “До насильно вивожуваних на Сибір і на большевицькі каторжні роботи!” йшлося: “Московсько-большевицькі імперіалісти думають, що вирвавши Вас із рідного середовища і кинувши на люту каторгу, вони послаблять визвольну боротьбу на наших землях. Вони думають, що між чужими людьми Ви не зможете “бунтуватися”; що не маючи підтримки з боку своїх однодумців, Ви не відважитесь боротися проти СРСР; що будете боятися говорити слова правди своїм незаниманим друзям, що забудете на чужині про свій народ і його змагання. Вони думають, що в

⁵¹ Літопис нескореної України. – Кн. 1. – С. 336–337.

⁵² Там само. – С. 371–372.

⁵³ Губка І. Правда про Норильськ (повстання 1953 року) / І. Губка. – Львів, 2005. – С. 16–17.

⁵⁴ Там само. – С. 371–372.

⁵⁵ Республіканець. – Львів, 1991. – № 2. – С. 77–79.

снігах Сибіру і в томних підземеллях рудників і шахт зламається Ваш волелюбний дух і згасне, здушений морозним вітром, Ваш патріотизм.

Дружно ставтеся до своїх братів-українців зі Сходу і до всіх співдрузів з-поміж інших поневолених Москвою народів. Говоріть їм про боротьбу українського народу, про українських повстанців і революціонерів, про їхні бої, роботу, героїзм”. Закінчувалася відозва закликком не припиняти боротьби за самостійну Україну “ні в сибірських таборах, ні в середньоазійських степах”⁵⁶. Відомий російський письменник О. Солженіцин у книзі “Архіпелаг ГУЛАГ” підкреслював, що українські політичні в’язні започаткували у концтаборах національний рух, внаслідок якого зародилися і зміцнилися національні центри: український, об’єднаний мусульманський, естонський та литовський.

В кінці 1940-х – на початку 1950-х років табори ГУЛАГу не раз потрясли стихійні бунти, страйки і повстання. Це були виступи в’язнів не тільки проти жахливих умов існування й знущань табірної начальства та криміналітету, але й проти всієї комуністичної системи. У 1948 р. відбулося повстання в’язнів на “стройке № 501” вздовж залізниці Воркута–Лабитнанги.

На початку вересня 1949 р. у таборі № 1 м. Інти політв’язні створили конспіративний центр з підготовки повстання, до якого хотіли залучити в’язнів інших таборів. Було створено детальні схеми та характеристики кожного об’єкта Інти. “Координаційний комітет”, план повстання і вся організація отримали назву “Північне саяво”. У таборі № 1 на той час перебувало 4 560 в’язнів, з них 60% – українці зі всіх областей України. З їх числа було сформовано три курені по 450 осіб і рота смертників-добровольців з 30-ти в’язнів. Крім українських куренів, було сформовано російські, литовські, латиські та білоруські роти. Підготовку до повстання перервано 3 лютого 1950 р. через засланого провокатора⁵⁷.

Над 31 учасником підготовки повстання в Інти відбувся закритий судовий процес, який тривав 10 днів. 26 жовтня 1950 р. оголошено вирок: 11 осіб засуджено до розстрілу, 15 – до 20 років таборів особливого режиму. 27 червня 1951 р. Військова колегія Верховного Суду переглянула цю справу і не знайшла у діях в’язнів складу злочину, оскільки вони були в умовах, що вимагали самооборони від глузу та сваволі. Усіх, навіть засуджених до розстрілу, було реабілітовано⁵⁸.

Навесні 1953 р. відбувся страйк в екібастузькому концтаборі, під час якого загинуло 50 в’язнів⁵⁹. Від 26 травня по 1 липня 1953 р. тривало Норильське повстання, яке охопило всі концтабори і зони каторжан: жіноча 4-та, 5-та, “Медведка”, “Касркан” та ін. 40 тис. в’язнів відмовилися працювати. Було висунуто вимоги: переглянути всі справи, звільнити малолітніх, дозволити побачення з рідними, писати більше двох листів на рік, скоротити робочий день, зняти номери, не закривати на ніч бараки. Деякі з вимог були задоволені, але в’язні не припиняли боротьби. Більш як півтора місяця тривала непокора у каторжній зоні, яка проходила під гаслом “Воля або смерть”. Проти них було кинуто війська, внаслідок чого вбито 76 осіб, поранено понад 300.

⁵⁶ Реабілітовані історією. Львівська область. – Кн. 1. – С. 350–351.

⁵⁷ Літопис нескореної України. – Кн. 1. – С. 470–471.

⁵⁸ Там само. – С. 471.

⁵⁹ Історія України. – С. 336.

Близько тисячі в'язнів звели на виселок “Наdejда” і за кілька тижнів їх відправили на Колиму, до Іркутського і Володимирського централів. В інших зонах теж було застосовано зброю: 164 особи вбито, скількох поранено – невідомо⁶⁰.

1 липня 1953 року – день кривавого розстрілу в'язнів 5-ї зони у Норильську – назавжди увійшов в історію руху опору політв'язнів ГУЛАГу. Учасник Норильського повстання Іван Губка описав події того дня: “Скільки в'язнів тоді назавжди залишилося у вічній мерзлоті Норильська, перераховувати не було можливості, навіть приблизно неможливо сказати. Після шалених куль, хто залишився живий, йому було не до рахунку або навіть встати і спокійно зорієнтуватися. Були припущення: одні казали близько сімсот, інші – більше як триста, а були й такі, що казали більше ніж сотня... Той, хто залишився живий, дивився на великий цвинтар, який ще трохи дихав, почув прохання друзів, щоб їх «дорізали». На побойщі лежали ті, кого кулі пришили до землі, здебільшого назавжди”⁶¹.

У липні–серпні 1953 р., за статистикою політв'язнів Воркути, від страйків-повстань у концтаборах і на шахтах загинуло 483 особи і 780 поранено, з них 60% – українці⁶².

17 травня 1954 р. спалахнуло повстання в Кенгірі (спеціальний табір ГУЛАГ у Казахстані), в якому взяли участь 15 тис. політв'язнів⁶³. Засуджені поставили вимоги: покарати винних за вбивства і розстріли в'язнів, відпустити усіх малолітніх і засуджених по “особому совещанню”, переглянути всі справи, звільнити з табору всіх жінок та інші. Акції непокори тривали 40 днів. У цей час діяв пропагандистський центр, в'язні видавали газету, влаштовували концерти, складали листівки, які за допомогою змія пускали за зону, мали власну короткохвильову радіостанцію, яка провела декілька передач, а також свій гімн, слова та мелодію якого написав Михайло Сорока⁶⁴. 27 травня повстання було придушене військами. У його ліквідації, крім піхотної дивізії, брали участь танки Т-34 та бойові літаки. Точної кількості жертв немає. За неповними даними, загинуло понад 560 в'язнів, з них 200 жінок⁶⁵.

Акції непокори, страйки та повстання похитнули всю систему ГУЛАГу. Вони показали світові незламність політв'язнів, змусили більшовицьке керівництво піти на деякі поступки. Можна стверджувати, що українські політв'язні, які, на жаль, становили там більшість, внесли найвагомійший вклад у боротьбу за права людини у таборах і в'язницях Радянського Союзу. Ні в тюремних застінках, ні в концтаборах, ні насильницьким вивезенням на Сибір не вдалося тоталітаризмові зламати український дух.

⁶⁰ Літопис нескореної України. – Кн. 1. – С. 471–472; Губка І. Правда про Норильськ... – С. 124–126.

⁶¹ Губка І. Правда про Норильськ. – С. 121–123.

⁶² Історія України. – С. 336.

⁶³ Порендовський В.-І. У кігтях Степлагу (Кенгір 1949–1954) / В.-І. Порендовський. – Львів, 2005. – С. 215.

⁶⁴ Там само. – С. 210–214.

⁶⁵ Літопис нескореної України. – Кн. 1. – С. 473.

Иван Патер. Репрессии и депортации населения Галичины в 40-х – 50-х годах XX века

Проанализированы репрессивно-депортационные действия сталинского режима в отношении украинской Галичины на завершающем этапе Второй мировой войны и в начале 50-х годов – в период наибольшего развертывания национально-освободительной борьбы на западноукраинских землях против советского порабощения. Показаны условия проживания депортированных на спецпоселениях. Раскрыты некоторые аспекты восстания политзаключенных в концлагерях ГУЛАГа.

Ключевые слова: репрессии, депортации, спецпоселение, спецпереселенцы, политзаключенные, ГУЛАГ.

Ivan Pater. Repressions and deportations of the population of Galicia in the 40's – 50's of XX century

In article the repressive Stalinist deportation action on Ukrainian Galicia in the final stage of World War II and the early 50's – during the largest deployment of the national liberation struggle in Western Ukraine against Soviet oppression are analyzed. The conditions of deported in special settlements are showed. Some aspects of mutinies of political prisoners in Gulag camps are revealed.

Key words: repression, deportation, special settlements, special settlers, political prisoners, Gulag.

Тетяна ШЕЛЕЙКО

ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП ВІДРОДЖЕННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ ТА РУХОМОГО СКЛАДУ ЗАЛІЗНИЦЬ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УКРАЇНИ

Розглянуто питання, пов’язані з відродженням інфраструктури та рухомого складу залізниць західних областей України у початковий період повоєнного відновлення економіки республіки (1944–1945). Визначено особливості і характер збитків, завданих залізничному транспорту в цьому регіоні країни. Розкрито пріоритетні напрямки відновлювальних заходів. Виявлено недоліки у вирішенні зазначеного комплексу проблем.

Ключові слова: Друга світова війна, залізничний транспорт, інфраструктура, відродження.

Функціонуванню залізничного транспорту під час Другої світової війни та його відбудові в повоєнний період присвячено чимало праць радянських і сучасних дослідників. Однак більшість з них виконана в позитивістському руслі, деяка частина розглянута в контексті загальних економічних процесів. Проте навіть у спеціальних працях відсутня реконструкція відбудовної стратегії, її регіональних складових, а також диференціація напрямів роботи з відродження галузі: інфраструктурних, економічних, кадрових, соціальних, тих, що пов’язані з діяльністю різних служб тощо¹.

Все це зумовлює необхідність ґрунтовного опрацювання вказаної проблематики переважно на архівних джерелах, без чого неможливо відтворити комплексну картину відновлення залізничного транспорту як однієї з найважливіших галузей господарського організму держави.

¹ *Грунтов П.* Стальные магистрали Родины / П. Грунтов, П. Сыцко. – Гомель: БелИИЖТ, 1988. – 41 с.; *Маштруб А.* Развитие советского железнодорожного транспорта / А. Маштруб, Б. Гусаров, Д. Залужная и др. – Москва: Транспорт, 1984. – 255 с.; Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: в 3 т. – Київ: В-во політичної літератури України, 1975. – Т. 3: Радянська Україна в завершальний період Великої Вітчизняної війни. – 455 с.; *Денисенко П.* Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945 рр.) / П. Денисенко. – Київ: Політвидав України, 1968. – 176 с.; *Куманев Г.* На службе фронта и тыла. Железнодорожный транспорт СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1938–1945 / Г. Куманев. – Москва: Наука, 1976. – 455 с.; *Чернега П.* Вклад робітників України в зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945) / П. Чернега. – Київ: В-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2005. – 426 с.; *Економічна історія України. Історико-економічні дослідження:* в 2 т. – Київ: Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 606 с.; Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 754, 796 і 1845; Оп. 77. – Спр. 27, 36, 37 і 241.

З переміщенням лінії фронту на захід та вигнанням гітлерівських окупантів відразу розпочиналися відновлювальні роботи з налагодження функціонування залізничного транспорту, оскільки від цього значною мірою залежали як ритмічність фронтових перевезень, так і відродження економіки визволеного регіону. Залізничну колію підривали, руйнували та навіть вивозили відступаючі частини супротивника, значна кількість рухомого складу була знищена або завчасно виведена окупантами, а залізнична інфраструктура (вокзали, станції, пристанційні споруди, депо, мости і тунелі, засоби зв'язку, системи водо- та енергопостачання, будівлі службово-технічного призначення тощо) – майже вщент зруйнована. Шляхове господарство західного регіону України виявилось вкрай занедбаним. Зведені за чверть століття до того дерев'яні мости стали непридатними для використання. 50% шпал (майже 100 тис. шт.) внаслідок гниття потребували заміни. Зношеність рейок на кривих ділянках сягала 9 мм на вертикалі та 10 – на горизонталі².

На Львівській залізниці під час війни та окупації було зруйновано 840 км головних і 314 км станційних колій, 1463 стрілочних переводів, 1117 штучних споруд, 11 тунелів, 614 мостів з прольотом до 20 м, 24 – від 60 до 100 м, 22 – понад 100 м, а також 685 різних споруд, у тому числі 150 житлових будинків, 278 шляхових будок³.

Серед важливих об'єктів, необхідних для якнайшвидшого відновлення рухомого складу залізниць, руйнувань зазнали також Львівський і Стрийський паровозо-вагоноремонтні заводи (ПВРЗ). На момент вигнання ворога на Львівському ПВРЗ були зруйнованими: депо заправок (об'єм 12400 м³) – на 41 %, вагонний комбінат (32380 м³) – на 43 %, столярний цех (19100 м³) – на 55 %, деревообробний цех (16417 м³) – на 44 %, механічний (19160 м³) – на 49 %, інструментальний (2880 м³) – на 40 %, ресорний (6000 м³) – на 65 %, ковальський (9700 м³) – на 67 %, ремонтно-механічний – на 41 %, дишлове відділення (1004 м³) – на 38 %, цех капітального ремонту паровозів (15920 м³) – на 66 %, котельно-випробувальна станція (1500 м³) – на 42 %, цех середнього ремонту паровозів (30700 м³) – на 58 %, котельний цех з компресорним відділенням (37540 м³) – на 55 %. Решта приміщень з усіх 32, серед яких чавунно-ливарний цех, парокотельна, трубний цех, ацетиленова, депо заправки і малярна, гараж, склад формувальних матеріалів, пожежне депо, заводоуправління і їдальня, насосна станція і низка допоміжних будівель, були зруйновані вщент. У ще гіршому стані виявився Стрийський ПВРЗ, де з більшої частини уцілілих будівель залишилися тільки вагонний цех (7200 м³), зруйнований на 85 %, та ресорно-пружинний – на 25 %. У зв'язку з великим руйнуванням цехів завод пізніше був перепроєктований у вагоноремонтний⁴.

Відбудовна стратегія керівництва країни передбачала якнайшвидше відновлення залізничного транспорту: прокладання головних колій, відбудову мостів і мінімально необхідної кількості колій на станціях і вузлах, відновлення тимчасового зв'язку й енергозбереження, поступове відновлення залізничного та енергетичного господарства для забезпечення не менше 8-12 пар поїздів на добу та остаточне відновлення залізниць

² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 104. – Арк. 7зв–8.

³ Там само. – Спр. 153. – Арк. 127.

⁴ Там само. – Спр. 241. – Арк. 3–12.

і доведення їх пропускної спроможності до раніш існуючої⁵. При цьому відбудова транспортної інфраструктури здійснювалася з використанням форм і методів воєнного керівництва організації робіт шляхом виконання директив і розпоряджень, що було притаманне не лише воєнному часу, а й усій командно-адміністративній системі взагалі.

Деякі ділянки Львівської залізниці були вільні від гітлерівських окупантів вже у лютому 1944 р.: Ланівці – Тарнопіль⁶ (68 км), Підволочиськ – Тарнопіль (52 км), Борки Великі⁷ – Гримайлів (35 км), Тарнопіль – Копичинці (72 км), Гусятин – Копичинці (24 км), Копичинці – Чортків (19 км), Чортків – Заліщики (66 км), Коломия – Снятин (36 км), Коломия – Ясенів Пільний (66 км), Коломия – Слобода Рунгурська⁸ (29 км) та інші – всього 12 ділянок загальною протяжністю 552 км. Рух поїздів тут відновили у березні–квітні, відразу після “перешивання” колії. На визволеній від ворога території у цей час виявилось 3 основних та 6 обігових депо, 3 відділення руху, 3 паровозних відділення, 3 вагонні дільниці, 4 дистанції колії, 4 дистанції зв’язку, 3 матеріальних склади, 62 роздільні пункти, з яких 8 – вузлових станцій I і II класів⁹.

Відновлення всієї інфраструктури залізниці потребувало колосальних зусиль трудових колективів Львівської залізниці, УБВР¹⁰, ВЕВ¹¹. Та вже у травні 1944 р. Львівська залізниця виконала завдання командування 1-го Українського фронту, прийнявши під вивантаження 14 тис. вагонів, що прямували на фронт, і з 7 травня були зняті обмеження у прийманні поїздів з сусідніх залізниць. Щоправда, ешелони не дотримувалися заданої дільничної і технічної швидкості, оскільки обслуговуючий персонал, що формувався з місцевих і прибулих працівників ще не “притерся” і не дотримувався всіх існуючих приписів. Крім того, причиною цього стала також експлуатація паровозів серії “Э”, які до того на ці ділянки через стан колії і мостів не допускалися¹².

На початку травня були складені графіки руху і план формування поїздів, інструкції для роботи вузлів, розгорнено складання техніко-розпорядчих актів на всіх станціях. Передусім були відновлені Тарнопільське, Чортківське, Коломийське відділення руху, встановлене диспетчерське командування рухом поїздів навіть на тих ділянках, де працювало ВЕВ. Було організовано два кола ДГК¹³ з окремим зв’язком на двох відділеннях. З 1 травня запроваджено планування діяльності залізниці: до 15 години план роботи на наступну добу подавався Управлінням, згідно з яким відділення верстали плани роботи по основних станціях. Вівся суворий облік функціонування паровозного парку (як приписного, так і колон резерву НКШС, розподілених між дільницями). Усі господарські одиниці до середини літа 1944 р. були укомплектовані відповідно до

⁵ Государственный комитет обороны. Постановление № ГКО-1095с от 3 января 1942 г. Москва, Кремль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.teatrskazka.com/Raznoe/PostanovGKO/194201/gko_1095.html.

⁶ Так тоді офіційно називався Тернопіль.

⁷ Нині смт. Великі Бірки Тернопільського району Тернопільської обл.

⁸ Нині с. Слобода Коломийського району Івано-Франківської обл.

⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 104. – Арк. 83в.

¹⁰ УБВР – Управління відновлювальних робіт.

¹¹ ВЕВ – Військово-експлуатаційне відділення.

¹² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 104. – Арк. 10.

¹³ ДГК – диспетчер головної колії.

штатного розпису, використовуючи реєвакуйованих і прибулих за відрядженням, а також працівників, які залишалися в окупації¹⁴. Для якнайшвидшого освоєння та організації експлуатаційної роботи на ділянках, визволення яких очікувалося найближчим часом, були організовані оперативні групи Львівського, Самбірського, Стрийського, Станіславівського¹⁵ відділень на чолі з начальниками відділень руху чи паровозного господарства. Кожна з них складалася зі 100–200 працівників усіх служб.

Значні зусилля докладено для поліпшення експлуатаційної роботи. Зокрема, було облаштовано обвідну колію на Тарнопільському вузлі з примиканням на перегонах Тарнопіль – Борки Великі, Тарнопіль – Березовиця-Острів протяжністю 1,8 км, а також обвідну колію на станції Гусятин з примиканням на перегоні Гусятин – Закупне, Гусятин – Васильківці довжиною 2,3 км з облаштуванням на вільному шляху роз'їзду для схрещування поїздів. У першому випадку це дало можливість пропускати поїзди на Південь з Підволочиська без заїзду їх у Тарнопіль, а в другому – пропускати поїзди без заходу в Гусятин для заміни хвоста на голову. Були проведені роботи з облаштування тупиків на ст. Копичинці та звільнення паркових шляхів від трофейного західноєвропейського рухомого складу, подовження шляху на станціях Васильківці на 130 км, Тлусте – на 118 км, Дзвеняче – на 86 км, Ворвулинці – на 86 км, укладене нове полотно на роз'їзді Торське довжиною 270 м. У результаті відновлювальних робіт та організаційно-технічних заходів пропускна здатність значно зросла і зберігала цю тенденцію на перспективу. Для прикладу, на ділянці Ланівці – Тарнопіль до війни цей показник становив 9 пар поїздів, на 1 червня 1944 р. – 12, а невдовзі мав досягнути 18 пар; на ділянці Підволочиськ – Тарнопіль – відповідно 15, 20 і 48 пар, на ділянці Чортків – Заліщики – 6, 16 і 18 пар¹⁶.

У зв'язку з руйнацією колійного господарства Львівська залізниця з перших днів усі свої матеріальні й людські ресурси кинула на приведення його до стану, що забезпечував би рух поїздів зі швидкістю 30 км/год. Було проведено планово-попереджувальний ремонт 119 км полотна, посилено 2,5 км кривих, заготовлено 31 594 шпали, проведена заміна 26 159 шпал, заготовлено 2 505 погонних метрів перевідних брусів та змінено 1 843 брусів, заготовлено 3 435 снігових кілків, 4 238 погонних метрів мостових брусів та будівельного лісу, здійснено розгін проміжків на 70 км, відновлено й відремонтовано 70 погонних метрів мостів і труб, 10 000 м² цивільних споруд, 78 стрілочних переводів, замінено 1 239 дефектних і гостродефектних рейок, виготовлено й відремонтовано 835 шт. інвентаря та інструментів, вивезено 5 350 м³ баласту, відремонтовано 535 рейок, збудовано 38 переїздів та мостових будок, відремонтовано настилів та встановлено нових переїздів – 231. За цей час вдалося “перешити” 564 км головних шляхів, 130 станційних, 515 стрілочних переводів, витрати на які становили 24 410 людино-днів¹⁷.

На початку 1944 р. УБВР залізниць не мали затвердженого профільним наркоматом плану робіт. Лише на червень–липень начальник Ковельської залізниці затвердив план робіт відповідно на суму 1 040 тис. руб. та 1 200 тис. руб. Основні зусилля у цей час

¹⁴ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 104. – Арк. 12.

¹⁵ Місто Станіслав нині Івано-Франківськ.

¹⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 104. – Арк. 83в.

¹⁷ Там само. – Арк. 13зв–14.

спрямовувалися на розбирання завалів та роботи на лінійно-шляхових будівлях, оскільки загроза з повітря унеможлиблювала відбудовні операції на головних об'єктах. Та вже з серпня ситуація різко змінилася у зв'язку з тим, що НКШС затвердив плани робіт на Ковельській залізниці: на серпень – у сумі 3 млн руб., вересень – 3,5 млн руб. При цьому пріоритетними напрямками визначено паровозне і вагонне господарства. Хід виконання планових завдань у III кварталі 1944 р. характеризують такі дані: згідно з планом передбачалося виконати робіт на суму 8 млн 790 тис. руб., фактично ж було виконано на суму 10 млн 249 тис. руб. (116,6 % від плану (у тому числі по паровозній службі – на 2264 тис. руб. (2605 тис. за планом), вагонів – 373 тис. (362 тис. руб. за планом), службі шляху – 823 тис. (834 тис. за планом), службі руху – 2 682 тис. (2 605 тис. за планом))¹⁸.

Для УБВР Львівської залізниці на III квартал план робіт встановили на суму 4 млн 100 тис. руб., для субпідрядників УБВР (без служб залізниці) – 1 млн 900 тис. руб. Загальний план не було виконано в повному обсязі у зв'язку з тим, що у III кварталі УБВР ще не мав субпідрядників, на яких також розповсюджувалися планові завдання. Саме ж УБВР при виконанні планових завдань було забезпечене робочою силою на 75 % (3 866 наявних робітників за потреби згідно з планом 5 030)¹⁹. Рівень готовності об'єктів був різним і визначався не стільки технологічною складністю робіт, скільки наявністю асигнувань, матеріально-технічних засобів, кваліфікованої робочої сили тощо²⁰.

Стримуючим фактором була також відсутність технічної документації. Проектний відділ “Київтрансузолпроекту” при УБВР до жовтня 1944 р. не мав кошторисників, проектувальників цивільних і технічних будівель та штучних споруд, не склав одиничні розцінки. Не було виготовлено проектів з подовження станційних шляхів на станціях Курляки, Каськівці, Велико-Чортківська, Тлусте, шляхового розвитку ст. Підволочиськ, Колодіївка, Острівець, зведення пасажирських споруд на ст. Березовиця, Острів, Великий Чортків. По вирішальних об'єктах тягового облаштування, відновлення яких планувалося не пізніше 15 листопада 1944 р., складання проектів було можливим лише у грудні. Упродовж вересня вдалося підготувати 14 проектів та 7 кошторисно-фінансових розрахунків, яких не вистачало для розгортання відбудовних робіт у запланованих масштабах²¹.

Одночасно з кадровою проблемою УБВР необхідно було вирішувати низку питань, пов'язаних з матеріально-технічним забезпеченням відбудовних робіт. Керівники залізниць усвідомлювали, що за таких великих обсягів центр не зможе забезпечити належне постачання каменю, цегли, вапна, покрівельних матеріалів. Тому їх виробництво слід було налагодити на місцях. У цьому напрямі було зроблено певні кроки. На території Тарнопільської області стояли 2 недіючі цегельно-черепичні заводи. Львівська залізниця запропонувала обласній владі передати їх у розпорядження УБВР. Місцева влада з розумінням поставилася до потреб залізничників: на УБВР покладено відновлення цих підприємств, їх забезпечення робочою силою, транспортом і паливом. Вся продукція – 2 млн шт. цегли й 1 млн шт. черепиці, вироблені на цих умовах, до

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 56. – Арк. 10–10зв.

¹⁹ Там само. – Акр. 4.

²⁰ Там само. – Оп. 23. – Спр. 2169. – Арк. 128; Оп. 77. – Спр. 103. – Арк. 2; Спр. 241. – Арк. 49–50.

²¹ Там само. – Оп. 77. – Спр. 56. – Арк. 6.

кінця 1944 р. мали надійти на об'єкти УБВР. Крім того, в Чортківському районі був узятий в оренду цегельний завод потужністю 50 000 шт. цегли в місяць та вапняковий кар'єр для обпалювання вапна. Однак для виробничого процесу необхідно було до 2 000 м² деревини, нарядів на які УБВР не мав. Для кладки цегли передбачено використати матеріал, отриманий від розмолу "бою" цегляних стін зруйнованих споруд. Для цього необхідні "бігуни" або шарові млини, які УБВР не могло дістати²².

Для заготівлі каменю обласні органи надали 2 кам'яні кар'єри. "Укртрансліс" дав дозвіл на вивезення 2000 м² деревини зі Славутського ліспромгоспу. Для транспортування лісоматеріалів організували 2 "вертушки", що дало змогу вже отримати першу партію вантажу. Але цієї кількості деревини було дуже мало, адже загальна потреба в ній оцінювалась у 20 000 м².

До найдефіцитніших матеріалів належало також скло, оскільки на визволеній від гітлерівців території не було заводів з його виробництва. Крім того, УБВР майже зовсім не мали необхідних інструментів для проведення відбудовних робіт – лопат, пил, сокир тощо. Заявки ж на них виконувалися у край обмежених обсягах²³.

Для створення власної бази з реновації матеріалів верхньої будови шляху на всіх 4 дистанціях організували майстерні та 17 кузнь на околотках. Аби збільшити обсяги перевезення баласту і скоротити рейси, було вирішено організувати кар'єри на кожній дистанції. Першим 100 м³ гравію дав кар'єр на Тербовлянській та Коломийській дистанціях шляху. Внаслідок ворожих авіанальотів лише на Тарнопільській дистанції довелося відновлювати 31 км головних і станційних шляхів, 72 стрілочних переводи, засипати у "воронки" (вирви) 6000 м³ баласту. У результаті проведеної роботи з ліквідації аварійних вогнищ та оздоровлення шпального господарства на окремих ділянках помітно зросла швидкість руху поїздів: на ділянці Підволочиськ – Тарнопіль – з 30 до 50 км/год, для паровозів усіх серій; Ланівці – Тарнопіль – з 15 до 30 км/год для паровозів серій Тр, Тв та О; Виганка-Дзвеняче – з 10 км/год на кривих і 15 на прямих до 30 км/год.

Великих зусиль потребувало відродження паровозного господарства. У травні 1944 р. промивочний ремонт здійснювався в основних депо – Чорткові (47 паровозів), Тарнополі (28), Коломиї (21) та в обігових Підволочиську (29) та у виняткових випадках – Ланівцях (7). За норми перебування на цій процедурі у 48 годин у депо Чортків її скоротили до 47 годин, а в Тарнополі це потребувало 60,8 год, Підволочиську – 57 год, Коломиї – 51 год, в середньому по залізниці – 53,5 год.

У депо Чортків обслужили міжпоїзним і випадковим ремонтом 13 паровозів, Тарнополі – 12, Підволочиську – 5, а всього по залізниці – 30. На інші залізниці для випадкового ремонту відправили 13 паровозів, з яких 3 вже невдовзі повернулися. Ще 4 локомотиви очікували ремонту після бомбардувань противника з повітря.

У депо Тарнопіль на двох паровозах були розбиті задні циліндрові кришки, поршневі дишла і налічувалося по 30 пробойн на тендерах, а ще на одному був потрошений правий циліндр. У депо Коломия 31 травня 1944 р. прямим влучанням бомби в будку машиніста паровоз Тв-1 № 1 виявився повністю розбитим і підлягав виключенню з інвентарного списку²⁴.

²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 103. – Арк. 1–3.

²³ Там само.

²⁴ Там само. – Оп. 77. – Спр. 104. – Арк. 11.

Приписний склад паровозів на Львівській залізниці станом на 1 червня 1944 р. становив 51 одиницю, з них серії О – 31 паровоз, серії Тв-12 – 5 паровозів, Тв-1 – 6 паровозів, Тр-1 – 3 паровози, Ок -22 – 1 паровоз. У поїздній роботі по депо Тарнопіль були задіяні 2 паровози, маневровій – 6, господарській – 2, відряджених Наркоматом оборони – 2, тих, що були в процесі переміщення, – 3, “хворих” – 3. У депо Чортків з 29 паровозів 7 були задіяні на маневровій роботі, 1 – на господарській, 1 – відряджений, 2 перебували у промивочному ремонті, 18 переміщувалися для роботи в Коломиї, де працювали свої 5 паровозів серії Тв-1.

На Львівській залізниці діяли 3 приписні паровозні колони особливого резерву НКШС, з яких колони № 4 і № 25 були приписані до депо Тарнопіль, а № 77 – до депо Чортків. Остання спрямовувалася на Південно-Західну залізницю в ремонт з наступною постановкою в запас для Львівської залізниці. У колонах № 4 і № 25 налічувалося 30 локомотивів, з яких 22 працювали, а 8 перебували на різних видах ремонту, у колоні № 77 з 20 паровозів діяли 15, решта ремонтувалася. З 80 паровозів, приписаних до колон, та 50, приписаних до Львівської залізниці, комісійно оглянутими були 52, а матеріали огляду отримані по 30 паровозах. На момент огляду 30 паровозів, у 9 налічувалося сумарно 30 підтікань з’єднань, у 8 – 25 протікань труб, у 4 – протікання кип’ятильної труби, у 2 – з корозійним ушкодженням, у 4 – з хвилеподібністю стінок. Всі 30 паровозів мали вварені латки. Комісія визнала у доброму стані 20 паровозів, а решту – у задовільному. 22 локомотиви Львівської залізниці порушували інтервали між промиванням внаслідок того, що їх часто надсилали на “чужі плечі” інших залізниць, внаслідок чого вони не могли вчасно повертатися для постановки на промивання²⁵.

Зі значними труднощами відновлювалося електросилове господарство. На Тарнопіль-Східному вже 10 травня 1944 р. запустили пересувну електростанцію на 50 кВт, відновили електромережу та електродвигуни в депо, електрозварювальний агрегат, змонтували нову електростанцію (107 к.с.) та 50-кіловатним генератором, ввели в дію електродвигуни на теплому промиванні та вентиляції кузні. На Тарнопіль-Західному відремонтували локомотив потужністю 75 к.с. і генератор до нього (50 кВт) й завершували відновлення дизеля “Шкода”. У Підволочиську пустили в експлуатацію електростанцію, встановили 2 електродвигуни в депо, запустили в дію зварювальний трансформатор й поновили електромережу та локомотив НПП-20. У Чорткові також відновили електромережу та ввели в експлуатацію електростанцію.

З моменту організації Львівської залізничної служби сигналізації та зв’язку вже у травні 1944 р. було відновлено 519 км телефонно-телеграфних ліній, а також 2957 км дротів. Усі відділення залізниць були пов’язані між собою телеграфом Морзе. Управління і Тарнопіль мали телеграфний зв’язок з Шепетівкою, а телеграфний зв’язок – з Тарнополем, Чортковом і Копичинцями. За цей час фахівці відновили 109 вхідних семафорів, 31 вихідний семафор, 128 попереджувальних дисків, 40 центральних стрілок²⁶.

Після вигнання німецьких окупантів з’ясувалося, що їхні транспортні служби не облаштовували вагонне господарство. Це підтверджувалося відсутністю на визволеній від ворога території буксо-змащувального й автогальмівного господарства, автоконтрольних пунктів та компресорних. Вагонні дільниці та депо зовсім не мали

²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 104. – Арк. 12–13.

²⁶ Там само. – Арк. 15–15зв.

механічного обладнання. Колектив вагонної служби у стислі терміни відбудував та обладнав 8 пунктів технічного огляду, 3 інструментальних вагони, 2 кузні, 4 підсобних цехи і столярні майстерні, 3 кладові для змащувальних матеріалів.

На 1 червня 1944 р. працівники вагонної служби відремонтували 7 товарних вагонів, 83 вагони шляхом збільшеного ремонту без заведення в депо, підготували 98 вагонів для відправлення на заводи з метою середнього і капітального ремонту, відправили 32 вагони західноєвропейського зразка для перебудови й пристосування. Крім того, було заготовлено запасних частин від розбирання вагонів, виключених з інвентарю, на 105 тис. руб, виготовлено 489 одиниць інвентарю, зібрано й відремонтовано 1 рейсмусний, 2 свердлильних верстатів, 1 електродвигун, 2 ручних насоси, 2 двигуни, 1 вантажний автомобіль (3 т).

На Львівській залізниці налічувалися 966 трофейних вагонів вузькоколійної конструкції (1435 мм), натомість колісних пар, перероблених на широку колію (1524 мм), а також вітчизняних тут не було. На ст. Підволочиськ створили пункт вантаження та відправлення трофейних вагонів на заводи для їхньої переробки та модернізації. Зі 151 пошкодженого вагона на ст. Тарнопіль 42 вибракували на розбирання, 68 відправили, а ще 30 підготували для відправлення у східні райони країни для середнього й капітального ремонту²⁷.

В ході бойових дій та окупації було знищено 3 дерев'яних пакгаузи загальною площею 1092 м² і кам'яний на ст. Тарнопіль (2000 м²). Інші пакгаузи та відкриті платформи потребували середнього ремонту. Працівники вагонної служби склали дефектні кошториси та відомості на повне відновлення вантажного господарства, яке зазнало ушкоджень.

Із 10 вагонних ваг залишилося діючими 3, решта були розібрані, а котловани засипані землею і шлаком. Крім того, всі 10 ваг західноєвропейського типу підйомною силою 25-30 т для переобладнання на широку колію були непридатними. Пересувних сотенних і десятинних ваг налічувалося 26, вантажних – 2, причому лише одні були справні й мали гири, а решта – потребувала ремонту і поповнення гирями. Ремонтної бази для відновлення ваг залізниця не мала. Керівництво вантажного господарства очікувало на прибуття занаряжених НКШС сотенних і десятинних ваг, 2 вагонів вагових майстерень ваго-звірювального вагона № 504.

У катастрофічному стані після окупації перебувало пасажирське господарство. Його відновлення велося переважно власними силами працівників цієї служби. У такий спосіб лише завдяки місцевим ресурсам було відремонтовано й відновлено 12 стаціонарних будівель на станціях Богданівка, Борки Великі, Максимівка, Збараж, Скалат, Ланівці, Гримайлів, Підволочиськ, Тарнопіль, Красносільці, Кусківці, Качківка. Під пасажирські вокзали дуже часто пристосовували більш-менш придатні приміщення, де необхідно було розмістити загальний зал, кімнату для офіцерського складу, камеру схову ручного багажу, кімнату матері й дитини, кімнату для військовослужбовців та поранених бійців, медпункт, агітаційний пункт, а також бомбосховище у підвалі. Серед “вузьких місць” пасажирської служби залишалася слабкість матеріально-технічної бази²⁸.

²⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 104. – Арк. 17–18.

²⁸ Там само. – Арк. 18–19.

Одним з найбільш нагальних питань вважалося налагодження безпеки руху поїздів. За час від 15 травня до 1 червня 1944 р. на Львівській залізниці зафіксовано 2 катастрофи, а також 31 випадок порушення ПТЕ²⁹ і браку в роботі. За видами надзвичайні ситуації розподілялися так: приймання поїздів на зайняту колію – 1, відправлення на зайнятий перегін – 1, приймання й відправлення неготовим маршрутом – 2, зіткнення під час маневрів – 1, відправлення поїзда без отримання згоди на його прийняття – 1. У паровозній службі сталося 18 зупинок поїздів на перегонах через неможливість подолання підйому та необхідність нагону пари та 2 самовільних осаджування та різкого гальмування, що спричинило сходження рухомого складу, а також 1 катастрофа. У службі шляху трапилися 2 сходи рухомого складу через незадовільний стан колії, 1 наїзд на переїзді, що охороняється, та 1 катастрофа (аварія). Вагонна служба припустилася 1 обриву з великим непроваром упряжі та 1 сходження рухомого складу через несправність вагонів.

Керівництво Львівської залізниці не лише фіксувало, а й ретельно аналізувало обставини, причини і наслідки аварій. Надзвичайні пригоди ставали предметом обговорення на оперативних нарадах. Безпосередні винуватці аварій поїздів відсторонялися від роботи, а матеріали на них передавали слідчим органам. Більшість браку припадало на ВЕВ-39, де незадовільним було технавчання, відсутній контроль за роботою станційних працівників і диспетчерського апарату з боку керівників станцій та відділень. Брак у роботі паровозників був пов'язаний в основному із зупинками машин на маршрутах для нагінки пару. Вони траплялися також через відсутність необхідної кількості шпал чи їхньої непридатності (гнилості). Основними причинами порушення ПТЕ і браку в роботі визнавали низьку трудову дисципліну серед основних категорій працівників служби руху.

Для організації безпечної роботи проводилися технічні ревізії. З метою посилення контролю й надання практичної допомоги залізницям, для створення умов безпечного руху та відновлення господарства, командири залізниць та ревізорський апарат були закріплені за певними станціями, депо та околотками шляху. У відділеннях, військово-експлуатаційних відділеннях, станціях, депо, околотках проводили технічне навчання для складання іспиту на знання ПТЕ. Крім того, здійснювалася атестація контингенту місцевих працівників для визначення можливості їх подальшого використання на роботах, пов'язаних з рухом поїздів³⁰.

Вже в перші місяці після вигнання ворога за межі України у відродженні галузі вдалося досягнути помітних результатів. У “Довідці про виконання плану відновлювальних робіт другої черги на Ковельській та Львівській залізницях за 1944 рік”, підготовленої для ЦК КП(б)У, зазначено, що НКШС затвердив на 1944 р. план відбудовних робіт другої черги в обсязі 43,13 млн руб., Ковельської – 17,29 млн руб., з яких було освоєно відповідно 41,79 млн (97 %) та 19,88 млн руб. (121 %). На Ковельській залізниці відновили 3 вагони депо, 4 депо на 25 стійл, 3 електростанції, 19 водоймищних споруд, 11 насосних станцій, 3 поворотних кола, пристосували до обслуговування пасажирів 2 споруди, відбудували 6 пасажирських приміщень, подовжили на 94 км станційні шляхи, відремонтували 6 лікарень та поліклінік. Силами УБВР Львівської

²⁹ ПТЕ – правила технічної експлуатації залізниць.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 104. – Арк. 20–25.

залізниці було відновлено 6 паровозних депо на 40 стійл, 12 залізничних мостів довжиною 386,5 м, 2 школи та кілька інших об'єктів.

Для успішного продовження відновлювальних робіт Ковельська залізниця потребувала 2000 т алебастру, 5000 т цементу і стільки ж вапна, 8 млн шт. цегли, 70 тис. м² круглого лісу, 15 тис. рулонів м'якої покрівлі, 500 тис. шт. шиферу, 32 тис. м² скла, 25 т гвіздків, 28 т газових труб, 35 т інших труб, 465 т чавунних труб, 54 т фасонних виробів, 120 км рейок з кріпленнями, 180 тис. шпал, 25 вантажних автівок, 5 бетонозмішувачів, 5 електростанцій ЖЕС-30 і 2 – ЖЕС-50, 5 електрозварювальних апаратів, 2 екскаватори ЛК, 5 трансформаторів, 3 трактори ЧТЗ, 56 вагонеток вузькоколіїних, 5 локомотивів потужністю від 75 до 100 к.с., 3 лісопилні рами, 5 динамо-машин (50–70 к.с.), 5 токарних, 6 свердильних, 1 горизонтальний фрезерний, 3 стругальних по металу, 10 циркулярних, 6 стругальних верстатів по дереву, 35 електродвигунів до верстатів (від 3 до 10 квт). Транспортний відділ ЦК КП(б)У порушував питання про те, щоб зобов'язати “Укрзаготовживконтору” закупити для УБВР 400 коней, Ровенський³¹ облмісцевпром – виготовити 500 возів та 600 комплектів упряжі та вирішення інших нагальних проблем. Зокрема, йшлося про те, що для повномасштабного розгортання відбудовних робіт УБВР Ковельської залізниці потребувала 3600 робітників.

Для створення авторемонтної бази УБВР Львівської залізниці необхідно було 6 токарно-гвинтових, 2 стругальних, 1 універсальний фрезерний, 3 свердильних верстати, 2 електростанції ЖЕС-30, 2 лісопилні рами, 4 локомотиви, 20 електродвигунів, 8 тракторів ЧТЗ та 16 причепів до них. Крім того, існувала потреба у 3000 т цементу, 12000 рулонах м'якої покрівлі, 2700 м² скла віконного й 18400 м² – армованого скла, 600 т арматури, 58 км рейок з кріпленнями, 145 комплектів стрілочних переводів, 7,4 оліфи, 3,2 т різних фарб, 9,5 гвіздків, 4600 м³ бутового каменю, 375 т вапна, 2 млн шт. цегли, 145 т алебастру, 1810 м³ пиломатеріалів та 1100 м³ круглого лісу. Для ведення заготівельних і будівельних робіт потрібно було виготовити 1200 штикових лопат, 820 ломів, 250 молотів, 174 поперечні пила, 360 столярних сокир, 15 комплектів слюсарних інструментів³².

На виконання постанови ЦК КП(б)У від 21 грудня 1944 р. “Про надання допомоги західним областям України” керівництво Станіславівської області взяло під особливий контроль будівництво вагоноремонтних пунктів (з терміном завершення – 1 травня 1945 р.), вокзалу ст. Хриплин (1 червня 1945 р.), відновлення залізничної колії на ділянках Станіславів–Ходорів, Хриплин–Нижнів³³. У Львівській області такими об'єктами стали: збільшення рембази паровозів на 28 стійл (до 1 липня 1945 р.), відбудова шляхопроводу на ст. Львів і розширення станційних колій на 20 км, спорудження під'їзних колій до нових підприємств (авторемонтного, літакоремонтного, танкоремонтного та автоскладального заводів), відбудова Львівського паровозоремонтного заводу, розрахованого на випуск 300 паровозів і 400 пасажирських вагонів на рік³⁴.

Нормальне функціонування залізниць було можливим тільки за умови систематичного надходження палива для локомотивів та інших служб. Для налагодження

³¹ Місто Ровне, нині Рівне.

³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 153. – Арк. 96–98.

³³ Там само. – Арк. 100.

³⁴ Там само. – Арк. 146.

цієї роботи РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили постанову від 10 жовтня 1944 р. № 1316/79, але її виконання зривалося. Тоді центр підготував нову постанову (наприкінці лютого 1945 р., в якій констатовано незадовільну ситуацію з вивезенням дров). З 1252,6 тис. складометрів дров, заготовлених у IV кварталі 1944 р. і до 15 лютого 1945 р., до залізничних колій було вивезено лише 789,8 тис., а передано залізницям – 416,5 тис. складометрів, відвантажено на витратні паливні склади – 252,6 тис.

Ліспромгоспи західних областей не виконували плани вивезення і здавання дров прифронтовим залізницям. Зокрема, на середину лютого 1945 р. квартальний план за цими показниками у Вінницькій області був виконаний на 17,9 %, Кам'янець-Подільській – 20,1 %, Львівській – 39,9 %, Ровенській – 39,7 %, Станиславівській – 20,9 %, Волинській – 18,4 %, Тернопільській – 6,6 %. Натомість майже 60 тис. складометрів лісу керівники трестів “Волиньліспром” і “Станаславліспром” без узгодження із залізницями розпорядилися вивезти на склади недіючих дільниць, що унеможливило його використання для опалення паровозів. Місцеве керівництво не забезпечило у потрібних масштабах мобілізацію візників з кіньми для транспортування лісу. До 15 лютого 1945 р. в областях УРСР з 19 483 запланованих до мобілізації візників було залучено до робіт 13 744 (70,6 %). ЦК КП(б)У та РНК СРСР зобов'язав керівництво областей трестів “Укртранслісу”, НКШС, “Укрголопостачлісу”, Наркомлісу УРСР зробити все можливе для виконання поставлених завдань³⁵.

Та, незважаючи на всі труднощі, відновлені роботи велися швидкими темпами. До 1 січня 1945 р. на Львівській залізниці діяло 4 військово-експлуатаційних відведення (ВЕВ) та 8 паровозних колон (ОРКП). Тут вдалося прокласти 2251,4 км головної колії, 633 – станційної, відновити 2456 стрілочних переводів, 760 штучних споруд, 542 мости, 318 цивільних споруд, 20 паровозних депо. У 1944 р. дохід від перевезень становив 58 млн руб. замість 34,8 млн руб. за планом (167 %), а витрати – 107,2 млн руб. замість планових 106,7 млн. На капремонт у 1944 р. асигнували 8 млн 163 тис. робіт (освоїли 7 млн 520 тис.), на відновлювальні роботи другої черги – 40 млн 995 тис. руб.

На цей час тут працювало 1763 ІТП³⁶ (2059 за планом, тобто 87,9 %), 35 268 робітників масових професій, у тому числі 31 197 – місцевих мешканців. Надлишок робітників становив 3037 осіб, але за деякими спеціальностями не вистачало 2554 робітників. За 1944 р. було підготовлено 4544 робітники масових професій (план – 3000). До відбудовних робіт щоденно залучалося майже 16 тис. місцевих мешканців і 1000 возів. У 1944 р. колективу Львівської залізниці двічі присуджували перехідний Червоний прапор ДКО, у листопаді – Прапор НКШС та ВЦРПС³⁷.

На Ковельській залізниці до початку 1945 р. вдалося відновити: 123,4 км головної колії, 328 стрілочних переводів, 4 паровозних депо на 25 стійл, 3 вагонних депо, 3 електростанції, 11 насосних станцій, 19 водоймищних споруд, 3 поворотні кола, 6 пасажирських вокзалів, а також на 94 км подовжено станційні колії. Замість 17 млн 29 тис. руб., запланованих на відбудову залізниці, тут у 1944 р. освоїли 19 млн 88 тис. руб. (121 %). У січні 1945 р. план навантаження на Ковельській залізниці виконали на 155,6 %, за середньодобового плану 109 вагонів фактично завантажено

³⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 153. – Арк. 55–59.

³⁶ Інженерно-технічний персонал.

³⁷ Там само, – Арк. 188–189.

174. Середньодобовий пробіг вагону за норми 128 км сягав 129,3 км (101 %). У січні 1945 р. регулювання становило 1097 вагонів (за планом – 757), план вивантаження виконаний на 82 %, обіг вагону за норми 2,5 доби становив 2,6 доби (96,1 %). У 1944 р. середньодобове навантаження сягало 483 вагонів (за планом – 38 вагонів), прийом завантажених вагонів – 1160 (за планом – 620), вантажообіг – 722 млн тонно-кілометрів (за планом – 373 млн), а перевезення пасажирів – 33 млн пасажиро-кілометрів (за планом – 47,7 млн)³⁸.

Обсяг відновлювальних робіт на 1945 р. встановлено у 198 млн руб., що у 5 разів перевищувало обсяг 1944 р. З них на відродження колійного господарства призначалося 108,8 млн руб., служби руху – 22,8 млн, паровозного – 17 млн, пасажирського – 10 млн, вантажного – 7,7 млн, вагонного – 6,6 млн, житлового – 5 млн руб.

До затвердження плану урядом обсяг відновлення Львівської залізниці у I кварталі 1945 р. НКШС визначив у розмірі 10 млн 327 тис. руб., у тому числі: колійного господарства – 4 млн 150 тис., паровозного – 2 млн, руху – 1 млн 450 тис., пасажирського – 1 млн 100 тис., спецоб'єктів – 800 тис., вагонного – 707 тис. руб. У плані I кварталу були виокремлені понадлімітні (урядові) об'єкти: а) вагонне депо Львів-Клепарів (100 тис. руб.); б) станційні колії Львівського вузла (500 тис.); в) Львівський вокзал (600 тис. руб.).

Згідно з планом на 1945 р. передбачалося в паровозному господарстві:

- у депо Львів-Захід відновити 20 стійл, збільшивши їх кількість до 44;
- відновити і звести заново на депо Львів-Схід 10 стійл (з урахуванням 2 недобудованих у попередньому році), довівши їх кількість до 16;
- відновити майстерні при депо Львів-Схід і Львів-Захід з обладнанням;
- завершити відновлення стійл у всіх інших депо залізниці до розмірів, що забезпечували нормальну роботу з майстернями й обладнанням;
- по екіпірувальних пристроях відновити 2 вугільні естакади, 3 піскоподачі, 4 роздачі змащування, 4 поворотних кола;
- відновити 26 пунктів водопостачання, у т. ч. 9 насосних станцій і 15 водопищних споруд;
- відбудувати електростанції та збільшити потужність існуючих на всіх вузлах залізниці: Тарнопіль, Львів, Красне, Коломия, Станіслав, Ходорів, Чортків, Стрий, Дрогобич, Самбір, Рава-Руська.

У вагонному господарстві планувалося:

- збудувати вагонне депо Львів-Клепарів, розпочати зведення товарно-пасажирського вагонного депо Станіслав, відновити вагонне депо Дрогобич;
- завершити пристосування гаража під ВРП³⁹ Коломії та відновити ВРП Стрия;
- відновити й розширити пропарювальну станцію у Дрогобичі⁴⁰.

Із завершенням бойових дій у Європі відбудовні роботи перейшли у нову фазу, орієнтуючись на завдання мирного часу. Демобілізація значного контингенту військовослужбовців дала змогу подолати кадровий дефіцит. Однак і в цей період відчувався

³⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 153. – Арк. 191.

³⁹ Вагоноремонтне підприємство.

⁴⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 153. – Арк. 170–172.

брак коштів, будматеріалів, обладнання, спеціальної апаратури, рухомого складу, що, безумовно, позначалося на темпах і якості робіт.

Масштаби руйнувань інфраструктури та рухомого складу залізничного транспорту західних областей України потребували комплексних заходів, спрямованих на їх відбудову. Незважаючи на значні труднощі, бойові дії, трудові колективи титанічними зусиллями змогли доволі успішно їх реалізувати, сприяючи цим відродженню залізничного транспорту та економіки республіки взагалі. Водночас стратегія відбудовних робіт, застосовна адміністративно-командним апаратом, продемонструвала старі вади більшовицької системи господарювання, якій були притаманні невисока виконавська дисципліна, бюрократизм, цифроманія, залишковий принцип забезпечення соціальної сфери, що створювали тотальний дефіцит: фінансово-матеріальних ресурсів, продуктів харчування, предметів першої необхідності тощо. Це негативно впливало на ставлення до праці та її продуктивність.

Татьяна Шелейко. Начальный этап возрождения инфраструктуры и подвижного состава железных дорог в западных областях Украины

Рассмотрены вопросы, связанные с возрождением инфраструктуры и подвижного состава железных дорог западных областей Украины в начальный период послевоенного восстановления экономики республики (1944–1945). Определены особенности и характер убытков, нанесённых железнодорожному транспорту в этом регионе страны. Показаны приоритетные направления восстановительных мероприятий. Вскрыты недостатки при решении указанного комплекса проблем.

Ключевые слова: Вторая мировая война, железнодорожный транспорт, инфраструктура, подвижной состав, возрождение.

Tatiana Sheleiko. Initial stage of recovery of infrastructure and rolling stock of Railways of the Western regions of Ukraine

The article considered issues associated with the revival of infrastructure and rolling stock of Railways of the Western regions of Ukraine in the initial period of recovery of economy of the Republic in the years 1943–1945. Features and nature of the losses caused by the railway transport in this region of the Republic are shown. Priority areas remedial actions are revealed. Shortcomings in the solution of a complex problem are disclosed.

Key words: World War II, railway transport, infrastructure, rolling stock, recovery.

Павло АРТИМИШИН

ОБРАЗ РОСІЇ ТА РОСІЯН НА СТОРІНКАХ СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПІДРУЧНИКІВ З ІСТОРІЇ (2000–2012)

Зроблено спробу дослідити сутність та особливості образів Росії, які створюються на сторінках сучасних українських шкільних підручників з історії, опублікованих у 2000–2012 рр. Проаналізовано ключові сюжети бачення України у контексті відносин із Росією у цих навчальних виданнях. Констатовано, що відображення Росії зумовлене як україноцентричним баченням історичного процесу, так і рудиментами радянської історичної науки. У висновках підкреслено, що оцінні судження різноманітних моментів російської історії корелюються провладними елітами, які узгоджують їх із власними політичними проектами.

Ключові слова: Росія, росіяни, шкільні підручники, історія України, всесвітня історія.

У процесі становлення та розвитку української держави важливим є спільне сприйняття суспільством власного минулого, що сприяє формуванню національної самоідентифікації – невід’ємної ознаки націй на сучасному етапі історії. Важливим чинником у вихованні національно свідомих громадян є шкільна освіта, насамперед її гуманітарна сфера. Ще О. фон Бісмарк відзначав, що війни виграють не генерали, а шкільні вчителі. Отже, сучасні шкільні підручники, які відіграють значну роль у процесі навчання, з-поміж іншого, виконують також і функцію формування національної самосвідомості учнів, особливо якщо йдеться про навчальні видання з історії.

Одночасно ключовим для самоідентифікації є і візія образів “Іншого” – сусідньої спільноти, народу, держави тощо, які також вимальовуються на сторінках шкільних навчальних книг. Дослідження цих образів дозволяє виявити концептуальні настанови авторів підручників стосовно “Інших”, а також історичні міфи та стереотипи, що культивуються на уроках історії, які, з одного боку, можуть сприяти об’єднувальній ідеї української нації, але, з другого – продукувати ненаукові твердження та поле для політичних маніпуляцій стосовно сприйняття сусідніх народів. Особливо гостро це питання постає, якщо говоримо про Росію – державу, із якою в Україні історично склались тісні, тривалі та досить неоднозначні відносини.

Мета статті – дослідити сутність та особливості образів Росії, які створюються на сторінках українських шкільних підручників з історії, та проаналізувати основні концепції бачення України у контексті відносин із Росією у цих навчальних книгах.

Джерельною базою дослідження стали шкільні підручники з історії України та всесвітньої історії для 5–11 класів, що вийшли у світ у 2000–2012 рр., у яких російська проблематика розглядається як безпосередньо (у курсі всесвітньої історії), так і опосередковано (на уроках історії України).

Різні аспекти досліджень навчальних видань з історії починає вивчати дедалі ширше коло дослідників. Ще у 1990-х роках з'явилися статті С. Кульчицького¹, В. Сарбей², у яких містились теоретичні роздуми над принципами розбудови історичної науки в умовах української незалежності, зокрема у сфері написання підручників. В. Сарбей стверджував про необхідність певної романтизації історії у шкільному підручнику на противагу збереженню принципу науковості академічної історії. Згодом з'явилися й інші розвідки, зокрема ті, що стосувались розгляду історичних міфів та власне образів “Іншого” у навчальних виданнях. Йдеться про статті І. Гирича³, Н. Гончаренко⁴, Л. Зашкільняк⁵, О. Лукачук⁶, М. Мудрого⁷, В. Середи⁸, А. Портнова⁹, Н. Яковенко¹⁰. Заслужують також уваги збірник матеріалів Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України¹¹ та розвідка співробітників Інституту

¹ *Кульчицький С.* Історія і час. Роздуми історика / С. Кульчицький // Український історичний журнал (Київ). – № 4. – С. 3–10.

² *Сарбей В.* Роздуми з приводу фундаментальної “Історії України” / В. Сарбей // Київська старовина (Київ). – 1995. – № 2. – С. 2–10.

³ *Гирич І.* Страсті навколо підручників з історії: підручник як головний засіб будівництва держави / І. Гирич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць. – Київ, 2007. – Вип. 16. – № 1. – С. 243–252.

⁴ *Гончаренко Н.* Міфи в сучасних підручниках з історії України / Н. Гончаренко // Дух і літера (Київ). – 1998. – № 3–4. – С. 220–229.

⁵ *Зашкільняк Л.* Історія “своя” й історія “чужа” / Л. Зашкільняк // Критика (Київ). – 2009. – Ч. 9–10(143–144). – С. 24–27; *Його ж.* Образ Польщі та поляків у сучасній Україні / Л. Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства (Львів). – 2011. – Вип. 60. – С. 68–80.

⁶ *Лукачук О.* Литовська тема в українській навчальній літературі / О. Лукачук // “Гілея: науковий вісник”: зб. наук. праць. – Київ: В-во УАН ТОВ “НВП “ВІР”, 2012. – Вип. 58. – № 3. – С. 62–67.

⁷ *Мудрий М.* Образ поляка (Польщі) та німця (Німеччини) в сучасних українських шкільних підручниках з історії / М. Мудрий // Polska–Niemcy–Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / [pod. red. Włodzimierza Bonusiaka]. – Rzeszów: Wydawn. Wyższej Szkoły Pedagogicznej, 2000. – S. 139–145.

⁸ *Середа В.* Конструювання образу іншого та історичної ідентичності в Україні і Польщі: порівняльно-текстуальний аналіз шкільних підручників з історії / В. Середа // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету, 2003. – С. 270–276.

⁹ *Портнов А.* Беларусь і беларусы ва ўкраінскіх падручніках па гісторыі / А. Портнов // Беларускі Гістарычны Агляд (Мінск). – 1998. – Т. 5. – Сш. 2. – С. 434–447; *Його ж.* Terra historica. Образ Росії в українських шкільних підручниках з історії / А. Портнов // Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. – Київ: Критика, 2013. – С. 55–82.

¹⁰ *Яковенко Н.* Польща та поляки в шкільних підручниках історії, або відлуння давнього й недавнього минулого / Н. Яковенко // *Її ж.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – С. 366–382.

¹¹ Шкільна історія очима істориків-науковців: матеріали Робочої наради з моніторингу шкільних підручників історії України / [упоряд. Н. Яковенко]. – Київ: В-во ім. Олени Теліги, 2008. – 128 с.

історії України НАН України¹². Однак ця проблема залишається актуальною та продовжує цікавити дослідників.

Вперше учні знайомляться з історією у 5 класі, коли вивчають курс зі вступу до історії України. Саме тоді школярам подається узагальнений образ України та її минулого. В. Власов та О. Данилевська пропонують у своєму підручнику історичні оповідання, “які покликані донести певну історичну інформацію й викликати емоційне ставлення до прочитаного”¹³. Уже із перших сторінок підручника школярам подається візія “Іншого”, зокрема й російського, крізь призму протиставлення “миролюбному характеру” українського народу, який на різних етапах історії “страждав” від “лихих завойовників”, повставав та воював проти них: “Споконвіку жили на нашій землі люди: вирощували хліб... виховували дітей. Коли ж раптом лихі завойовники загрожували їхній мирній праці – вставали орачі й ремісники міцним муром, бо над усе цінували волю”¹⁴. Водночас згадано й успішні походи “мирних хліборобів” на Візантію та проти половців у період Русі, проти “турецько-татарських нападників” у XVI–XVII ст., проти поляків у час національно-визвольної боротьби під проводом Б. Хмельницького тощо. Відтак, вже з перших сторінок школярам пропонується україноцентричне бачення історії, у котрій всі “Інші” трактуються як вороги.

Київську Русь у книзі охарактеризовано як виключно українську державу¹⁵, її наступницею визнано Галицько-Волинське князівство¹⁶, а етнічне визначення “руський” на сторінках навчального видання ототожнюється лише із “українським”. При цьому майже відсутні згадки про території, які в науці часто пов’язують із початками російської та білоруської історій.

Вперше Росія як чинник впливу на українську історію та суб’єкт геополітики у підручнику з’являється у 1654 р., у контексті проведення Переяславської ради, а згодом в укладенні українсько-російського воєнно-політичного союзу. Останній у книзі оцінено як “установлення рівноправних і взаємовигідних відносин між обома державами”, за яких “незалежність України майже не зазнавала обмежень”¹⁷. Лише порушення московським царем домовленостей 1654 р. та укладення нової угоди у 1659 р. “поклали край незалежності України”¹⁸, бо царський уряд “не збирався захищати інтереси українського народу”¹⁹.

Під час зображення у підручнику Конотопської битви 1659 р. між Гетьманщиною та Московським царством, останнє тремачиться як ворог²⁰, а московський правитель, вустами І. Виговського, звинувачується у тому, що “задумав зовсім знищити...

¹² Касьянов Г. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко. – Київ: Б. в., 2013. – 128 с.

¹³ Власов В. Вступ до історії України: підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Власов, О. Данилевська. – Київ: Генеза, 2002. – С. 4.

¹⁴ Там само. – С. 7.

¹⁵ Там само. – С. 14.

¹⁶ Там само. – С. 71.

¹⁷ Там само. – С. 152.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Там само. – С. 154.

²⁰ Там само. – С. 156.

Україну...почав сіяти усобицю, підтримувати бунти проти гетьмана й наступати на Україну оружною рукою”²¹.

Період другої половини XVII–XVIII ст. характеризується “невпинним наступом” московського царату на незалежність України, а перехід гетьмана І. Мазепи на бік Карла XII під час Північної війни трактується як “нова спроба здобути волю й відновити державну самостійність” України, яка була неуспішною²². При цьому Петро I та Катерина II зображені найбільш жорстокими російськими правителями XVIII ст.²³.

Російська імперія XIX ст. у книзі – це самодержавна держава зі селянами-кріпаками, які “народжувались та вмирали, не маючи особистої волі... були власністю своїх панів”²⁴ та багатонаціональна країна, де заборонялись будь-які національні рухи. Зокрема українці не визнавались окремим народом, а використання української мови всіляко переслідувалось²⁵. Однак це не завадило поступовому розвитку національних рухів у Росії, у т. ч. й українського, протягом всього XIX ст.²⁶.

У роки Першої світової війни Росія постає у навчальному виданні як одна із ключових сторін конфлікту, невдачі якої на фронті призвели до загострення внутрішньої ситуації у державі та її розпаду, а згодом – до захоплення влади у країні більшовиками у листопаді 1917 р. Останні розпочали тривалу війну з Україною, яка врешті призвела до втрати останньою незалежності, встановлення на Наддніпрянщині більшовицької влади, створення Української Соціалістичної Радянської Республіки у складі СРСР²⁷.

Нововстановлена влада у підручнику зображується як “нечувано жорстока”, а голод 1932–1933 рр. визнається навмисно організованим, частиною програми більшовиків із винищення будь-яких проявів українства²⁸. Нова радянська дійсність описана у навчальному виданні так: “Будують державу, на світовому дурилюдстві засновану. Проста людина в ній принижена й застрашена, селянство приречене тільки на вимирання... в житті панує брехня, доноси”²⁹.

Говорячи про період Другої світової війни, автори підручника покладають частину відповідальності за розв’язання конфлікту на СРСР, наголошуючи на підписанні останнім таємного протоколу Пакту про розподіл сфер впливу у Північній та Східній Європі із нацистською Німеччиною³⁰. Показово, що автори називають події періоду з 22 червня 1941 р. по 9 травня 1945 р. не Великою Вітчизняною війною, а радянсько-нацистською війною³¹. При цьому Організація українських націоналістів (ОУН) трактується авторами як очільниця “національно свідомих українців”³², а створення

²¹ Власов В. Вступ до історії України. – С. 157.

²² Там само. – С. 161–162.

²³ Там само. – С. 165–174.

²⁴ Там само. – С. 185.

²⁵ Там само. – С. 185–189; 194.

²⁶ Там само. – С. 193–207.

²⁷ Там само. – 208–209; 216.

²⁸ Там само. – С. 216–217.

²⁹ Там само. – С. 219.

³⁰ Там само. – С. 223.

³¹ Там само.

³² Там само. – С. 224.

та діяльність Української повстанської армії (УПА) оцінюється позитивно, наголошується на боротьбі останньої як з нацистами, так і з більшовиками, водночас війна між радянською владою та УПА визнається “свідченням більшовицького терору”³³.

Описуючи події другої половини ХХ ст., СРСР постає лише тлом, на якому розвиваються події в Україні: діяльність дисидентів, зокрема, шістдесятників та правозахисників, Чорнобильська катастрофа, проголошення незалежності України³⁴. Росія після 1991 р. у підручнику побіжно згадується лише як країна проживання значної частини української діаспори, а також як східний сусід України³⁵.

У перевиданні цього ж підручника 2010 року³⁶ назагал повторюються концепція та вищезгадані сюжети щодо Росії видання 2002 р., із деякими доповненнями та змінами. Зокрема, говорячи про факт укладення українсько-російського договору 1654 р., автори не дають йому жодної оцінки³⁷, замість терміна “німецько-радянська війна” йдеться про Велику Вітчизняну війну³⁸, а діяльність УПА оцінено стриманіше, більше інформації подано про Червону армію та радянське підпілля³⁹. Радянська історія другої половини ХХ ст. зображена як час “отримання безкоштовного житла”, “зростання заробітків” громадян СРСР, досягнень в науці та освіті, а матеріал про діяльність дисидентів обмежується лише інформацією про В. Стуса⁴⁰.

Ще одним навчальним виданням для учнів 5 класу є підручник В. Мисана⁴¹. Загалом автор повторює концепцію викладу історії підручника В. Власова та О. Данилевської із певними власними нюансами. Історик вказує на “невипадковості” вибору Б. Хмельницьким Росії як союзника, адже росіяни, як і населення Гетьманщини, “сповідували православ’я, були споконвічними сусідами”, а сам договір характеризується як “нова сторінка в історії”⁴². Перехід І. Мазепи на сторону Карла XII з метою звільнення України від російського впливу В. Мисан називає “незрозумілим вчинком”⁴³.

Захоплення більшовиками влади у Росії В. Мисан оцінив досить стримано, а політика останніх стосовно наділення селян землею, залучення робітників до управління на підприємствах, розбудови освітньої системи, українізації суспільного життя отримала від автора підручника позитивну оцінку⁴⁴. Неоднозначною є характеристика політики радянської влади 1930-х років: Голодомор 1932–1933 рр. він називає “великим голодом”, який був спричинений радянською владою, однак замовчує факт геноциду українського

³³ Власов В. Вступ до історії України. – С. 224–225.

³⁴ Там само. – С. 230–241.

³⁵ Там само. – С. 245–247.

³⁶ Там само. – 208 с.

³⁷ Там само. – С. 115.

³⁸ Там само. – С. 172.

³⁹ Там само. – С. 176; 178–181.

⁴⁰ Там само. – С. 181–187.

⁴¹ Мисан В. Вступ до історії України: підруч. для 5 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Мисан. – 2-ге вид., переробл. та доп. – Київ: Генеза, 2010. – 176 с.

⁴² Там само. – С. 102.

⁴³ Там само. – С. 104.

⁴⁴ Там само. – С. 143.

народу⁴⁵, а факти більшовицьких репресій проти різних верств населення намагається збалансувати інформацією про позитивні зміни цього часу (подолання неписьменності, розвиток системи багаторівневої освіти, урбанізація, поява кіно тощо)⁴⁶. Описуючи період Другої світової війни, В. Мисан стверджує, що українці Західної України, куди 17 вересня 1939 р. вступила Червона армія, зустрічали останню “радо”, адже “прийшли свої брати – слов’яни”, хоча вказує і на негативи радянзації у Західній Україні⁴⁷, а події 1941–1945 рр. названо “Великою Вітчизняною війною”⁴⁸.

Повоєнна радянська Росія постає у підручнику як один із найтісніших союзників у відбудові України після війни, адже постачала останній “устаткування для вугільних шахт Донбасу ... машини та верстати для заводів”⁴⁹. Після цього Росію у підручнику більше не згадано.

Після мандрівок історією стародавнього світу, яку здійснюють школярі 6 класів, семикласники розпочинають вивчати великі курси з історії України та всесвітньої історії, які викладаються за хронологічним принципом аж до 11 класу включно. У рамках курсів більш детально розкриваються ті сюжети, які в загальних рисах пропонувався у “Вступі до історії”.

Учні 7 класів вивчають період історії України із кінця IV ст. до XV ст. Підручник авторства В. Смолій та В. Степанкова пропонує школярам “систематичний виклад історії українського народу за доби середньовіччя” із врахуванням “загальноєвропейських тенденцій”⁵⁰.

Неоднозначно автори розглядають питання етнічної належності Київської Русі: подають, з одного боку, гіпотезу про існування на території Русі “досить стійкої етнокультурної спільноти” із власною мовою, релігійною й культурною єдністю, відчуттям територіальної цілісності, із якої від середини XII ст. розпочався розвиток російського, українського й білоруського народів⁵¹, а з другого боку, пропонують школярам ознайомитись із уривком статті М. Грушевського, у якій він трактує Київську Русь як винятково “утвір українсько-руської народности”⁵². При цьому стверджено, що спершу державою управляли представники місцевої династії Києвичів, яких у 882 р. замінили Рюриковичі, що прийшли з Північної Русі⁵³.

У підручнику наголошено на знаковій для історії України події – погромі у Києві 1169 р., який здійснив володимиро-суздальський князь Андрій Боголюбський (прототип Росії для цього часу), зазначаючи, що цей напад на місто був “жахливим”, було вивезено духовні святині Русі – дзвони, ікони, церковне майно і книги⁵⁴.

⁴⁵ Мисан В. Вступ до історії України. – С. 146.

⁴⁶ Там само. – С. 147.

⁴⁷ Там само. – С. 149.

⁴⁸ Там само. – С. 150.

⁴⁹ Там само. – С. 155.

⁵⁰ Смолій В. Історія України: підруч. для 7 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Смолій, В. Степанков. – Київ: Генеза, 2007. – С. 2.

⁵¹ Там само. – С. 13.

⁵² Там само. – С. 15.

⁵³ Там само. – С. 17; 199.

⁵⁴ Там само. – С. 92; 96–97.

Порушуючи питання про історичну спадкоємність Київської Русі, автори видання визнають законним спадкоємцем Галицько-Волинське князівство, натомість Батієве проголошення старшим князем у Русі володимиро-суздальського князя Ярослава Всеволодовича у 1243 р. та пізніше отримання його сином, Олександром Невським, ярлика “на Київ” названо формальністю⁵⁵.

Володарі Московського князівства XIV–XVI ст. зображені як такі, що “енергійно й цілеспрямовано проводили політику створення централізованої держави”, а також розпочали реалізацію ідеї поширення власної влади “на всі землі, що раніше входили до складу Київської Русі”⁵⁶. Це призвело до відторгнення від Великого князівства Литовського Чернігівщини й Сіверщини та їх приєднання до Московського князівства вже на початку XVI ст.⁵⁷.

У книзі Ю. Свідерського, Т. Ладиченко та Н. Романишин Київська Русь постає результатом об’єднання у 882 р. князем Олегом двох центрів східнослов’янських земель – Києва та Новгороду⁵⁸. Говорячи про етнічну приналежність населення Русі, автори уникають тверджень про історичну спадкоємність цієї держави якимось із народів, називаючи більшість населення Русі просто слов’янами, зазначаючи, що разом з ними у Київській Русі жили нормани, балти, болгари, сармати, угро-фіни та інші⁵⁹. При цьому підручник пропонує школярам сучасну точку зору науковців стосовно місця норманів у створенні Русі, зауваживши, що вони становили собою невелику і мобільну військову групу, яка посприяла розвитку, але не була вирішальною для місцевого державотворчого потенціалу⁶⁰.

Пограбування Києва у 1169 р. Андрієм Боголюбським у підручнику визнається трагічною для історії міста подією, однак детальніше вона у книзі не проаналізована⁶¹. Із XV ст. Московське князівство зображено як важливий гравець на геополітичній карті Центрально-Східної Європи. Так, у книзі йдеться про візит серед інших й делегації з Московії у складі великого князя московського Василя II, митрополита Фотія, великих князів Бориса Рязанського та Олега Тверського, бояр та дяків на з’їзд європейських монархів, що проходив у 1430 р. в Луцьку⁶². Політика ж Івана III та Василя III трактується як спроба виступити борцями “за руську народність і православну віру, оголошуючи себе правонаступниками Київської Русі та збирачами її земель”⁶³. Саме останнім автори й пояснюють початок тривалих московсько-литовських протистоянь⁶⁴.

⁵⁵ *Смолій В.* Історія України. – С. 130.

⁵⁶ Там само. – С. 163.

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ *Свідерський Ю.* Історія України: підруч. для 7 кл. / Ю. Свідерський, Т. Ладиченко, Н. Романишин. – Київ: Грамота, 2007. – С. 25; 30.

⁵⁹ Там само. – С. 25.

⁶⁰ Там само. – С. 29.

⁶¹ Там само. – С. 119.

⁶² Там само. – С. 190.

⁶³ Там само. – С. 198–199.

⁶⁴ Там само.

Образ Росії прослідковується і в підручниках із всесвітньої історії. Основною особливістю яких є те, що вони значною мірою успадкували формули радянської історичної науки, як лексично, так і у візії історичного процесу.

Підручник написали професор О. Крижановський та вчитель-методист О. Хірна, мета яких – “простою і доступною мовою” познайомити учнів із середньовіччям⁶⁵. У книзі продемонстровано еволюцію розвитку від Володимиро-Суздальського князівства до централізованої Московської держави. У цьому контексті автори розповідають про становлення та існування Володимиро-Суздальського князівства, його правителів: засновника місцевої династії Юрія Долгорукого, Андрія Боголюбського (у підручнику його названо “пихатим та жорстоким”), Всеволода Великого Гнізда, Ярослава III, Олександра Невського. На сторінках книги вимальовується образ Володимиро-Суздальської держави, яку роздирають постійні протиріччя між великим князем, його дружинниками та боярами, що призвело до її розпаду на самостійні уділи та початку посилення династії московських князів⁶⁶. Окрему увагу автори приділили Новгородській республіці – державному утворенні із центром у Новгороді, що існувало у 1136–1478 рр. Республіка зображена як держава “людей неспокійної вдачі” (колоністів, звіроловів, рибаків, воїнів-торговців), які нерідко проганяли небажаного князя, присланого великими князями з Києва, а після смерті Ярослава Мудрого почали самі їх обирати. Крім цього, вже наприкінці XII ст. новгородці мали виборний місцевий уряд, а також ухвляли чи відкидали на вічах, зборах усіх повноправних громадян рішення, які задалегідь готувала міська рада, що складалась із бояр⁶⁷.

Із певним ідеологічним підтекстом вказано на перемоги Олександра Невського над шведами у Невській битві 1240 р. та над лицарями Лівонського ордену у битві на Чудському озері 1242 р. Останню, як зазначено, “русичі сприйняли ... як перемогу православ’я над католицизмом”⁶⁸.

Період монгольської навали зображено як час існування на території Північно-Східної Русі дрібних самостійних князівств, посилення Московського та Тверського князівств та розвитку протиріч між ними, що закінчились перемогою Москви, яка стала в подальшому політичним центром Північно-Східної Русі⁶⁹. Особливу увагу приділено опису Куликівської битви 1380 р., у якій військо великого князя московського та володимирського Дмитра Донського перемогло ординців татарського темника Мамаю, пов’язуючи із цією подією початок повалення іга⁷⁰. Наступне XV ст. постає як час остаточного повалення золотоординського панування та становлення централізованої Московської держави, яка підкорила й Новгородську республіку⁷¹.

Наявний у книзі й образ тогочасного суспільства Північно-Східної Русі: поневолене від панщини селянство; князі, бояри та монастирі, яким належали вотчини –

⁶⁵ Крижановський О. Історія середніх віків: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Крижановський, О. Хірна. – Львів: Оріяна-Нова, 2007. – С. 2.

⁶⁶ Там само. – С. 209–210.

⁶⁷ Там само. – С. 210 – 211.

⁶⁸ Там само. – С. 212.

⁶⁹ Там само. – С. 216–217.

⁷⁰ Там само. – С. 217–219.

⁷¹ Там само. – С. 219–221.

маєтки, що були їхньою власністю; середні та дрібні служилі люди, яким належали помістя, що надавались на період служби, але не у власність; городяни (ремісники, купці, міські низи)⁷².

Схожі сюжети та концепція викладу навчального матеріалу про середньовічну Росію мають місце і у відповідних розділах підручників авторства Н. Подаляк⁷³ та І. Ліхтей⁷⁴. Спільною тенденцією цих книг є зображення “перетікання” історії Русі із Києва до Володимира-на-Клязьмі, а з останнього – до Москви. Автори ототожнюють Північно-Східну Русь із всією Руссю, військо Дмитра Донського називається військом “Русі”, а Москва – основним духовним центром Русі⁷⁵.

Для періоду XVI–XVIII ст., який вивчають школярі у 8 класі, також маємо низку підручників.

Росія у підручнику В. Власова вперше з’являється як активний геополітичний гравець у Східній Європі, зокрема як учасник Лівонської війни, який ледь не завоював усю Литву, і лише створення Речі Посполитої запобігло цьому⁷⁶.

Визнання Московського патріархату, надання його главі титулу Патріарха Московського та всієї Русі у 1589 р. подано як подію, що “занепокоїла” українських церковних діячів і спонукала частину з них схилитись до ідеї об’єднання з римокатолицькою церквою⁷⁷. До слова, створена у 1596 р. уніатська (греко-католицька) церква зображена у підручнику як “чужа” для більшості українського населення, “утворена через зраду батьківської віри”⁷⁸.

Похід 20-тисячного козацького війська П. Сагайдачного на Москву у 1618 р. задля підтримки польського королевича Владислава, який претендував на московський престол, постає у книзі як частина активної зовнішньої політики гетьмана. Автори підручника подають школярам для ознайомлення уривок із розповіді Якуба Собеського, що сповіщає про збентеженість, яку викликала у Москві допомога П. Сагайдачного королевичу, а також про руйнування козаками низки міст на території Московії⁷⁹. В результаті, хоч військова кампанія 1618 р. й завершилась Деулінським перемир’ям між Москвою та Варшавою, згідно з яким Владислав відмовився від претензій на Московську державу, Річ Посполита натомість отримала Смоленщину й Чернігів-Сіверщину.

У час Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького Московське царство зображено як держава, яка у зовнішній політиці зайняла очікувальну позицію, не поспішаючи підтримати безпосередньою військовою допомогою жодну із воюючих сторін, адже ні посилення Речі Посполитої, ні України у її плани не

⁷² Крижановський О. Історія середніх віків. – С. 221–222.

⁷³ Подаляк Н. Історія середніх віків: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н. Подаляк. – Київ: Генеза, 2007. – С. 186–204.

⁷⁴ Ліхтей І. Історія середніх віків: підруч. для 7-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. Ліхтей. – Київ: Грамота, 2007. – С. 227–243.

⁷⁵ Там само. – С. 233–235.

⁷⁶ Власов В. Історія України: підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В. Власов. – Київ: Генеза, 2008. – С. 16–21.

⁷⁷ Там само. – С. 29.

⁷⁸ Там само. – С. 79.

⁷⁹ Там само. – С. 84.

входило⁸⁰. Водночас у підручнику йдеться про активний розвиток дипломатичних відносин між Чигирином і Москвою у 1648–1653 рр., якому сприяло “православне віросповідування двох народів”⁸¹. Але лише тиск з боку гетьмана, його ультимативні погрози вступити у союз із Туреччиною змусили царський уряд схилитись на бік України. Як наслідок такої політики у книзі постає рішення московського Земського собору 1653 р. прийняти “гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями” і стати його союзником проти Польщі⁸².

Створений у 1654 р. українсько-російський союз у підручнику оцінено як “договір рівноправних держав, за яким Москва, як сюзерен чи протектор Гетьманщини, взяла на себе зобов’язання гарантувати їй незалежність”⁸³. Зазначається, що у період українсько-російських переговорів із Москвою загалом порозумілися лише міщани, українська православна шляхта і козацтво – лише частково (значна частина населення Правобережної України та Запорізька Січ взагалі не брали участі в церемонії прийняття присяги на вірність цареві), а православне духовництво, яке не погодилось на узалежнення від московського патріарха, не підтримало вимог Московської держави⁸⁴. Московське царство у 1654–1655 рр. виступає як неоднозначний союзник України, із яким виникали часті суперечки (наприклад, за Південну Білорусь), що, врешті, завершилось підписанням за спиною Б. Хмельницького Віленського перемир’я 1656 р. між Річчю Посполитою та Московією, яке протактоване як “зрада з боку царя”⁸⁵.

У час “Руїни” Московська держава зображується як одна із найбільш зацікавлених у розпаді України сторін, що чинила наступ на незалежність Гетьманщини, поступово обмежуючи суверенітет останньої. У цьому контексті значну увагу приділено московсько-українській війні 1658–1659 рр., ключовим моментом якої була Конотопська битва, що завершилась перемогою війська І. Виговського над московською армією. Попри “гучну перемогу під Конотопом”, звістка про яку “швидко облетіла Україну”, розбрату у Гетьманщині не вдалось подолати, що призвело до розколу держави, і початку інтеграції Гетьманщини (Лівобережжя) до Московії, яка тривала наступні два століття⁸⁶. Цей процес розвивався поступово, що описано у книзі, зокрема через підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату⁸⁷. Особливо інтенсивного характеру цей процес набув після поразки під Полтавою коаліції Карла XII та Івана Мазепи, коли розпочались переслідування “мазепинців”, були заборонені видання українських книг, українців усували із урядових посад Гетьманщини тощо⁸⁸. До речі, автори уникають оцінок переходу Івана Мазепи на сторону Карла XII восени 1708 р., лише розповідаючи про цю подію, її причини та наслідки⁸⁹.

⁸⁰ Власов В. Історія України. – С. 148.

⁸¹ Там само. – С. 151.

⁸² Там само. – С. 152.

⁸³ Там само. – С. 156.

⁸⁴ Там само. – С. 154–156.

⁸⁵ Там само. – С. 164.

⁸⁶ Там само. – С. 173–182.

⁸⁷ Там само. – С. 207–208.

⁸⁸ Там само. – С. 227.

⁸⁹ Там само. – С. 221–225.

Правління Кирила Розумовського, останнього гетьмана, зображується частково спричиненим українським оточенням російської імператриці Єлизавети, при дворі якої стала популярною мода “на все українське” (пісні, звичаї, страви тощо)⁹⁰. Однак діяльність гетьмана, спрямована на зміцнення Гетьманщини, зустріла опір у Петербурзі, що призвело до остаточної ліквідації української державності, яку оцінено у підручнику як “закономірний захід імперського уряду”, що мав на меті остаточне приєднання Лівобережжя до Росії⁹¹. Врешті-решт, на території Гетьманщини та Слобожанщини було ліквідовано рештки автономного устрою, на місці якого ввели загальноросійські адміністративно-територіальний поділ, систему органів державної влади та регулярні кінні та гусарські полки російської армії. Розпочалось й закріпачення селян⁹².

Росія кінця XVIII ст. постає як держава, що значно розширила власні території. По-перше, було здобуто низку теренів на півдні в результаті російсько-турецьких війн: частину Північного Кавказу, Приазов'я, східну частину Керченського півострова, території між Дніпром і Дністром та Крим⁹³. По-друге, внаслідок поділів Речі Посполитої, до складу Росії ввійшли Брацлавщина, Західне Поділля, Київщина, Східна та Західна Волинь, білоруські землі, низка теренів Прибалтики⁹⁴. Схожі сюжети про Росію повторюються і в інших опрацьованих підручниках з історії України для 8 класу⁹⁵. Зокрема, як і В. Власов, О. Гісем та О. Мартинюк вважають, що важливою передумовою встановлення союзницьких відносин між Гетьманщиною та Росією була їх приналежність до однієї православної релігії, що могло б посприяти боротьбі “братів по вірі” проти “влади католицької Польщі”⁹⁶. Натомість українсько-російський договір 1654 р. ці ж автори оцінюють як юридично закріплене відокремлення Гетьманщини від Речі Посполитої та визнання її державності Москвою⁹⁷. Така ж оцінка договору у підручнику О. Струкевича, І. Романюка та Т. Пірус⁹⁸. Г. Швидько оцінює договір як “символ незалежної від Польщі держави”⁹⁹. Росія у цих книгах постає як зростаючий протягом XVI–XVIII ст. геополітичний гравець, який проводив зовнішню експансію на терени України.

Російське питання розкривається і у книгах із всесвітньої історії для 8 класу. Росія XVI ст. – час трансформації Московського князівства у царство, у якій значну роль відіграв Іван IV Грозний, у час правління якого відбувався процес формування

⁹⁰ Власов В. Історія України. – С. 261.

⁹¹ Там само. – С. 263.

⁹² Там само. – С. 265–267.

⁹³ Там само. – С. 265; 280.

⁹⁴ Власов В. Історія України. – С. 274.

⁹⁵ Гісем О. Історія України: підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Гісем, О. Мартинюк. – Харків: АН ГРО плюс, 2008. – 260 с.; Струкевич О. Історія України: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Струкевич, І. Романюк, Т. Пірус. – Київ: Грамота, 2008. – 272 с.; Швидько Г. Історія України XVI–XVIII ст.: підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Г. Швидько. – Київ: Генеза, 2008. – 336 с.

⁹⁶ Гісем О. Історія України. – С. 124–125.

⁹⁷ Там само. – С. 127.

⁹⁸ Там само. – С. 140.

⁹⁹ Швидько Г. Історія України XVI–XVIII ст.: підруч. для 8-го кл. ... – С. 162.

самодержавства, що супроводжувалось боротьбою із боярством¹⁰⁰. Цар Іван IV виступає у підручнику О. Гісем та О. Мартинюк, з одного боку, як правитель-реформатор, а з другого – як жорстокий правитель, який “усюди вбачав зраду, карав винних і невинних”¹⁰¹. Політика Івана Грозного зображується як експансійна, наслідком якої стало значне територіальне розширення Московської держави на схід. Так, під час правління Івана IV були підкорені Казанське, Астраханське, Сибірське ханства, а ось у боротьбі за вихід до Балтійського моря військо царя зазнало поразки¹⁰².

Розповідається і про “Смутний час” – кризу влади, що тривала у Московському царстві у 1598–1613 рр., коли держава “була на межі загибелі”, і завершилась початком правління династії Романових¹⁰³.

Автори не ставлять однозначних оцінок українсько-російському договору 1654 р., вказуючи на різне трактування його умов самими договірними сторонами. У підручнику зазначено, що створений союз дозволив Московській державі повернути усі втрачені у “Смутні часи” землі, які захопили поляки, до 1667 р. Для України ж наслідки договору були катастрофічними¹⁰⁴.

Московське царство другої половини XVII ст. постає як держава, у якій завершилось формування самодержавства, а царська влада вважалася даною Богом. Юридично засади російського абсолютизму були закріплені у Соборному уложенні 1649 р.¹⁰⁵. Але саме у цей період російської історії сталась найбільша кількість повстань селян і міщан, більшість з яких відбулось під проводом Степана Разіна¹⁰⁶. Крім цього, у 1650–1660-х роках розпочалась боротьба царя проти патріарха Никона, який претендував на вищу духовну владу, якій мала підкорятись світська влада, а також проти старообрядців – противників реформування московської церкви¹⁰⁷.

Наголошено на економічній відсталості Московської держави від європейських країн та на гострій боротьбі придворних угруповань за владу у 1680-х роках, переможцем з якої вийшов Петро I. Останній постає у підручнику як правитель-реформатор, який “мав намір перетворити Росію на цивілізовану державу, побудувати могутній флот і розгорнути торгівлю”¹⁰⁸. Хоч реформи, які він проводив, переважно були беззасадковані продуманого плану та впроваджувались на тлі Північної війни, вони посприяли перемозі у цій війні і стали підґрунтям для Російської імперії, хоча й мали згубні наслідки для російської національної культури¹⁰⁹.

Стабільному періоду правління Петра I протиставлена епоха дворцевих переворотів (1725–1762), що почалась після смерті першого російського імператора, і

¹⁰⁰ Гісем О. Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.): підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Гісем, О. Мартинюк. – Харків: АН ГРО плюс, 2008. – С. 132.

¹⁰¹ Там само. – С. 133–135.

¹⁰² Там само. – С. 135–137.

¹⁰³ Там само. – С. 137–139.

¹⁰⁴ Там само. – С. 141.

¹⁰⁵ Там само. – С. 140.

¹⁰⁶ Там само. – С. 141.

¹⁰⁷ Там само. – С. 142–143.

¹⁰⁸ Там само. – С. 187.

¹⁰⁹ Там само. – С. 187–193.

супроводжувалась боротьбою дворян, що отримали свої звання завдяки відданій службі проти нащадків бояр та князів, які прагнули відновити свій вплив і обмежити самодержавство. Ці події оцінюються як “закономірний етап у зміцненні абсолютизму в Росії”, адже в процесі протистояння зміцнило своє становище саме дворянство¹¹⁰.

Епоха правління Катерини II (1762–1796) названа у підручнику “золотим віком”, для якого були характерні: остаточне оформлення абсолютизму, централізація та бюрократизація державного апарату; зміцнення кріпацтва селян і одночасне надання жалуваних грамот дворянству і містам; завершення процесу формування території величезної Російської імперії; жорстке придушення соціальних виступів населення, у т. ч. й селянської війни під проводом О. Пугачова¹¹¹. Із початком революції у Франції кінця XVIII ст., Росія виступає як активний її противник, а автори підручника називають її “оплотом абсолютизму”¹¹². Такі ж сюжети присутні і у низці інших підручників із всевітньої історії для 8 класу¹¹³. Їхньою наскрізною ниткою є опис трансформації Московського князівства у Московське царство, а останнього – у Російську імперію протягом XVI–XVIII ст.

У 9 класах на уроках з історії України та всевітньої історії учні знайомляться із періодом, що охоплює добу від кінця XVIII ст. до початку XX ст. У вступі одного з підручників з історії України описано Російську та Австрійську імперії, їхні відносини із населенням України: “Чужоземне панування, національне гноблення, релігійна роз’єднаність, соціально-економічний гніт ... викликали відродження в суспільно-політичній думці ідеї соборності, закликів до боротьби за єдність етнічних українських земель, культури їх народу й церкви”¹¹⁴. Отже, йдеться про візію становлення українського національного руху, що постає у підручнику неминучим, закономірним процесом, який стримувався лише центральним державним апаратом, але врешті завершився формуванням української нації на рубежі XIX–XX ст.¹¹⁵. Немов для підтвердження цієї тези наводяться слова німецького філософа Й. Гердера, про те, що “Україна стане новою Грецією”¹¹⁶. Такий підхід, очевидно, має на меті виховання патріотизму у школярів, через протиставлення “свій – чужий”.

Імперську політику Росії та Австрії показано як “колонізаторську експлуатацію”, за якої Україна виступає лише як їхній “сировинний придаток”. Зауважимо, що імперія Габсбургів у підручнику зображена як “менше зло”, адже тут “внаслідок

¹¹⁰Гісем О. Всесвітня історія. Новий час... – С. 196.

¹¹¹Там само. – С. 197–203.

¹¹²Там само. – С. 202.

¹¹³Бірюльов І. Всесвітня історія. Нові часи: підруч. для 8 кл. середньої школи / І. Бірюльов. – Київ: Генеза, 2000. – Ч. 1: XVI – кінець XVIII століття. – 200 с.; Д’ячков С. Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.): підручник для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. Д’ячков, С. Литовченко. – Харків: Ранок–НТ, 2008. – 224 с.; Лихтей І. Всесвітня історія. Новий час (XV–XVIII ст.): підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. Лихтей. – Київ: Грамота, 2008. – 264 с.; Подалаяк Н. Г. Всесвітня історія: Новий час (кінець XV–XVIII ст.): підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н. Подалаяк. – Київ: Генеза, 2008. – 240 с.

¹¹⁴Реснт О. Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Реснт, О. Малій. – Київ: Генеза, 2009. – С. 4.

¹¹⁵Там само. – С. 8.

¹¹⁶Там само. – С. 13.

існуючих політичних і соціально-економічних обставин виникли передумови для більш інтенсивної інтеграції українства у політичне життя Австрії, зростання його національної свідомості”, що яскраво протиставлено значно повільнішому “відторгненню віджилих форм господарювання, поширення національної ідеї та політичної культури” у підросійській Україні¹¹⁷.

Російська імперія XIX ст. постає як самодержавна країна, влада якої не визнавала жодного національного руху, зокрема й українства, а політика її правителів мала на меті “позбавити українців почуття національної самобутності й здатності до самовизначення”¹¹⁸. Водночас, розповідаючи про війни, які проводила Росія, наголошено на підтримці останньої значною частиною населення Наддніпрянщини. Так, хоч в підручнику і вказано на наявність серед української еліти прихильників Наполеона та відсутній ідеологічний штамп “Великої вітчизняної війни 1812 р.”, але висновки авторів стають зрозумілими і без цього: “українці безпосередньо долучилися до перемоги над чужоземними [французькими. – П. А.] *загарбниками* [курсив наш. – П. А.]”¹¹⁹, попри те, що в історіографії з’являються спроби поглянути на події 1812 р. як на можливість розіграти французьку карту задля українського національного визволення та проведення модернізаційних реформ.

Протиставленням російському самодержавству у підручнику стали національні та соціальні рухи, які виникали на території Російської імперії: рух декабристів, польське повстання 1830–1831 рр., діяльність Кирило-Мефодіївського братства, повстання поляків 1863–1864 рр., громадівський рух, робітничі та селянські рухи, виникнення політичних партій наприкінці XIX ст. тощо. Однак до початку XX ст. Росія залишилася міцною монолітною абсолютистською державою.

Розвиток соціально-економічної сфери відображений як відсталий, побудований на “феодально-кріпосницькій системі” у селі та на ручній праці (мануфактурі) у місті¹²⁰. Лише початок промислового перевороту у 1830-х роках та проведення урядових реформ у 1860–1870 рр. (зокрема скасування кріпосного права 1861 р.) розпочали шлях розвитку російської економіки на ринковій основі¹²¹. Такі ж концепції візії Росії бачимо і в низці інших навчальних книг із вітчизняної історії¹²².

У зв’язку з тим, що більша частина України перебувала протягом XIX ст. у складі Росії, чимало сюжетів про цю імперію повторюються і на сторінках підручників із всесвітньої історії. Відмінними є певні ідеологічні моменти, успадковані від радянських шаблонів героїзації російських військових кампаній. Так, в одному з них війна Росії із наполеонівською Францією протрактована як “вітчизняна”, у якій, “захищаючи батьківщину, брав участь *весь* [курсив наш. – П. А.] російський

¹¹⁷ *Ресніт О.* Історія України... – С. 4–5.

¹¹⁸ Там само. – С. 17; 23.

¹¹⁹ Там само. – С. 33.

¹²⁰ *Ресніт О.* Історія України. – С. 54–59.

¹²¹ Там само. – С. 164 – 167.

¹²² *Струкевич О.* Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Струкевич. – Київ: Грамота, 2009. – 288 с.; *Турченко Ф.* Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Турченко, В. Мороко. – Київ: Генеза, 2009. – 352 с.; *Іхнс ж.* Історія України: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Турченко, В. Мороко. – 2-ге вид. – Київ: Генеза, 2011. – 352 с.

народ”¹²³. Така ж героїзація є, зокрема, в описі оборони Севастополя у роки Кримської війни¹²⁴ та “мужності захисників” Порт-Артура під час російсько-японської війни 1904–1905 рр.¹²⁵, хоча жодна з цих акцій не посприяла перемозі Росії. Відгомоном радянської історичної науки вважаємо і постійне акцентування авторів підручника на тезі про “наздоганяючий характер розвитку Росії” стосовно країн Західної Європи та “зближення економіки і суспільства із Заходом”, які контрастували із російським самодержавством, і це, зрештою, призвело до виникнення в громадському русі Росії другої половини ХІХ ст. радикальних напрямів та циклу соціальних протестів початку ХХ ст.¹²⁶. Схожі твердження знаходимо й у низці інших підручників, щоправда, тези про “Вітчизняну війну 1812 р.” там відсутні¹²⁷.

Із найновішим періодом історії ХХ–ХХІ ст. учні знайомляться у 10–11 класах. Писати підручники з історії для старшокласників найважче, адже йдеться про найбільш заполітизований проміжок історії, про який учням відомо із повсякденних розмов, ЗМІ, спілкування із живими свідками подій, і який є частиною колективної пам’яті сучасників.

У підручнику Ф. Турченка для 10 класу Росія періоду Першої світової війни (характер останньої – “несправедливий, грабіжницький, імперіалістичний”¹²⁸) постає як одна із ключових сил конфлікту, що воювала на стороні Антанти, і мала на меті, з-поміж іншого, й захоплення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття¹²⁹. Вступ російських військ у Східну Галичину і Північну Буковину у серпні 1914 р. у підручнику оцінено як “окупацію”, а встановлений в результаті режим характеризується як “нищення українства”, що мало на меті “перетворити галичан на росіян”¹³⁰.

Повалення російського самодержавного режиму у березні 1917 р. та розгортання радикальних соціально-політичних трансформацій, які завершилися перемогою збройного повстання більшовиків в Петрограді, трактується як “початок кривавої боротьби за контроль над усією імперією, її національними регіонами”¹³¹. У цьому контексті зображено більшовицьку Росію як зовнішню агресивну силу проти України, де з березня 1917 р. розгорнулася національно-демократична революція, що була закономірним наслідком “прагнення українського народу до свободи”¹³².

¹²³ Білоножко С. Всесвітня історія. Нові часи. Частина друга. (кін. ХVІІІ – поч. ХХ ст.): підруч. для 9 кл. серед. шк. / С. Білоножко, І. Бірюлов, О. Давлетов, В. Космина, Л. Нестеренко, Ф. Турченко. – Київ: Генеза, 2000. – С. 58.

¹²⁴ Там само. – С. 131.

¹²⁵ Білоножко С. Всесвітня історія. Нові часи... – С. 194.

¹²⁶ Там само. – С. 195.

¹²⁷ Гісем О. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О. Гісем, О. Мартинюк. – Харків: Ранок, 2009. – 224 с.; Осмоловський С. Всесвітня історія: підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / С. Осмоловський, Т. Ладиченко. – Київ: Генеза, 2009. – 240 с.

¹²⁸ Турченко Ф. Новітня історія України. Частина перша. 1914–1939: підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Турченко. – 3-тє вид., виправл. та допов. – Київ: Генеза, 2003. – С. 8.

¹²⁹ Там само. – С. 9.

¹³⁰ Там само. – С. 19.

¹³¹ Турченко Ф. Новітня історія України... – С. 72.

¹³² Там само. – С. 47.

Отже, на кожному етапі Української революції (у час Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського, правління Директорії УНР) Росія (як білогвардійська, так і більшовицька) стає безпосередньою загрозою українській державності, якій вдалося кілька разів встановити свою владу в Україні збройним шляхом, а в результаті військових протистоянь 1917–1921 рр. із різношерстими військовими силами – остаточно закріпити її (у формі більшовицького СРСР)¹³³. При цьому деякі найкривавіші для українців протистояння проти Росії глорифікуються: наприклад, відомий бій під Крутами – “символ національної честі”¹³⁴.

Включення УСРР до складу СРСР постає як, з одного боку, акт обмеження суверенних прав України, а, з другого – як визнання територіальної цілісності України та її власного адміністративного апарату¹³⁵. Політика більшовиків 1920–1930-х років оцінена як “нейтралізація з фанатичною рішучістю і жорстокістю” всіх противників “червоної” влади¹³⁶, а політика українізації хоч і посприяла зменшенню рівня неписьменності та поширенню української мови серед населення, все ж трактується не як самоціль, а як процес, що мав сприяти “перебудові культури в Україні на засадах марксизму”¹³⁷. Голод 1932–1933 рр. автор підручника визнає Голодомором, який був “одним із найстрашніших злочинів сталінізму проти українського народу”, штучно спровокований більшовиками у відповідь на відмову українських селян прийняти колгоспну систему¹³⁸. Однак у цьому навчальному виданні відсутня оцінка Голодомору як *геноциду* [курсив наш. – П. А.], що збігається із баченням цієї події провладним українським політикумом початку 2000-х років, зокрема Леонідом Кучмою, який був тоді президентом України. Відзначимо, що після Помаранчевої революції та обранням Віктора Ющенка президентом, питання визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом українського народу набули суспільного резонансу, і відповідний закон Верховна Рада України прийняла у листопаді 2006 р. Характеристика цієї трагедії як геноциду з’явилась і на сторінках підручників із вітчизняної історії. Зокрема, у книзі Г. Середницької йдеться про “злочинну політику геноциду проти українського народу”¹³⁹. Оцінюючи сталінську модернізацію, Ф. Турченко наголошує, що за короткий термін у країні вдалось зробити “важливі кроки”, як в економічній, так і в культурно-освітній сферах, хоча ціною цьому було встановлення тоталітарного режиму та проведення масових репресій¹⁴⁰.

У наступних підручниках з історії України для десятикласників пропонується для вивчення період 1900–1921 рр. У цих навчальних виданнях Росія є державою, що протягом двох десятиліть пройшла шлях від Російської імперії, яку “розкладали” деструктивні чинники (соціальні рухи робітників та селян 1900–1904 рр., поразка у російсько-японській війні 1904–1905 рр., революція 1905–1907 рр., участь та неуспіх у Першій світовій війні

¹³³ Там само. – С. 90; 133–134; 165; 180–183.

¹³⁴ Там само. – С. 91.

¹³⁵ Там само. – С. 229.

¹³⁶ Там само. – С. 154.

¹³⁷ Там само. – С. 239–246.

¹³⁸ Там само. – С. 279.

¹³⁹ Середницька Г. Історія України (1914–1939): 10 кл.: опорні конспекти. / Г. Середницька. – Київ: А. С. К., 2006. – С. 139.

¹⁴⁰ Турченко Ф. Новітня історія України... – С. 312–313.

та як наслідок – революційні події 1917 р., що призвели до розпаду держави), до більшовицької Росії, кризь гущу подій та військових протиріч 1917–1921 рр.¹⁴¹

Трансформація Росії із імперської самодержавної країни до держави на чолі із тоталітарним більшовицьким режимом, через проміжні стадії спроб запровадження демократичного ладу та громадянської війни, є лейтмотивом відповідних розділів підручників із всесвітньої історії для 10 класів¹⁴². Мають місце у них й характеристики становлення та розвитку СРСР у 1920–1930-х років. Наприклад, оцінюючи політику радянського керівництва у 1930-х роках, П. Полянський зазначає: “Внутрішня політика режиму базувалася на ... засадах, які включали ... підкорення державі господарства, освіти, культури, приватного життя людей, централізацію управління й політичні репресії проти дійсної та надуманої опозиції”¹⁴³. Радянський тоталітарний режим прирівняний у підручниках до аналогічних у Німеччині (нацистський) та Італії (фашистський).

В 11 класі школярі розглядають одну із найбільш дискусійних тем не лише в історіографії, але й для національної пам’яті – час Другої світової війни.

Підписання радянсько-німецького пакту про ненапад та таємного протоколу до нього у підручнику співавторства Ф. Турченко, П. Панченко та С. Тимченко оцінене як подія, що “проілюструвала імперську суть обох держав, цинічне ігнорування їхнім керівництвом загальноприйнятих у цивілізованому світі принципів міжнародних відносин”¹⁴⁴. По суті, йдеться про визнання СРСР однією з країн, що спровокували початок Другої світової війни. Такі ж оцінки зауважуємо і в низці інших навчальних книг¹⁴⁵.

Неоднозначно оцінюється у навчальних виданнях вступ Червоної армії у Західну Україну 17 вересня 1939 р. та подальша радянізація цих теренів. З одного боку, перехід радянсько-польського кордону показано у підручниках як “фактичний вступ Радянського Союзу в Другу світову війну”, з другого, – як реалізація “споконвічних прагнень” західних українців “до єднання зі своїми східноукраїнськими братами”¹⁴⁶. Вказуючи на позитивні аспекти початку політики радянізації у Західній Україні

¹⁴¹ *Кульчицький С.* Історія України: підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / С. Кульчицький, Ю. Лебедева. – Київ: Генеза, 2010. – 304 с.; *Пометун О.* Історія України: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / О. Пометун, Н. Гупан – Київ: Освіта, 2012. – 288 с.; *Реєнт О.* Історія України: підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / О. Реєнт, О. Малій. – Київ: Генеза, 2010. – 240 с.

¹⁴² *Полянський П.* Всесвітня історія 1914–1939: підруч. для 10-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / П. Полянський. – Київ: Генеза, 2003. – 288 с.; *Його ж.* Всесвітня історія: підруч. для 10-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / П. Полянський. – Київ: Генеза, 2010. – 254 с.; *Щупак І.* Всесвітня історія: підруч. для 10 кл. загальноосвіт. навч. закл. / І. Щупак, Л. Морозова. – Запоріжжя: Прем’єр, 2010. – 272 с.

¹⁴³ *Полянський П.* Всесвітня історія 1914–1939... – С. 122–123.

¹⁴⁴ *Турченко Ф.* Новітня історія України (1939–2001): підруч. для 11-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл. / Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко. – 4-те вид., дооп. та допов. – Київ: Генеза, 2001. – С. 5.

¹⁴⁵ *Гупан Н.* Новітня історія України: підруч. для 11-го кл. / Н. Гупан, О. Пометун, Г. Фрейман. – Київ: А. С. К., 2007. – С. 7; *Турченко Ф.* Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосв. навч. закл.: профільний рівень / Ф. Турченко. – Київ: Генеза, 2011. – С. 12.

¹⁴⁶ *Турченко Ф.* Новітня історія України (1939–2001)... – С. 5–6.

(розширення мережі українських шкіл, українізація вищої освіти та усіх сфер культури, введення безкоштовної медицини тощо), автори навчальної літератури наголошували і на її “темних сторонах”: недоцільність всеохоплюючої націоналізації підприємств, початок колективізації у селі, масові репресії¹⁴⁷.

Етап війни із 22 червня 1941 р. по 9 травня 1945 р. у всіх розглянутих підручниках названо “Великою Вітчизняною війною”, акцентовано увагу на її “всенародному” характері, у якій взяли участь усі народи СРСР, зокрема українці.

Розповідаючи про події 1941–1945 рр., автори підручників намагаються разом із нарацією про Червону армію та радянське підпілля в Україні, відобразити діяльність тодішніх українських націоналістичних організацій та їх збройних формувань. Однак оцінки цих сил у підручниках відрізняються. Наприклад, переважно знаходимо збалансовану характеристику як діяльності червоноармійців та радянських партизан, так і ОУН та УПА, при цьому ОУН (б) в одній із книг зображена як “найсерйозніша небезпека” для нацистів у 1941–1942 рр.¹⁴⁸ Натомість у підручнику, що вийшов у світ у 2012 р., коли міністром освіти і науки України був Д. Табачник, досить емоційному викладу матеріалу про радянських партизанів, спонуку їх до дій, що “були ініційовані самим народом інтернаціональним за складом”, “непримиренністю до окупаційного режиму” протиставляється безбарвне та нечітке відображення діяльності націоналістичного крила українського руху Опору¹⁴⁹. Очільники українських націоналістів постають у цьому виданні ледь не колаборантами: мовляв, їхні лідери “здійснювали спроби *прислужитися* [курсив наш. – П. А.]” нацистській владі, і лише відмова останніх у підтримці “позбавила перспектив український політичний колабораціонізм”¹⁵⁰. І це – на тлі зображень “масового героїзму” радянських воїнів та відносно стриманих, порівнюючи з іншими підручниками, критиці прорахунків радянського керівництва.

Перемога у Другій світовій війні трактується у підручниках як результат “звитяжної праці тилу”¹⁵¹ та “ратного подвигу червоноармійців у складі багатонаціональних радянських з’єднань”¹⁵², при чому мають місце і тези про винятково важливу роль Радянського Союзу та його Збройних сил для її досягнення¹⁵³. Повоєнний час характеризується як “складний і суперечливий”, коли, з одного боку, спостерігалось зміцнення позицій сталінського режиму (назване в одній із книг “об’єктивним соціально-політичним явищем”¹⁵⁴), яке проявлялось у репресіях, посиленні ізоляції країни від зовнішнього світу, реанімації образу внутрішнього ворога, а, з другого – досягались “значні здобутки в економіці та культурі”¹⁵⁵. Більше того, у підручнику

¹⁴⁷ Турченко Ф. Історія України: підруч. для 11 кл. – С. 17–18.

¹⁴⁸ Там само. – С. 28.

¹⁴⁹ Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / О. Пометун, Н. Гупан. – Харків: Сіція, 2012. – С. 47–50.

¹⁵⁰ Там само. – С. 26.

¹⁵¹ Кульчицький С. Історія України: підруч. для 11-го кл. серед. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / С. Кульчицький, Ю. Лебедева. – Київ: Генеза, 2011. – С. 67.

¹⁵² Турченко Ф. Новітня історія України (1939–2001)... – С. 56.

¹⁵³ Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 56.

¹⁵⁴ Там само. – С. 112.

¹⁵⁵ Там само. – С. 66.

Ф. Турченка наголошено, що саме у цей період серед населення СРСР “зникнув страх перед тоталітарним режимом, відроджувалося ... почуття громадянської і національної самосвідомості, наростало прагнення до змін”¹⁵⁶.

Період “хрущовської відлиги” зображений у підручниках як час проведення реформ у сфері економіки, що посприяло суттєвому покращенню життєвого рівня населення, та у суспільному і культурному житті, які спричинили виникнення дисидентства у радянських республіках. Водночас наголошено на половинчастості та незавершеності реформ, які було згорнено, але “закладена в них демократизація економічного життя сприяла вивільненню творчої енергії народу”¹⁵⁷. Період середини 1960 – початку 1980-х років (т. зв. брежнєвського “застою”) подано як час “загострення кризи радянської системи”, що “вичерпала можливості свого розвитку” та проявила себе у деморалізації партійної номенклатури, поступовому зниженні економічних показників, політизації культури¹⁵⁸. Однак в одному з підручників маємо твердження, що “більшість громадян УРСР приймала радянський режим як природний і ототожнювалася з ним”¹⁵⁹. Там же є теза про “поразку” дисидентського руху, спричинену відсутністю широкої підтримки останнього серед населення¹⁶⁰.

Реформи доби “перебудови” в СРСР зображені як спроби “оновлення, модернізації всіх сфер життя, надання соціалізму демократичного характеру”¹⁶¹, які, однак, виявились половинчастими, запізнілими, що призвело до наростання розчарувань серед населення, його зневіри у можливість керівництва зупинити розвиток кризи у країні, а політика “гласності” лише “посилила процеси суверенізації союзних республік”¹⁶² та прискорила розпад радянської держави. Заколот ДКНС оцінено як ще один каталізатор розколу СРСР, який було юридично оформлено у Біловезькій Пущі, під час зустрічі президента Російської Федерації (РФ) Б. Єльцина, президента України Л. Кравчука і голови Верховної Ради Білорусії С. Шушкевича, на якій було заявлено, що “СРСР як суб’єкт міжнародного права і геополітична реальність” припинив існування¹⁶³ та підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

Росію після 1991 р. у підручниках із історії України зображено як державу, що, з одного боку, однією з перших визнала незалежність України, встановила тісні політичні та економічні взаємовідносини, а, з другого – прагнула “зберегти за Московією функції керівного центру в республіках колишнього СРСР”¹⁶⁴ та мала територіальні претензії до своїх сусідів, зокрема до України (проблема Криму та острова Тузла). Проте російсько-українські відносини виступають, на рівні з відносинами із ЄС, США та державами, які виникли на території колишнього СРСР, основним напрямом зовнішньої політики України. Однак, якщо у більшості підручників ці напрями

¹⁵⁶ Турченко Ф. Історія України: 11 кл. ... – С. 122.

¹⁵⁷ Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 120.

¹⁵⁸ Турченко Ф. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 217–220.

¹⁵⁹ Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 170.

¹⁶⁰ Там само. – С. 178.

¹⁶¹ Турченко Ф. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 270.

¹⁶² Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 223.

¹⁶³ Кульчицький С. Історія України: підруч. для 11-го кл. ... – С. 236.

¹⁶⁴ Там само. – С. 243.

рівнозначні, навіть із певним пріоритетом щодо питань євроінтеграції, то у згаданому “табачницькому” підручнику знаходимо рядки про країни колишнього СРСР “як *найсприятливіший* [курсив наш. – П. А.] економічний простір ... де є реальні можливості для активізації відносин на новій політико-економічній основі”¹⁶⁵, а в одному із останніх абзаців книги маємо “обґрунтування” проросійської орієнтації української влади у 2010–2011 рр: “Швидкої євроатлантичної інтеграції не сталося ... Тому цілком природно, що згодом домінуючим напрямом української зовнішньої політики стала Росія. Основою такого орієнтира було прагнення влади спільними зусиллями сусідніх країн подолати кризові явища вітчизняної економіки”¹⁶⁶.

Більшість розділів про Росію у підручниках із всесвітньої історії для 11 класу присвячено відображенню політичної трансформації тоталітарного СРСР, однієї з країн-переможниць у Другій світовій війні, наддержавою другої половини ХХ ст., очільника “соціалістичного табору”, що конфронтував із блоком країн НАТО на чолі із іншою наддержавою – США. Розпад радянської держави та комуністичної системи в одному з видань названо “видатною подією кінця ХХ ст.”¹⁶⁷, яка позитивно вплинула на світову геополітику, а угоду про створення СНД названо “швидше політичною декларацією, аніж реальним договором”¹⁶⁸.

Росія часів президенства Б. Єльцина – це держава, у якій, по-перше, розпочався перехід до ринкової економіки, що супроводжувався формуванням фінансової олігархії, нелегальним вивезенням капіталів за кордон, появою кримінальних угруповань, дефолтом 1998 р., по-друге, постійним протистоянням виконавчої (президентської) та законодавчої (парламентської) гілок влади, що особливо виявилось у політичній кризі 1993 р., а по-третє, відбулась перша російсько-чеченська війна, яка “була непопулярною у російському суспільстві”¹⁶⁹. Президентство ж В. Путіна характеризується як час другої російсько-чеченської війни, на цей раз підтриманої громадськістю Росії, здійсненням екстремістами низки терористичних актів у 2002–2004 рр. та посиленням “авторитарного внутрішньополітичного курсу президента”¹⁷⁰. Разом з цим, президентство Д. Медведєва в одному з видань зображене як час “подальшого розвитку громадянських і економічних свобод”¹⁷¹. У тому ж підручнику підписання та ратифікація договору про продовження перебування Чорноморського флоту Росії в Севастополі до 2042 р. пояснюється тим, що “Росія й Україна – стратегічні партнери, які повинні розвивати широке співробітництво в різних сферах, вони мають десятки спільних проектів і програм”¹⁷². Врахувавши, що це видання побачило світ у роки

¹⁶⁵ Пометун О. Історія України: підруч. для 11 кл. ... – С. 276.

¹⁶⁶ Там само. – С. 318.

¹⁶⁷ Бураков Ю. Всесвітня історія: новітні часи: підруч. для 11-го кл. серед, загальноосв. навч. закл. / Ю. Бураков, Г. Кипаренко, С. Мовчан. – 4-те вид., виправл. та доповн. – Київ: Генеза, 2005. – С. 347.

¹⁶⁸ Там само. – С. 163.

¹⁶⁹ Там само. – С. 167–172.

¹⁷⁰ Бураков Ю. Всесвітня історія... – С. 173–174.

¹⁷¹ Ладиченко Т. Всесвітня історія: підручн. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академічний рівень / Т. Ладиченко. – Київ: Грамота, 2011. – С. 123.

¹⁷² Там само.

президента В. Януковича, стає зрозумілим, що нерідко навчальні книги з історії містять не стільки інформацію про минуле, як бачення сучасності та майбутнього країни чинною на час виходу підручника провладною політичною елітою.

Підсумувавши все вищесказане, зробимо висновки:

1. Головною особливістю підручників з історії України є поєднання україноцентризму, уявлень народовців рубежа ХІХ–ХХ ст. із домішками пережиткових форм марксизму-ленінізму. У навчальних виданнях із всесвітньої історії доміантними у викладі матеріалу ще є формули радянсько-російської історичної традиції.

2. В основі навчальних книг обох курсів покладено принцип пріоритетного зображення політичної історії та історії політичних еліт, відтак втрачається людський вимір історії, бачення *пересічної людини*, яку якщо і зображують, то в марксистсько-ленінському контексті “пригноблювач-пригноблювальний”. Отже, росіяни на сторінках книг – переважно правителі держави (князі, царі, імператори, партійна еліта, президенти), військові (від війська Андрія Боголюбського до генерала В. Вареннікова) та аморфні робітники і селяни, яким “живеться тяжко”.

3. Починаючи вже із курсу “Вступу до історії”, що вивчається у 5 класі, учням пропонується візія “Іншого”, зокрема й російського, крізь призму бачення миролюбного характеру українського народу, який на різних етапах історії “страждав” від “лихих завойовників”. Таке протиставлення *себе* “Іншому” у підручниках виступає засобом для української самоідентифікації.

4. Оцінки етнічної належності Київської Русі у підручниках варіюються: від тверджень про виключно українську державу до тез про спільну батьківщину предків російського, українського й білоруського народів. При цьому, якщо в підручниках з історії України провідною є ідея “перетікання” історії Київської Русі в історію Галицько-Волинської держави, то у книгах із всесвітньої історії йдеться про Володимиро-Суздальське, а пізніше – Московське князівства, як спадкоємців Русі.

5. До 1654 р. Росія в образі Володимиро-Суздальського та Московського князівств, а згодом – Московського царства, виступає зовнішньою стосовно України силою, яка на історію останньої практично не впливає (за винятком подій 1169 р. та приєднання Чернігіво-Сіверщини до Московської держави на початку ХVІ ст.). Після Переяславської ради 1654 р. вона аж до 1991 р. постає внутрішнім, переважно деструктивним для української державності, чинником (в образі Московського царства, Російської імперії та СРСР).

6. Попри наголошенні на етнічній та культурній близькості росіян та українців та нечисленних моментах історії, коли Росія виступала союзником українців (зокрема, спільні військові походи 1654–1655 рр., час Наполеонівських війн та переважно, бо не вважалась всіма українцями союзником, – у Першій і Другій світових війнах), здебільшого вона зображена у підручниках одним із головних ворогів українського народу.

7. Реалії та протиріччя ХІХ–ХХ ст. у навчальних виданнях переносяться на попередні століття, і часто конфлікти, наприклад, Володимиро-Суздальського князівства із Києвом чи Гетьманщини із Московським царством, трактуються ледь не як боротьба сучасних України та Росії, а князі Київської Русі “наділені” сучасним політичним мисленням.

8. Оцінки відносин України і Росії на сучасному етапі у підручниках різняться: від тез про пріоритет євроінтеграції України, до переконань про Росію як основного стратегічного партнера. Такі оціночні судження значно корелювались провладними

політичними елітами протягом всього досліджуваного періоду, і насамперед мали на меті не лише ознайомити учнів із нещодавнім станом у геополітиці, а із власними політичними проектами та побажаннями.

Павел Артимишин. Образ России и россиян на страницах современных украинских учебников по истории (2000–2012)

Сделана попытка исследовать сущность и особенности образов России, которые создаются на страницах современных украинских школьных учебников по истории, опубликованных в 2000–2012 гг. Проанализированы ключевые сюжеты видения Украины в контексте отношений с Россией в этих учебных изданиях. Констатировано, что отражение образов России обусловлено как украиноцентричным видением исторического процесса, так и рудиментами советской исторической науки. В выводах подчеркивается, что оценочные суждения различных моментов истории России коррелируются провластными элитами, которые согласовывают их с собственными политическими проектами.

Ключевые слова: Россия, россияне, школьные учебники, история Украины, всемирная история.

Pavlo Artymyshyn. The image of Russia and russians on the pages of modern ukrainian school history textbooks (2000–2012)

This article attempts to study the nature and special features of the images of Russia and Russians, illustrated on the pages of modern Ukrainian school history textbooks, published in 2000 – 2012. The key aspects of Ukrainian view in the context of relations with Russia in these educational publications has been analyzed. It has been stated that the Ukrainian centered view of the historical process, as well as the rudiments of the Soviet approach to history determine the representation of images of Russia and Russians. The conclusion accentuates that evaluative opinions about various periods of Russian history correlate with pro-governmental elites, which conform them to their own political projects.

Key words: the Russian Federation, Russians, school textbooks, history of Ukraine, world history.

ДИСКУСІЯ ПІД ЧАС ЗАХИСТУ ДИСЕРТАЦІЇ ОЛЕКСАНДРА ЮРІЙОВИЧА ЗАЙЦЕВА “УКРАЇНСЬКИЙ ІНТЕГРАЛЬНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ (1920–1930-ті РОКИ): ГЕНЕЗА, ЕВОЛЮЦІЯ, ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ”

О. Ю. Зайцев (висновки):

1. У 1920–1930-ті рр. на заході України й у колах української політичної еміграції виник і поширився інтегральний націоналізм. “Чинний націоналізм” Д. Донцова, “організований націоналізм” Організації українських націоналістів (ОУН) і “творчий націоналізм” Фронт національної єдності (ФНЄ) були головними українськими різновидами цього загальноєвропейського явища. Відмінності стосувалися не принципових питань, а радше пріоритетів: для Донцова ними були культивування стихійної волі нації до життя, виховання нової вольової української людини; для ОУН – ієрархічна дисциплінована організація, здатна здійснити національну революцію та встановити національну диктатуру; для ФНЄ – формування націоналістичної провідної верстви з усіх станів та суспільних сил української нації. Трансформація українського націоналізму в його інтегральну форму відповідала загальноєвропейським тенденціям, що посилювалися після Першої світової війни, проте мала й особливі підстави, як-от невдалі спроби створити власну державу в 1917–1920 рр. і подальші дії держав-займанців, особливо СРСР, що їх сприймали як загрозу самому існуванню нації.

2. Відправним пунктом історії українського інтегрального націоналізму як окремого ідейно-політичного руху можна вважати постання ідеологічного гурту часопису “Заграва” навесні 1923 р. В розвитку цього ідейного напрямку до Другої світової війни простежуємо три етапи:

1) ідеологічне визрівання (1923–1929); 2) організаційне оформлення й розмежування (1929–1933); 3) радикалізація та посилення тоталітарних тенденцій (1933–1939).

3. Український інтегральний націоналізм був передовсім радикальною ідеологією національного визволення. Його головні цілі – подолання стану, сприйманого як національне гноблення, і створення незалежної та могутньої національної держави, яка охоплювала б як мінімум усі етнічні українські землі та стала б регіональним лідером на сході Європи. Радикалізм ідеології та практики інтегральних націоналістів зумовило трагічне становище, в якому опинилося українське суспільство після Першої світової війни внаслідок комуністичного терору в СРСР і дискримінації у складі польської та румунської держав.

4. Водночас український інтегральний націоналізм належав до типу ідеологій “третього шляху”, що заперечували як ліберальний капіталізм, так і марксистський соціалізм. У межах широко витлумаченого “третього шляху” українські націоналісти прагнули знайти власне місце й особливий український шлях, що виявилось в

культивуванні міфу України як форпосту європейської цивілізації в боротьбі з Росією (Д. Донцов) або найвищого втілення слов'янської культури (М. Шлемкевич), а також в утопічних візіях майбутнього суспільного ладу, які намагалися вивести з української традиції (радше винайденої, ніж справжньої).

5. Як і решта ідейних доктрин “третього шляху”, український інтегральний націоналізм був ідеологією закритого суспільства, для якої характерні дві взаємозалежні тенденції: тоталітаризм і сакралізація політики. Тоталітаризм інтегральних націоналістів виявлявся у прагненні встановити всеохопний контроль над українським суспільним життям і суспільною свідомістю з боку одного політичного угруповання орденського типу. Все ж тоталітарні тенденції, які наростали впродовж 1930-х років, повністю не витіснили демократичних і визвольних елементів, як-от боротьба з національними утисками, колегіальне обговорення рішень, відносна свобода критики всередині організацій тощо.

6. Подібно до багатьох політичних рухів інтегралістського й тоталітарного штибу українські інтегральні націоналісти вдавалися до сакралізації політичного об'єкта, в цьому випадку – нації. Фактично йшлося про формування політичної релігії націоналізму, яка мала охоплювати культ нації, українізоване й наповнене войовничим духом християнство, а також головні культурні й політичні символи українства. Український інтегральний націоналізм витворював власний символічний універсум із розбудованою системою символів, міфів та ритуалів, стрижнем якої був палінгенетичний міф – міф відродження чи нового народження нації в націоналістичній революції та новому світовому порядку, заснованому на пануванні здорових і сильних націй і рас. Проте через низку інституційних і світоглядних перешкод український інтегральний націоналізм не перетворився на політичну релігію настільки, як італійський фашизм або німецький націонал-соціалізм, не кажучи вже про радянський комунізм. Головними перешкодами були відсутність власної держави та глибока вкоріненість традиційної релігії в західноукраїнському суспільстві.

7. Тенденція перетворення націоналізму на релігію була однією з причин протистояння ОУН, з одного боку, та ГКЦ і українського католицького руху – з другого, що сягнуло апогею в 1933–1934 рр. Однак наприкінці 1930-х років відчуття неунікності небезпечних і доленосних подій сприяло зближенню частини духовенства й католицьких активістів з націоналістичним рухом. Одним із підґрунть для цього був міф соціального палінгенезу – важливий складник як інтегрального націоналізму, так і політичного католицизму. Якщо націоналістам йшлося передовсім про духове переродження нації, то для католиків цей міф означав християнське переродження людини, суспільства й нації через відновлення ідеалів “шляхетного середньовічного католицизму” та встановлення *paх Christi in regno Christi*.

8. Ставши на “третій шлях”, український інтегральний націоналізм зазнав сильного впливу фашизму. Хоч українські націоналісти за рідкісними винятками не отожднювали себе з фашизмом, між двома ідеологічними рухами неважко простежити виразні паралелі. Проте фашистська модель має обмежену евристичну цінність для дослідження українського націоналізму, бо не допомагає зрозуміти ні його походження, ані ідейно-політичної еволюції – як у міжвоєнну добу, так і особливо в 1943–1944 рр., в обставинах відкритого протистояння з нацизмом.

9. Найприйнятнішою видається така інтерпретація: фашизм (разом із нацизмом) і радикальна течія українського націоналізму (поряд з іншими аналогічними рухами

недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномена – інтегрального націоналізму.

Фашизм був інтегральним націоналізмом державних, панівних націй, його енергію було спрямовано на тоталітарну реорганізацію держави та підкорення інших народів. Український інтегральний націоналізм становив ідеологію недержавної, поневоленої нації, а отже, насамперед – національно-визвольний рух. Ця відмінність не формальна, а сутнісна: без доступу до держави та її інституцій український інтегральний націоналізм не міг реалізувати свого “фашистського потенціалу”. Доктрина Донцова хоч і виявляла спільні риси з фашизмом, та все ж була ближчою до європейського ідеологічного руху, відомого під назвою “консервативна революція”. Ідеологія та практика ОУН становила радше різновид усташизму (від назви хорватських усташів) – особливого типу революційного інтегрального націоналізму, що розвивається в обставинах відсутності власної національної держави та прагне її здобути й утримати всіма доступними засобами, аж до терору. Проміжне становище між цими двома течіями посідав “творчий націоналізм” – ідеологія ФНС.

10. Новий український націоналізм протистояв не лише зовнішнім ворогам – націоналізмам сусідніх націй-держав та російському більшовизмові – а й внутрішнім ідейним супротивникам – українським консерватизму, комунізму, лібералізму та соціалізму, зазнаючи від прихильників цих течій жорсткої критики. Найпослідовнішою і найпосутнішою була демократична критика інтегрального націоналізму, яка розвивалася у двох напрямках – соціалістичному і ліберальному. Проміжне становище між ними займав лівий ліберал О. І. Бочковський. Хоча дальший розвиток людства пішов радше тим шляхом, який передбачав Бочковський, а не тим, що його накреслював Донцов, демократична критика інтегрального націоналізму не справила значного ефекту в 1930-ті роки – часи найглибшої кризи демократії. Напередодні Другої світової війни інтегральний націоналізм хоч і не був вірою більшості західних українців, однак виявляв найбільшу динаміку й опанував переважну частину політично активної молоді. Це зумовило ту винятково важливу роль, яку він відіграв в українському самостійницькому русі в роки війни.

Зіткнення під час війни з нацистською системою, з одного боку, а з другого – з несприйняттям тоталітарних рис ідеології та практики ОУН більшістю мешканців Наддніпрянської України стимулювало ревізійні тенденції в підпільному націоналістичному русі, який до початку 1950-х років поступово позбувся специфічних рис інтегрального націоналізму й перейшов на демократичну платформу. Незмінною залишалася головна мета – визволення та відродження нації в незалежній державі.

С. В. Кульчицький (відгук):

Інтегральний націоналізм є в розглянутій дисертації і об’єктом дослідження (як європейське явище), і предметом (як його український різновид). О. Ю. Зайцев досліджує тему виключно в рамках міжвоєнного періоду. Здавалося б, це досить віддалений від сучасності період. Тим не менше, народжені тоді ідеї досі живуть, впливаючи на сучасну політичну боротьбу. Тому важливо аналізувати їх під кутом зору науки, без глорифікації або очорнення, без позитивних або негативних емоцій.

О. Ю. Зайцев спокійно, навіть холоднокровно аналізує такі ідейні течії і рухи, як інтегральний націоналізм, фашизм, націонал-соціалізм. На його судження й оцінки впливають наступні події, коли ідеологічні постулати переростали в жахливу практику носіїв тоталітарної ідеології, аж до геноциду. Тільки такий аналіз дозволяє зрозуміти, чому сталися всім відомі злочини часів Другої світової війни.

Ще одним позитивним моментом наукового пошуку дисертанта є розгляд ідей в динаміці. Завдяки цьому можемо прослідкувати, в яких часових рамках формувалися ті або інші складові частини досліджуваних ідеологій, хто вносив до них доповнення й уточнення.

Якщо не зараховувати першу з перелічених в авторефераті статей 1995 року, то О. Ю. Зайцев почав друкувати статті на обрану тему з 1998 р. Тобто він перебуває в темі півтора десятиліття. Більшість докторських дисертацій, які претендують на захист, тепер готуються в менші терміни. Але слід взяти до уваги, що докторських дисертацій, присвячених інтелектуальній історії, в усій Східній Європі не так багато. Дисертація О. Ю. Зайцева – одна з них, і вже це засвідчує її високу наукову цінність.

Поряд з 35-ма публікаціями О. Ю. Зайцев має книгу, яка до дрібниць повторює текст дисертації. Отже, світова наукова громадськість ознайомена з положеннями, які фігурують в дисертації. Слід додати, що ці положення дисертант оприлюднив на 15 наукових конференціях в семи країнах Європи.

Джерельна база дисертації солідна: вісім архівосховищ – українських, російських, польських, кілька десятків періодичних видань, мемуарна література, наукова література на шести мовах, а всього в тексті згадані 750 назв.

Структура дисертації – струнка. О. Ю. Зайцев використав дозволений обсяг (400 стор.). Він приділив вагому частину праці (79 стор.) історіографії, джерелам та методології, деяку увагу (46 стор.) – розгляду критики інтегрального націоналізму, а весь обсяг, що залишався, віддав аналізу трьох складових частин предмету дослідження – чинному націоналізму Дмитра Донцова (81 стор.), організованому націоналізму ОУН (84 стор.) і творчому націоналізму Фронту національної єдності (44 стор.). Складається враження, що дисертант готував свою кваліфікаційну працю на підставі багатьох попередніх текстів, ретельно відбираючи їх за багатьма критеріями.

Перша публікація дисертанта (1998) присвячувалася порівняльним характеристикам українського націоналізму і фашизму. Компаративний аналіз українського інтегрального націоналізму, фашизму і націонал-соціалізму перебуває в центрі цього дослідження і визначає його актуальність. Тут я можу послатися на свою статтю в газеті “День”. Я згадував в ній, що вожді сучасної Росії ототожнюють всіх, хто прагне утвердити незалежність України, з бандерівцями, а бандерівців – з фашистами. Виходить так, що Кремль переслідує в Україні благородну мету – викоренити фашизм. Однак таке твердження позбавлене ґрунту у багатьох аспектах, серед яких треба згадати основний: в Німеччині ніколи не було фашизму. Коли німецькі націонал-соціалісти прийшли до влади, Й. Сталін наказав називати їх фашистами, щоб термінологічно не ототожнювати гітлерівський соціалізм з ленінським.

Російська пропаганда витягує на перший план короточасний (до 30 червня 1941 р.) період співробітництва бандерівців з гітлерівською Німеччиною, оминаючи співробітництво сталінського Радянського Союзу з Гітлером, яке було перерване, до речі, не з ініціативи Сталіна. Щоб причини співробітництва українських націоналістів з нацистами стали зрозумілими, потрібно досліджувати цю тему як на подієвому рівні (що давно зроблено у світовій історіографії), так і на ґрунті ідеології, що й робить О. Зайцев. Якраз цей останній сюжет в історіографії трактується надзвичайно політизовано, тобто ідеї націоналістів або глорифікуються, або характеризуються як злочинні. Прагнучи підійти до теми суто по-науковому, дисертант все-таки ризикує привернути на себе вогонь з боку обох таборів, які

протистоять одні одному. А третейський суддя, тобто широка громадськість, з підозрою дивитиметься на спроби дисертанта залишатися на ґрунті безсторонньої науки. Адже люди можуть сприймати передвоєнні ідеологічні постулати у націоналістів і нацистів, які збігаються, тільки в комплексі з власною пам'яттю про війну, особливо про воєнні злочини гітлерівців. Не можна замовчувати збігів в ідеології хоча б тому, що негайно знайдеться той, хто винесе на суд громадськості таке замовчування. Потрібно здійснювати порівняльний аналіз системно, підкреслювати докорінну відмінність носіїв нацистської ідеології від носіїв ідеології інтегрального націоналізму за ознакою наявності або відсутності державності і відмовитися від спроб глорифікувати націоналістів через те, що вони боролися за свободу і незалежність України. Наскільки справився з цим завданням О. Зайцев?

Дисертант цілком справедливо вказує, що погляд на нацизм як особливий різновид фашизму залишається в наш час панівним (с. 109). Сам він теж вважає, що націонал-соціалізм – це найуспішніша форма фашизму (с. 106). Він постійно оперує поняттями “італійський фашизм” і “німецький фашизм”. Разом з тим, здійснюючи системний аналіз, він знаходить немало рис, присутніх у фашизмі і відсутніх в нацизмі *vice versa*. Вистачить вказати, що Б. Муссоліні зводив фашизм до культу держави, тоді як А. Гітлер – до культу нордичної раси, під якою мав на увазі передусім німецьку. Все-таки треба не забувати, що фашистська Італія і нацистська Німеччина були союзниками у війні, і одна ця зовнішня обставина об'єднує фашизм і нацизм набагато тісніше, ніж збіги в ідеології. До речі, за зовнішніми ознаками націонал-соціалізм стояв ближче до комуністичного соціалізму, ніж до фашизму. Нарешті, не слід забувати пряму заборону Сталіна називати гітлерівців націонал-соціалістами. Ліві сили в Західній Європі підпорядковувалися цій забороні. Що ж до аргументації О. Зайцева щодо недоречності терміна “український фашизм”, яка розсипана по всій дисертації і стосується більшою мірою нацизму, а не фашизму, то з нею можна тільки погодитися.

Кілька слів про вживання терміна “тоталітаризм”, яким об'єднувалися в роки “холодної війни” всі три країни з диктаторськими режимами – нацистська Німеччина, фашистська Італія та комуністичний СРСР. О. Зайцев стверджує: “На практиці фашистська держава не досягла такого рівня тоталітарного контролю над суспільством, як радянська чи навіть нацистська” (с. 104). Отже, максимальний контроль держави над суспільством був, на його думку, саме в Німеччині, а мінімальний – в Італії. Не хочу полемізувати з дисертантом, але варто прояснити свою позицію.

Я взагалі відділяю за ознакою взаємовідносин держави і суспільства комуністичні держави від демократичних або тоталітарних. Суть в тому, що при комунізмі держава уперше в історії людства не стала над суспільством, а увійшла в нього усіма своїми інститутами, не втрачаючи своєї ідентичності. Натомість суспільство, теж уперше в історії, набуло кістяк у вигляді вертикалей влади – партійної, радянської і чекістської, які сходилися на вершині в одну точку. Якраз одна ця точка й височіла над суспільством. Всі горизонтальні, тобто економічно незалежні від держави інститути, які завжди структурують суспільство, націю або клас, не будучи цілісним кістяком таких спільнот, були або знищені, або вертикалізовані на засадах “демократичного централізму”. Тому всі вертикалі влади мали горизонтальні відростки в товщі суспільства. Внаслідок цього суспільство втратило власну ідентичність і атомізувалося. Контроль за ним став залежати тільки від ефективності організаційно-технічних засобів, якими розпоряджалися люди на вершині влади. Звичайно, комуністичний режим

можна назвати тоталітарним, але як тоді називати диктаторський режим принципово іншого типу? Хай уже він називається комуністичним, це буде справедливо.

Присвячений аналізу чинного націоналізму розділ дисертації я вважаю найбільш оригінальним і науково цінним. Мабуть, “донцовізм” (таким терміном користується дисертант на с. 188) ніколи раніше не виглядав таким системно упорядкованим і переконливим. Мені здається, що ми до праці О. Зайцева недооцінювали постать Д. Донцова.

Виявляючи ідеологічне обличчя Донцова, дисертант задумується, чи був він фашистом? Визнає, що існує низка збігів з фашизмом, більшою мірою – з нацизмом, але є й істотні відмінності (с. 217–218). Слід послуговатися, мабуть, терміном “донцовізм”. За цим терміном стоїть фігура одиної людини без постійних засобів матеріального існування, тоді як за термінами “фашизм” і “нацизм” стоять держави і народи. Але під кутом зору ідеології доктрина Донцова має всі підстави вивчатися як оригінальне вчення, на фундаменті якого розвинулася ідеологія українських націоналістів.

Звичайно, ми не повинні вітати думки Дмитра Донцова, систематизовані в цій дисертації (монографії). Дозволю собі зупинитися тільки на одному пункті. Розглядаючи сюжет під назвою “Росія – цивілізаційний ворог”, дисертант зауважує, що Донцов вилучав з текстів у редагованому ним журналі все те, що могло свідчити про схожість у чомусь між Росією та Україною (с. 175). Полемізую я в тут не з дисертантом, а з Донцовим. Якраз між Росією і Україною було і є більше схожості, ніж між будь-якими іншими двома країнами з усіх можливих. Одночасно вони цивілізаційно різні. Визнаю, що поєднати ці два протилежні твердження дуже важко, але так воно є. Схожість пояснюється шістьма віками співіснування в межах Київської Русі, після чого – трьома з половиною століттями політичної, економічної і культурної асиміляції в Російській імперії. Дуже висока подібність обох народів призвела в кінцевому підсумку до прагнення правлячих кіл Росії привласнити не тільки історичну спадщину українського народу, не тільки його первинну самоназву, але й сам цей народ, оголосивши його гілкою єдиного російського племені. Тим не менше, за два століття між розпадом Київської Русі і Переяславською радою український народ остаточно сформувався як спільнота, відмінна від російської. Її окремішність залишається безспірною, але це доводиться утверджувати майданами.

Визначаючи в наступному розділі збіги й відмінності в ідеології ОУН і фашистській, О. Зайцев цитує статтю представника ОУН в Італії Євгена Онацького, який писав: “чимало українських націоналістів почало називати себе залюбки українськими фашистами й шукати підтримки у італійських фашистів. Вони не добачали, що між українським націоналізмом і італійським фашизмом лежить неперехідна поки що прірва. Фашизм є націоналізмом нації державної” (с. 299).

Плани на майбутнє у націоналістів були різні. О. Зайцев знаходить серед них затятих імперіалістів, які бажали створити державу не тільки на етнічних землях, але до Волги й далі. У “Военній доктрині” Колодзинського йшлося навіть про Казахстан. А Ярослав Стецько у рефераті “Українська національна революція” розповів про майбутню долю національних меншин в тій українській державі, яку оунівці бажали будувати: “всякі меншини поза жидами, для яких будуть гетта, будуть зденаціоналізовані й засимільовані всіма доцільними засобами..., так і фізичними засобами, коли це останнє буде потрібне і доцільне” (с. 259). Отже, маючи справу з такими діячами, глорифікувати українських націоналістів – невдячна річ. Дисертація й відповідно книга О. Зайцев – зразок об’єктивного й чесного висвітлення нашого минулого.

Звичайно ж, опонент повинен вишукувати недоліки. Та відпрацьовані речення на всіх 400 стор. дисертації дають мало шансів на це. Все-таки дещо вдалося знайти.

1. Відкривши “Зміст” при першому знайомстві з дисертацією, я мало не занурився у напівзабуту радянську дійсність. Підрозділ 1.1.2. формулювався так: Екстремістська форма українського буржуазного націоналізму. Термін з трьох слів наводився без лапок, як реально існуючий. Це ж повторилося на стор. 30, де починався цей підрозділ. Щоправда, на стор. 61 це словосполучення уже було взяти в лапки. Двічі термін повторювався на стор. 35, і теж з лапками.

2. Характеризуючи історіографію, О. Зайцев сторінку тексту (с. 29–30) присвячує розглядові книги І. Гаврилова “Західна Україна у 1921–1941 рр. Нарис історії боротьби за державність”, яка була надрукована у Львові в 2012 р. (472 с.). Книга, автор якої веде генокод українського етносу з часів трипільської археологічної культури і солідаризується із “збройними акціями” проти євреїв, не може фігурувати серед наукової літератури. Тим часом цю працю О. Зайцев називає в дисертації “значною”, а в монографії “поважною” (с. 31). Мабуть, за кількістю сторінок.

3. Нарешті, останнє зауваження. Воно стосується полеміки між Вацлавом Липинським і Дмитром Донцовим. Обидва залишили яскравий слід в національній історії, але у двобої між собою вони не завжди були стримані. У знаменитих “Листах до братів-хліборобів” Липинський звинуватив Донцова в тому, як цитує дисертант, що той “заливає своєю скунсовою смердючою течією творчу українську працю” (с. 152). Донцов та його соратники теж не пасли задніх. Високоповажний крайовий провідник ОУН в Галичині Зенон Пеленський, як повідомляє нам результати своїх архівних пошуків дисертант, так висловився з приводу цього двобою: “націоналістичні шпильки в дупу” (с. 154 дисертації, с. 170 – монографії). Щоправда, в дисертації і монографії вживалося не це польське слово, а соковитий український відповідник, який я не наважуюсь навести.

Коли дисертант припиняє цитувати і користується власною аргументацією, то все виходить стримано й переконливо. Особливо сподобалася мені критика В. Поліщука, який доводив тотожність українського інтегрального націоналізму фашизму. О. Зайцев упіймав Поліщука на порушенні законів формальної логіки і порівняв його логічний виверт із силіогізмом: “всі люди смертні, отже, всі смертні – люди” (с. 36).

Дисертацію О. Ю. Зайцева можна розглядати як кваліфікаційну працю, яка робить вагомий крок уперед в дослідженні певної галузі знань. Вона цілком відповідає встановленим Державною атестаційною комісією вимогам та критеріям для докторських дисертацій. Вона є завершеною і цілком самостійною роботою, що увійшла вже до наукового обігу і здобула схвальні відгуки наукової громадськості. В рецензіях особливо підкреслюється актуальність зроблених висновків.

Автор змушує всіх нас більш чітко розуміти суть українського інтегрального націоналізму та його місце в системі доктрин міжвоєнного періоду. Поставлені ним дослідницькі завдання виконані.

О. Ю. Зайцев (відповідь на зауваження):

Я щиро дякую Станіславу Владиславовичу. Хочу сказати, що вважаю для себе великою честю, що такий видатний історик погодився бути моїм опонентом.

Фактично сперечатися мені ні з чим. Я лише хотів би пояснити, де в мене вживається термін “екстремістська форма українського буржуазного націоналізму”. Наводжу чотири концепції, які я виокремлюю в історіографії, і всі ці концепції намагаються характеризувати власними словами авторів цих концепцій. У наступному пункті у мене

також без лапок вжито назву “Український фашизм”, що не значить, що я з цим погоджуюсь. Так само й “екстремістська форма українського буржуазного націоналізму”. А там, де я висловлюю своє ставлення до цієї концепції, я беру в лапки “український буржуазний націоналізм”, щоб було зрозуміло, що це не моя концепція.

І хотів би виступити на захист себе, і відсутнього тут Ігоря Гаврилова. Я і сам критикую його багато за що, і присвятив цілу сторінку критиці деяких положень Ігоря Гаврилова. Тим не менше, я не став би вилучати його, так би мовити, з канону науки, тому що там, де Ігор Гаврилів пише у своїй сфері, його твердження спірні, але все ж таки наукові. Там, де він сягає трипільської культури – там, справді, не зовсім переконливі й нічим не аргументовані твердження. Я не став би так категорично твердити, що Ігор Гаврилів солідаризується зі збройними акціями проти євреїв. Навіть навпаки, він намагається захистити ОУН від звинувачень у антисемітизмі, але робить це, на мій погляд, у дуже невдалий спосіб, який справді викликає асоціації з тим-таки антисемітизмом. Докладніше в моїй книжці.

В. Є. Голубко (відгук):

Зауваження:

1. Розділ 2 дещо переобтяжений розглядом політологічних проблем, які не є предметом дослідження. У розділах 4–6, можливо, занадто багато міститься загальновідомого описового матеріалу, приміром про політичну біографію Д. Донцова (с. 141–157), чи стислий нарис виникнення та діяльності ОУН у міжвоєнний період (с. 222–240).

2. Розглядаючи витoki українського інтегрального націоналізму, автор датує їх початком 1920-х років. А куди ж тоді віднести український націоналізм перед Першою світовою війною, репрезентований М. Міхновським? Якою була його політична філософія як засновника модерного українського націоналізму? Очевидно, відповіді на ці питання є важливими, аби зрозуміти, яку роль у подальшому для розвитку цієї доктрини відіграв Д. Донцов, зайнявши у міжвоєнне двадцятиліття місце провідного українського націоналістичного публіциста і теоретика. Це останнє особливо важливе позаяк наприкінці свого життя він заперечував роль М. Міхновського, стверджуючи, що не Міхновський, а він, Донцов, “назву та ідею націоналізму виніс на форум політичний ... в 1926 році”. З огляду на це, в дисертаційній роботі вартувало б повернутися до коренів українського націоналізму початку ХХ ст., речником якого виступав М. Міхновський. Власне на приматі держави він акцентував увагу у програмі РУП “Самостійна Україна”, коли писав, що “кожна нація хоче вилитись у форму незалежної, самостійної держави ..., що тільки держава одноплемінного національного змісту може дати своїм членам нічим необмежану змогу всестороннього розвитку ..., державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність єсть національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин”. Це ж стосується оцінки його поглядів на роль української еліти у державотворчих процесах, засобів досягнення національної незалежності, його бачення соціального та державного устрою України після здобуття незалежності. Іншими словами, сюжет “двох націоналізмів” – М. Міхновського та Д. Донцова – було б бажано включити у текст роботи.

О. Ю. Зайцев (відповідь на зауваження):

Щиро дякую професорові Голубку за такий відгук, дуже, я б сказав, прихильний до мене. Нема такого, з чим я категорично не погоджувався. Я лише хотів би відповісти на запитання, яке ставить професор Голубко: яка ж сила мала найсуттєвіший

вплив у 30-х роках? На це запитання важко відповісти, з тієї причини, що соціологічних опитувань тоді не проводили, і ми можемо спиратися лише на певні оцінки. Скажу чесно: я не можу довести протилежну думку. Але я хотів би термінологічно розрізнити: одна справа, коли ми говоримо, що інтегральний націоналізм не був панівною течією, а інша справа, як це формулює професор Голубко, “вплив на перебіг політичних процесів у тогочасному західноукраїнському суспільстві”. Якщо навіть ми подивимося на результати виборів 1938 року, коли, незважаючи на бойкот різних українських партій, все ж таки виборці прийшли на виборчі дільниці, і сотні тисяч голосували за УНДО, ми побачимо, що УНДО, хоча втрачало вплив, але все-таки залишалося достатньо впливовою партією. Але якщо ми подивимося на реальний вплив на перебіг політичних процесів, на зміни, то ми повинні визнати, що саме ОУН була найбільш динамічною силою, і на перебіг політичних процесів, можливо, найбільшою мірою впливала вона, і тут професор Голубко має цілковиту рацію.

Наступне зауваження: що розділ 2 переобтяжений розглядом політологічних проблем. Оглядаючись назад, погоджуюся, що можна було цей розділ скоротити.

І що стосується Міхновського, то дозвольте мені відповісти на це зауваження після відгуку Івана Казимировича Патриляка, тому що багато в чому зауваження перегукуються.

І. К. Патриляк (відгук):

У вступі до книги “Ідентичність націй” відома сучасна дослідниця теорії націй та націоналізму Монтсеррат Гібернау описала цікавий випадок зі свого життя: “2000 року я відвідала Монреаль і місто Квебек для участі в конференції, присвяченій націоналізму. На вступному засіданні після доповіді, автор якої рішуче обстоював право квебекців на самовизначення, хтось із присутніх заперечив йому, мовляв, уся та риторика про партнерство з Канадою і демократичний квебекський націоналізм фальшива. Він охарактеризував себе як англоканадця, що почувается в Квебеку відштовхненим, і сказав, що вже наслухався ненастанних вимог більшої автономії з боку квебекців, “тоді як насправді, – за його твердженням, – вони прагнуть незалежності. – І додав: Як можна дозволити таке? Та ж ви лише провінція Канади. Хто ви, по-вашому?” “Ми нація”, – відповів промовець”. (Гібернау М. Ідентичність націй. – Київ: Темпора, 2012. – С. 7.).

Цитований вище невеличкий уривок надзвичайно промовисто свідчить про те, що націоналізм не лише був “...політичною силою, яка визначала особливості європейської та світової історії впродовж останніх двох сторіч значно більшою мірою, ніж ідеї свободи та парламентської демократії чи ідеї комунізму” (Альтер П. Націоналізм: проблема визначення // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – Київ: Смолоскип, 2000. – С. 211), але й продовжує залишатися могутнім “світовим гравцем”, незважаючи ні на рівень заможності держави, ні на вкоріненість демократичних практик у суспільстві, ні на її історичні традиції.

Україна також була і залишається частиною цієї глобальної тенденції, котра вказує на важливу роль націоналізму як ідеології та політичної практики в історії нашого народу впродовж всієї новітньої доби. Особливо динамічний розвиток націоналістичних ідей та організованих націоналістичних рухів припав на міжвоєнний період, який очевидно потребує особливо прискіпливого та всебічного дослідження. Абсолютно зрозуміло, що, ігноруючи або профануючи вивчення феномена українського націоналізму 1920–1930-х років, ми наражаємося на небезпеку опинитися

перед загрозою цілковитого нерозуміння історичних процесів, які відбувалися і продовжують тривати в нашому суспільстві.

Підкреслимо, що сучасна вітчизняна історіографія демонструє поступове дистанціювання від соціального замовлення й потрохи окреслює власний автономний простір, який функціонує не на засадах мінливої політичної кон'юнктури, а за принципами наукового пізнання. Здобувши та усвідомивши це право, українські вчені прагнуть відстояти суверенітет фундаментальних досліджень, синхронізувати свої зусилля зі світовим науковим процесом. Яскравим свідченням цього є поява рецензованої праці.

Попри те, що в останні двадцять років ця тематична ніша привертала до себе чи не найбільшу увагу істориків, її актуальність залишається безперечною. Нинішній етап її освоєння характеризується подоланням ідеологізації текстів, аполетизації чи, навпаки, демонізації українського націоналізму й спробами виходу на широкі асоціації, теоретичні узагальнення, історико-правові інтерпретації.

Поряд з фаховою критикою доробку авторів, які опрацьовують вказану проблематику, це має врешті-решт завершити суспільну легітимізацію й історіюписання ідеології та практики українського націоналізму, його перетворення на самостійний напрям дослідження. Це видається тим більше необхідним з огляду на потребу суспільства й держави в неупередженому, всебічному знанні про цю складну сторінку нашого минулого.

Виходячи зі сказаного вище, можемо констатувати, що дисертаційне дослідження О. Ю. Зайцева присвячене надзвичайно актуальній темі, сама постановка якої вказує на новизну та піонерський характер роботи.

Структура рецензованої дисертації О. Ю. Зайцева є достатньо чіткою, логічною і послідовною, відображає сформульовані дисертантом завдання та мету його наукової праці.

У вступі автор дисертації обґрунтовує вибір теми дослідження та її актуальність з точки зору сучасних тенденцій розвитку історичних наукових досліджень. Мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження також повністю обґрунтовані згідно з дисертаційною проблематикою. Вибір хронологічних меж дисертації обґрунтований, він окреслюється міжвоєнною добою в історії України, або часом “від закінчення активної фази збройної боротьби за незалежність (1921) до початку Другої світової війни” (с. 11). Тобто періодом формування найбільш радикальних течій в українському націоналізмі, охарактеризованих автором як “інтегральний націоналізм”.

У вступній частині дисертант також стисло описав методи дослідження, надзвичайно рельєфно окреслив наукову новизну одержаних результатів і практичну значимість дисертаційної роботи.

У першому розділі “Огляд історіографії та джерел” здійснено аналіз ступеня наукової розробки теми й охарактеризовано стан джерельної бази.

Слід прийняти до уваги те, що автор ґрунтовно проаналізував наявні історіографію, застосувавши до її поділу не традиційний “хронологічний”, “географічний”, “методологічний” чи “парадигмальний” підхід, а принцип групування за “концептуальним наповненням” (с. 16) виділивши чотири основні концепції за головними підходами до інтерпретації такого явища, як український націоналізм 1920-х – 1930-х років. “Усе їхнє розмаїття, – пише вчений, – можна умовно звести до чотирьох концепцій, згідно з якими згаданий рух був: 1) формою самовираження нації, 2) екстремістською формою українського буржуазного націоналізму, 3) українським фашизмом, 4) інтегральним націоналізмом недержавної нації” (с. 16–17). При цьому варто підкреслити,

що дисертант не захоплюється категоричністю своїх тверджень і цілком слушно вказує на “умовність” виокремлення чотирьох історіографічних концепцій і зарахування того чи іншого дослідника до певного історіографічного напрямку (с. 17).

Джерелознавчий аналіз показав, що робота ґрунтується на репрезентативній джерельній базі, представлена різними видами і типами джерел. Зокрема науковець виокремлює шість джерельних груп, використаних під час написання дисертації: “1) ідеологічні й доктринальні праці, політична публіцистика; 2) документи політичних організацій; 3) листування; 4) документи правоохоронних органів; 5) інформаційні та пропагандистські матеріали преси; 6) мемуари” (с. 55). Слід наголосити на тому, що висвітлення маловідомих і надзвичайно цікавих аспектів ідеологічних дискусій у націоналістичному середовищі 1920-х – 1930-х років, розкриття окремих раніше невстановлених фактів з історії діяльності українського націоналістичного підпілля, стало можливим завдяки масштабній евристичній роботі, здійсненій О. Ю. Зайцевим у вітчизняних і зарубіжних архівних установах, введенню до наукового обігу низки документів, які до цього часу ігнорували дослідники.

Окремо підкреслимо активне використання в дисертаційній роботі суттєвого масиву епістолярію, який дозволив прослідкувати вплив особистих стосунків між провідними ідеологами та практиками українського націоналістичного руху 1920-х – 1930-х років, на формування відповідних ідеологічних схем і їхнє втілення в життя.

У другому розділі “Методологічні й теоретичні основи” дисертант послідовно розкриває методологічні принципи, покладені в основу дослідження (с. 62–65), формулює основну теоретичну модель інтегрального націоналізму (с. 65–75) та окреслює допоміжні теоретичні моделі, котрі застосовані в ході наукової роботи (с. 75–91).

Важливо наголосити, що дисертант цілком обґрунтовано відмовився від застосування традиційних для української історіографії методологічних “принципів історизму та об’єктивності” і зробив вдалу спробу написати дослідження в жанрі інтелектуальної історії.

Необхідно підкреслити, що сумлінно аналізуючи теоретичні моделі “інтегрального націоналізму”, створені попередниками (с. 65–72), дисертант реконструював “ідеально-типову доктрину” інтегрального націоналізму (с. 72), запропонував власне робоче визначення цього явища (с. 73).

Обґрунтованим і вмотивованим є вибір дисертантом допоміжних теоретичних моделей, які дозволили йому всебічно проаналізувати досліджуване явище, ввести його у широкий порівняльний контекст, зробивши можливою максимально повну реалізацію поставлених наукових завдань.

Третій розділ “Історичний контекст” присвячено автором надзвичайно важливому завданню – висвітленню історії інтегрального націоналізму в різних частинах європейського континенту та характеристиці політико-ідеологічного життя українського суспільства у міжвоєнні роки.

У підрозділі 3.1. “Інтегральний націоналізм у Західній Європі” вчений, послідовно дотримуючись переконання, що італійський фашизм та німецький національний соціалізм є певними революційними формами інтегрального націоналізму державних націй, викладає стислий огляд ідейного становлення французького інтегрального націоналізму (с. 95–102), італійського фашизму (с. 102–107) та німецького нацизму (с. 107–112). Наголосимо, що саме ці три ідеологічні течії “інтегрального націоналізму”, на думку дисертанта, “мали найбільший вплив на український націоналізм” (с. 95).

Наступний підрозділ 3.2. “Інтегральний націоналізм у Східній Європі” охоплює стислий, але систематичний виклад історії становлення та розвитку низки радикальних націоналістичних рухів (які вчений вважає найбільш подібними з українським націоналізмом 1920-х – 1930-х рр.) у Польщі (с. 113–121), Румунії (с. 121–127) та Хорватії (с. 127–129) в період між двома світовими війнами.

Заключний параграф третього розділу вводить читача в “український контекст” формування вітчизняного інтегрального націоналізму, окреслюючи головні чинники життя українського суспільства, які зробили можливою появу радикальної форми українського націоналізму в міжвоєнний період.

Виклавши зовнішній та внутрішній контекст розгляду українського інтегрального націоналізму, дисертант у наступних розділах переходить до безпосереднього аналізу трьох основних його різновидів: “чинного”, “організованого” і “творчого” націоналізмів, а також огляду критики націоналістичної доктрини. Зокрема у четвертому розділі дисертації “Чинний націоналізм” проаналізовано ідеологічну концепцію, створену Д. Донцовим. П’ять підрозділів цього розділу послідовно присвячені висвітленню інтелектуальної та політичної біографії Д. Донцова (с. 141–157), його ідеологічній доктрині (с. 157–174), образу ворога, створеного публіцистом (с. 174–188), аналізу базових соціальних міфів, які, пронизуючи творчість Д. Донцова, надаючи його світоглядним концепціям “ерзац-релігійного” та міфологічного забарвлення (с. 188–206), а також проблемі співвідношення донцовської ідеологічної концепції з ідеологією фашизму (с. 206–220).

Вважаємо за потрібне наголосити, що під час написання четвертого розділу дисертації дослідник продемонстрував глибоку обізнаність з найдрібнішими деталями інтелектуального спадку Д. Донцова, вдало показав, як зовнішні житейські обставини, особисті стосунки, європейські ідеологічні та філософські концепції впливали на творчу еволюцію Дмитра Івановича.

П’ять параграфів п’ятого розділу “Організований націоналізм” послідовно присвячені дослідником розгляду формування та практичної роботи Організації українських націоналістів у період перед Другою світовою війною (с. 222–240), ідеології та політичній стратегії ОУН (с. 240–260), питанням сакралізації нації в ідеологічних концепціях оунівських інтелектуалів (с. 260–272), взаєминам ОУН з легальними українськими політичними партіями (с. 272–286), ставленню організованого українського націоналістичного руху до фашистських ідеологічних постулатів і практик (с. 286–305).

Серед особливих здобутків дисертанта в п’ятому розділі, на нашу думку, слід виокремити детальну “реконструкцію” процесу “народження” ОУН і внутрішньо-організаційних дискусій, що супроводжували цей процес.

Малодослідженій в українській історіографії проблемі становлення і розвою “творчого націоналізму” та діяльності основного носія цієї ідеології – Фронту національної єдності, присвячено три підрозділи шостого розділу дисертації. Фактично, О. Ю. Зайцев став першим українським дослідником, який надзвичайно глибоко і всебічно проаналізував практичну діяльність ФНЄ (с. 306–315), її ідеологічну доктрину (с. 315–334) та взаємини цієї організації як з “легальним сектором” українського політикуму, так і з конкурентами з ОУН (с. 334–348).

Останній розділ дисертації “Критики інтегрального націоналізму”, присвячений ідейній полеміці, що розгорнулася навколо світоглядних засад радикального

українського націоналізму 1920-х – 1930-х років. Здобувач прискіпливо виявляє та всебічно аналізує всі головні “ідеологічні” претензії, які до інтегрального українського націоналізму висловлювали критики з консервативного (с. 350–370), комуністичного (с. 370–382) й демократичного таборів (с. 382–394).

У висновках дисертації О. Ю. Зайцев підсумовує і наводить положення, які відповідають поставленим завданням і засвідчують про високий науковий рівень та новизну отриманих у дисертації результатів.

Дисертаційна робота О. Ю. Зайцева є актуальною як з точки зору сучасних наукових досліджень з історії України, історії українського націоналізму 1920-х – 1930-х років, так і з історії вітчизняної політичної думки. При цьому слід зауважити, що дисертація має теоретичне і практичне значення, оскільки відкриває можливість для подальших наукових досліджень з історії України міжвоєнного періоду та актуалізує значну групу невідомих досі джерел.

Докторська дисертація О. Ю. Зайцева є завершеною працею, в якій розв’язано низку важливих наукових проблем, отримано нові, вагомі, документально та логічно обґрунтовані результати, котрі є важливим внеском в теорію і практику вітчизняної історичної науки.

Високо оцінюючи дисертацію О. Ю. Зайцева, вважаємо за необхідне висловити деякі зауваження та побажання:

1. У підрозділі 2.1. “Джерельна база”, розглядаючи документи правоохоронних органів (с. 59–60), дисертант лише констатував, що до них належать “інформаційні повідомлення, звіти й аналітичні матеріали” не здійснивши повноцінного й комплексного видового аналізу цих документів і не акцентувавши увагу на тому, як той чи інший вид цих специфічних джерел був використаний у дослідженні;

2. Висновок до першого розділу на три чверті стосується історіографічного огляду, тоді як висновок щодо джерельної бази роботи обмежується лише одним реченням-констатацією: “Наявна джерельна база дозволяє по-новому дослідити й інтерпретувати принаймні частину перелічених питань і є цілком достатньою для виконання завдань, сформульованих у вступі до цієї праці” (с. 61);

3. У підрозділі 2.2., формулюючи теоретичну модель інтегрального націоналізму, дисертант, на нашу думку, невмотивовано обминув увагою твори М. Міхновського, які побачили світ на зламі XIX–XX ст. і містили в собі більшість базових доктринальних ознак інтегрального націоналізму;

4. Аналізуючи форми інтегрального націоналізму в Західній Європі, здобувач пише: “Я розгляну лише три західноєвропейські різновиди цього руху, які мали найбільший вплив на український націоналізм, – французький інтегральний націоналізм, італійський фашизм і німецький націонал-соціалізм” (с. 95). У цьому реченні, на наше переконання, закладено низку некоректних тверджень. По-перше, чому дисертант априорі визначає, що саме вказані вище три західноєвропейські радикальні ідеології мали “найбільший вплив” на український націоналізм? По-друге, дослідник ігнорує інші важливі західноєвропейські впливи на ідеологію націоналізму – іспанський фалангізм та франкізм, а також ірландський республіканський націоналізм. По-третє, теза про те, що італійський фашизм та німецький нацизм були тільки “різновидами” інтегрального націоналізму видається нам не надто обґрунтованою, адже відомо, що фашизм був поєднанням, міксом ідей інтегрального націоналізму, немарксистського соціалізму, італійського революційного синдикалізму, соціального дарвінізму, абсолютизованого

етатизму тощо. Нацизм, у свою чергу, теж був сумішшю інтегрального націоналізму, немарксистського соціалізму, расизму, юдофобії тощо. Сам автор визнає, що ці доктрини були надзвичайно гібридними: “Загалом італійський фашизм був сумішшю інтегрального націоналізму з крайнім етатизмом...” (с. 107). “Німецький націонал-соціалізм поєднав інтегральний націоналізм із крайнім расизмом...” (с. 112). Тобто, якщо вони (фашизм та нацизм) були сумішшю/гібридом, то чи могли вони водночас бути “різновидом” інтегрального націоналізму, як про це автор пише на с. 95. Використовуючи мову біології, їх можна назвати “міжвидовими гібридами”, які успадковують певні риси від батьківських видів, але не належать до жодного з них;

5. Подаючи огляд інтегрального націоналізму в Східній Європі, дисертант звертає увагу тільки на декілька рухів: польську енденцію, румунських легіонерів та хорватських усташів. При цьому поза увагою залишаються такі надзвичайно важливі структури як Внутрішня македонсько-одринська революційна та Внутрішня македонська революційна організації (які, до речі, як організаційне знамено використовували червоно-чорний стяг, своїми гаслами вважали кличі: “Свобода або смерть” та “Македонія для македонців”, а їхній пресовий орган називався “До зброї”), угорські гунгаристи, словацькі глінковці, радикальні націоналістичні рухи в державах Балтії та Фінляндії;

6. Дещо суперечні, на наш погляд, твердження щодо оцінки ідеології Д. Донцова вміщено на с. 222 дисертації. Зокрема на початку сторінки дослідник пише: “Ідеологія Донцова може слугувати парадигматичним зразком інтегрального націоналізму навіть більшою мірою, ніж первинний інтегральний націоналізм Моррасса”. А через декілька абзаців уже стверджує, що: “Ідеологія Донцова в міжвоєнну добу дедалі більше наближалася до фашизму, період її розвитку з 1933 р. до кінця Другої світової війни можна окреслити як протофашизм”. І, врешті-решт, додає: “Та все ж Донцов був ближчий до іншої ідейної течії, яка народилася в Німеччині, – «консервативної революції»”.

7. У п’ятому розділі, характеризуючи ідеологічні засади ОУН, здобувач надто абсолютизує ідеологічні дискусії в межах організації, надає надмірного значення окремим писанням, які не лише не були офіційною доктриною ОУН, але й ніколи не публікувались, тобто не були відомі широкому загалу членів організації;

8. На с. 240 дисертант стверджує, що “Після вбивств Перацького та Бабія поліція заарештувала велику групу діячів ОУН, серед них Бандеру”. Проте відомо, що С. Бандеру арештували 14 червня 1934 р. за день до убивства Б. Перацького і за понад місяць до вбивства І. Бабія. Це важливий нюанс, котрий рельєфно характеризує постать тодішнього крайового лідера ОУН, який міг “купити” особисту свободу шляхом “здачі” інформації про замах, але не скористався цією нагодою;

9. Надмірно захоплюючись проведенням паралелей між хорватською “Усташею” та ОУН, дисертант стверджує: “Неважко спостерегти паралелізм історії «Усташі» й ОУН і в інших аспектах: обидві організації виникли майже одночасно, у 1934 р. здійснили свої найгучніші теракти, відтак пішли на співпрацю з державами «Осі» й у 1941 р. проголосили незалежність за німецької окупації. Але після цього їхні долі розходяться: режим усташів нацисти підтримали, а ОУН піддали репресіям. Незалежна Держава Хорватія 1941–1945 рр. – добрий приклад того, якою могла б бути Українська Держава під егідою Третього Райху, якби вона постала. Розігнавши в липні 1941 р. уряд Ярослава Стецька, гітлерівці запобігли повторенню в Україні хорватського сценарію” (с. 305). Проте, на наш погляд, науковець “прогледів” очевидні відмінності між двома рухами. По-перше, усташі до 1941 р. були переважно емігрантською, яка після

Лікського повстання 1932 р. мала слабкий вплив у Хорватії і, на відміну від ОУН, не могла похвалитися розгалуженою підпільною мережею на батьківщині. Тому усташі справді “отримали” свою державність з рук нацистів і фашистів, а тому будували її за їхніми “рецептами”. По-друге, оунівці (якщо йдеться про бандерівську організацію) в 1941 р. категорично відмовлялися від Словацького чи Хорватського типу ерзац-державності (про що повідомили Берлін відповідним меморандумом від 23 червня 1941 р.). Оунівці вважали, що незалежність України і своє право її оголосити вони досягли роками підпільної боротьби, а тому погоджувалися лише на рівноправне союзництво з державами Осі. Відтак, роблячи прогнози про нереалізований потенціал “фашистської державності” під прапором ОУН, дослідник стає на “крихкий лід” футуристичних прогнозів, які лежать поза межами інтересів історичної науки.

Проте наведені вище зауваження аж ніяк не впливають на вагомість і результативність дослідження, не псують загального позитивного враження від дисертаційної роботи і носять рекомендаційний характер.

Автореферат дисертації адекватно відображає основний зміст і висновки дисертації, яка є завершеною науковою працею, що розв’язує важливу дослідницьку проблему і є вагомим внеском до скарбниці вітчизняної історіографії.

О. Ю. Зайцев (відповідь на зауваження):

Шановні колеги! Я дуже дякую Іванові Казимировичу Патриляку за такий відгук. Він надзвичайно сумлінно поставився до своїх обов’язків опонента, про що свідчать дев’ять дуже розлогих зауважень, які він зробив. Я спробую на деякі з них відповісти по суті.

За деякі зауваження я можу Івану Казимировичу лише подякувати, зокрема за те, що він звернув мою увагу на неточність формулювання стосовно арешту Степана Бандери. Це справді так, і я дякую за це зауваження. На своє виправдання можу лише сказати, що та чи інша дата арешту Бандери в тому, що стосується основного змісту моєї дисертації, таки нічого не міняє, хоча, якби я займався особистістю Бандери, безумовно, це було б суттєво.

Так само справедливі деякі зауваження, зроблені стосовно джерельної бази. Лише можу сказати, що інформаційно-аналітичні матеріали польської поліції мали б для мене більше значення, якби йшлося про подієву історію, але вони дуже бідні, якщо йдеться про інтелектуальну історію.

І далі суттєвіші зауваження. Зокрема опонент, як і попередній опонент, Віктор Голубко, дорікає мені за те, що недостатньо уваги приділено постаті Миколи Міхновського, при чому Іван Казимирович твердить, що у Міхновського уже була “більшість базових доктринальних ознак інтегрального націоналізму”. Відповідаю обом опонентам. Так, постать Міхновського мала велике, я б сказав, символічне значення для націоналістичного руху, і ОУН часом навіть розглядала його як свого предтечу. Але чи справді твори Міхновського уже містять у собі більшість базових доктринальних ознак інтегрального націоналізму? З цим я не погоджуюсь. Та цитата, яку навів Віктор Голубко, свідчить про те, що Міхновський був послідовним націоналістом, але націоналістом не інтегральним. Я наведу лише одну цитату, яка, на мій погляд, прямо суперечить тому, що я кваліфікую як інтегральний націоналізм. Це досить відома цитата з Міхновського. Він пише: “...Ідея космополітизму й гуманізму не тільки не є противна ідеї націоналізму, навпаки – є тільки впливом її, тільки її продовженням, розвитком. Космополітизм розширює, розповсюджує ідеї вітчизни на цілий всесвіт. З погляду космополітичного, усі люди – це

спілка спілок (союз союзів), себто космополітизм уявляє собі спілку всієї людськості як загальну спілку окремих спілок. А окремі спілки найлегше можуть закладатись... іменно поміж людьми, які вже з'єднані самою природою через спільну мову, психічну схожість, культурну близькість" і т. д. І далі він пише, що "натуральні національні спілки становлять велику вселюдську спілку...". Буквально все в цій цитаті інтегральному націоналізму суперечить, не кажучи вже про те, що самі слова "космополітизм" і "гуманізм", скажімо, в устах Донцова могли бути лише лайкою. І на відміну від Донцова, який однозначно ставить націю вище і від людства, і від окремої особи, і на відміну від інтегральних націоналістів, які розглядають націю як єдиний організм, Міхновський намагається гармонізувати націю, людину і людство та розглядає націю як спілку індивідів. Тому я не погоджуюся вважати Міхновського інтегральним націоналістом, але визнаю слушність зауважень і доходжу висновку, що таки треба було приділити більше уваги порівнянню націоналізму Донцова і націоналізму Міхновського. Я можу лише пообіцяти: зараз я працюю уже над наступним проектом, який називається "Дмитро Донцов: львівський період діяльності". Я сподіваюся, що я його доведу до кінця, і просто обіцяю, що в цьому проекті буде приділено увагу зіставленню Міхновського і Донцова.

Наступне зауваження (я вже узагальнюю) стосується того, що я беру тільки деякі різновиди європейського інтегрального націоналізму, але ігнорую інші. Третій розділ має характер впровадження у тему, він не "гумовий", і тому, справді, багато різновидів європейського націоналізму я проігнорував. Але, знову ж таки, кажу про майбутнє. Наступний проект після Донцова, який я подав і сподіваюся отримати на нього грант, має назву "Ультранационалізм у недержавних націях Східної Європи (1918–1941)". І в цьому проекті фігурують і усташі, і Внутрішня македонська революційна організація, і словацькі глінківці, правда, немає гунгаризму.

Дуже важливе зауваження, методологічне й типологічне, стосується того, що фашизм, на думку Івана Патриляка, не є різновидом інтегрального націоналізму, а є гібридом. На що я можу сказати, що будь-яка ідеологія, в принципі, є гібридом. У тому числі всякий націоналізм, якщо ми говоримо про конкретний націоналістичний рух, а не абстрактний політичний принцип, завжди є гібридною ідеологією, хоча б тому, що націоналізм сам по собі не дає відповіді на всі питання суспільного життя і повинен, так би мовити, брати на допомогу інші теорії.

Якщо ми говоримо про фашизм, то я погоджуюся з Пітером Дейвісом і Дереком Лінчем, які пишуть, починаючи з того, що й Іван Казимирович: "...Важливо розуміти, що націоналізм – це тільки один зі складників фашизму, хоч і найбільш явний". Але далі вони наголошують, що націоналізм є основоположним елементом фашизму, а, скажімо, соціалізм, консерватизм, інші складники – ні. Іншими словами, в будь-якій ідеології можна виділити комплекс ідей, які є ядром, і комплекс ідей, які є периферією. Я іду тут за школою "нового консенсусу" в студіях з фашизму, прихильники якої практично всі одногосно стверджують, що ядром фашизму є ультранационалізм, а цей термін практично тотожний терміну "інтегральний націоналізм". Однак я визнаю, що й те, про що казав Іван Казимирович, це теж потужний напрям в історіографії, який заперечує можливість зараховувати фашизм до націоналізму. Наприклад, Олександр Мотиль взагалі відкидає будь-яку спільність. Таким чином, це питання дискусійне. І далі з деякими зауваженнями я можу дискутувати, але за браком часу їх опускаю.

Дуже важливе зауваження про те, що я нібито прогледів очевидні відмінності між усташами і ОУН. Думаю, я їх не прогледів, тому що про устахів у мене йдеться

у двох місяцях: перший раз у третьому розділі власне про усташів, а другий раз у п'ятому в порівнянні з ОУН. У першому випадку я пишу майже те, що говорить Іван Казимирович. Цитую сам себе: “До 1941 року «Усташа» не була масовою організацією, ставши такою лише в обставинах німецької окупації, коли за підтримки нацистів прийшла до влади, а Павелич очолив Незалежну Державу Хорватію”. Справді, усташі перед війною мали слабшу мережу в Хорватії, ніж ОУН у Галичині. Але якщо порівнювати Хорватію не з Галичиною, а з цілою Україною, то ми побачимо, що різниця в організаційній мережі і потужності впливу між “Усташею” та ОУН не така вже й значна. Важливо не те, яка з цих організацій мала більш розгалужену структуру і опору. Для їхнього порівняння важливо, що ні одна, ні друга не мала достатніх ресурсів, щоб самотужки здійснити національну революцію. Тому і одна, і друга шукали зовнішньої підтримки і цілком логічно прийшли до тих держав, які найбільше були зацікавлені в ревізії Версальської системи, а саме до держав Осі.

Іван Казимирович, посилаючись на меморандум ОУН від 23 червня 1941 р. до нацистської Німеччини, говорить про те, що, мовляв, ОУН рішуче відкинула можливість здійснення в Україні державності за хорватським і словацьким зразками. Що мається на увазі? Я тут напевно просто висловлю здогад, що має на увазі Іван Казимирович. Дійсно, в цьому меморандумі читаємо: “Треба ствердити, що для вирішення українського питання немає ніякої аналогії. Від 1938 р. в Європі виникли дві нові держави: Словаччина і Хорватія. Не беручи до уваги різницю в площі і кількості населення країн, українська проблема має набагато більше значення...” і т. д. Чи впливає з цього, що ОУН рішуче відкинула пропозицію створити державу за хорватським чи словацьким зразком? Ні, тому що такої пропозиції їй ніхто не робив, і не було від чого відмовлятися. Друге, чи впливає з того, що, якби була можливість створити хоча б таку державу і з таким ступенем незалежності як Незалежна Держава Хорватія, то ОУН би її гордо відкинула? Знову ж таки, ні. Я думаю, що оунівці були не догматиками, а реалістами. І, безперечно, якби була можливість створити бодай напівнезалежну державу, вона б на це погодилась, сподіваючись, що в майбутньому досягнуть справжньої незалежності.

І далі йде дуже суттєве методологічне зауваження. Іван Казимирович стверджує, що моє припущення, що, якби така держава була створена, то Незалежна Держава Хорватія могла б розглядатися як приклад чи модель того, якою могла бути Українська держава, виходить за межі науковості. Я з цим не можу погодитись. Аналогічне зауваження робив мені Володимир В'ятрович, він називає це “якбитологія”. Так от, я всерйоз вважаю, що те, що називають “якбитологією” – це цілком легітимна і евристично вартісна діяльність для історика, тільки в сучасній історіографії це називається дослідженням історичних альтернатив чи так званих “точок біфуркації”. От власне 1941-й рік був для України і Німеччини, для Другої світової війни такою точкою біфуркації. Я думаю, що у нас, особливо якщо йдеться про інтелектуальну історію, часом немає іншого засобу оцінити потенціал якоїсь ідеології, як робити такі уявні експерименти: що було б, якби той чи інший ідеологічний постулат був реалізований. Я розумію, що це спірна теза, але у всякому разі погодьтеся, Іване Казимировичу, що з точки зору історичної науки такі припущення мають право на існування.

ЗАОЧНИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ

ІНТЕРВ'Ю З ВІДОМИМИ УКРАЇНСЬКИМИ НАУКОВЦЯМИ СТАНІСЛАВОМ КУЛЬЧИЦЬКИМ, ОЛЕКСАНДРОМ ДОБРЖАНСЬКИМ, ОСТАПОМ СЕРЕДОЮ З ПРИВОДУ АКТУАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Наближається річниця Революції Гідності. Чи існує небезпека повторення 2005 року?

С. Кульчицький: Мабуть, питання треба переформатувати, тому що перша річниця Революції вже позаду. Тепер є можливість спокійно, в академічному стилі проаналізувати події останнього року і побачити, як їх інтерпретують політики, політологи, журналісти. На жаль, голос істориків пролунав у загальному хорі ледь чутно. Проте історичний аналіз найнадійніший в оцінці минулого і найближчого майбутнього.

Події 2013–2014 рр. повторюють те, що трапилося у 2004–2005 рр. Лише дві нові фігури в українській політиці подолали 5%-й бар'єр у парламентських виборах. Вони спромоглися привернути увагу двох найдинамічніших, але протилежних за знаком сегментів електорату: тих, хто хоче здобути все і відразу, й тих, хто налаштований на тривалий шлях до Європи. Використовуючи лексику 1917 р., перших можна назвати більшовиками, а других – меншовиками й есерами. Для цих сегментів електорату головним було не прізвисько лідера політичної сили, а месидж, з яким вона зверталася до суспільства. На жаль, більшість виборців вкотре обрала знайомі обличчя політиків, від яких чекала тільки одного: стабілізації ситуації. Саме ця більшість висунула двох лідерів, здатних боротися один з одним, як це сталося у 2004–2005 рр.

Обох цих лідерів не варто звинувачувати в безвідповідальності. Вони є дітьми своєї епохи. Чи почнуть вони сваритися по-справжньому (а звинувачувальна інформація вже з'явилася у ЗМІ), залежить від їхнього усвідомлення, що попередня історична епоха вже завершується. Йдеться не тільки про Україну, яка перебуває в епіцентрі подій, а про Європу в цілому, про весь глобалізований світ.

Що б там не говорили про небезпеку мусульманського фундаменталізму, головне протиборство у світі за останню сотню років відбувається між країнами вільного підприємництва і комуністичним табором. Загроза людству, яку несе комунізм, нібито залишилася в ХХ ст. Проте це оманливий висновок. Так вважають ті, хто услід за К. Марксом і Ф. Енгельсом повторюють ту саму мантру: “комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням – знищення приватної власності”.

Насправді приватна власність незнищенна. На ній ґрунтуються відносини між людьми в усі попередні епохи, і так буде ще не одну сотню років. Інша річ, що власність на засоби виробництва, використання яких забезпечує існування, може

по-різному розподілятися між суспільством і державою. Постулати революційного марксизму залишилися б нереалізованими, якби В. Ленін не винайшов новий тип держави – державу-комуну. Радянська влада спромоглася терором і пропагандою експропріювати засоби виробництва, які належали членам суспільства. Вожді російського комунізму і ті, хто наслідували їх, знищили конкуренцію, яка була рушійною силою історичного прогресу, і поставили населення своїх країн в економічну, політичну і психологічну залежність від держави.

Слід визнати, що комуністична система господарювання народилася і загинула в межах попереднього століття. У XXI століття перейшла тільки одна країна, яка зберігає класичні ознаки комунізму – Північна Корея. В усіх інших країнах так званого “соціалістичного табору” відновилася приватна власність. Однак у низці країн ключові позиції серед власників зайняли нечисленні олігархи. Але в усіх країнах відійшла у минуле абсолютна, тобто політична й економічна диктатура купки вождів. Внаслідок цього стало можливим формування громадянського суспільства, тобто суспільних структур з горизонтальними зв’язками, які здобули політичну й економічну незалежність від владної вертикалі.

Чи існує небезпека відродження комунізму в XXI ст.? Комуністична система господарювання (К. Маркс) вже стала неможливою в країнах, які перейшли в постіндустріальну епоху. Однак комуністична система володарювання (В. Ленін) цілком можлива. Власне, вона вже відродилася в Російській Федерації, причому в найнебезпечнішому варіанті одноосібної диктатури. Постійно повторюючи максимум “Україна – не Росія!”, треба розуміти, що вона означає найперше різницю в системі володарювання.

Крах КПРС зробив нічийними засоби виробництва, а в умовах залежності суспільства від держави, їх приватизація могла відбутися тільки як поява олігархічного капіталу. В Росії олігархи лягли під державу або були експропріювані нею. У нас держава не протистояла олігархам, тому що саме вони відіграли головну роль в народженні незалежної України. Вони створили “кишенькові” партії і поставили собі на службу цілком демократичні норми Конституції УРСР 1978 р. і Конституції України 1996 р.

Також з нуля в Україні почало формуватися громадянське суспільство. Пострадянська Україна розвивалася у протистоянні цих двох сил. У 2005 р. громадянське суспільство ще не встигло перетворитися на впливову політичну силу. За старою радянською звичкою, громадяни поклалися на політичних діячів. Вони перетворили В. Ющенка на месію, і не обурилися, коли він почав називати їх “маленькими українцями”. Проте за останнє десятиліття український народ істотно змінився і тепер здатний покладатися на себе. Політичні діячі, які одержали від нього мандат на владу, мусять домовлятися між собою і спільними зусиллями здійснювати давно назрілі реформи. Якщо цього не робитимуть, їх зметуть.

О. Добржанський. Безперечно, небезпека повторення 2005 р. існує. Пов’язано це з недостатньою консолідацією української еліти, відсутністю у частини сучасного істеблішменту справжнього патріотизму, бажанням поставити власні інтереси вище державних. Крім того, зберігається засилля олігархів у бізнесі, політиці, засобах масової інформації. Для частини з них вигідно розхитувати ситуацію, не допускати суттєвих змін в управлінні державою, функціонуванні владних інститутів, боротьбі з корупцією, зловживаннями у правоохоронних органах, судочинстві, сфері економічних відносин.

Негативно також впливає важке економічне становище, потреба реалізовувати радикальні і не завжди популярні економічні та суспільні реформи. Варто наголосити, що часу на реалізацію системних реформ в Україні обмаль, з ними вже запізнилися на десятиліття, тобто потрібно все змінювати дуже швидко і вимагати ефективних реформ, щоб населення побачило позитивні зміни. Поки що слів багато, як і в 2005 р., а реальних реформ не помітно. Окремо варто сказати про війну з Росією. Стан війни ускладнює ситуацію з реформами, добробутом населення, економічним зростанням. Тільки рішучі дії військового та політичного характеру можуть сприяти вирішенню ситуації.

Водночас ситуація суттєво змінилася. В Україні успішно формується громадянське суспільство, зріс вплив недержавних організацій, засобів масової інформації, абсолютно іншим є співвідношення політичних сил, зросла національна свідомість пересічних громадян, змінилися настрої та бачення майбутнього України. Можна із впевненістю сказати, що домінуючим став європейський вектор зовнішньої політики. Суттєво зріс відсоток тих, хто хоче бачити Україну членом Євросоюзу та НАТО. До цього значною мірою підштовхнула агресія Росії, яка показала справжнє обличчя Путіна і його небажання рахуватися з інтересами України. Ідея входження нашої держави до митного союзу остаточно похована, на часі також вихід України з СНД.

Отже, підсумовуючи сказане, можна констатувати, що небезпека повторення 2005 року існує, але поряд з цим в Україні відбулися важливі зміни, пов'язані з Революцією Гідності, які породжують сподівання на те, що Україна зможе подолати труднощі перехідного періоду і війни з Росією, зможе досягти втілення реальних реформ та вийде на справжній, а не декларативний європейський шлях розвитку.

О. Серета: Так, небезпека “повторення 2005 року” значною мірою існує. Після відсторонення В. Януковича від влади, на поверхні політичного життя вже декілька разів проявився конфлікт між політичними угрупованнями, що перед тим спільно належали до опозиційного табору. Як у 2005 році, злагодженості дій владної коаліції загрожують економічні суперечності між представленими у ній великими бізнес-групами, а також фундаментальні проблеми конституційного устрою, насамперед двовладдя Президента і Прем'єр-міністра. Ситуацію загострює також традиційне невміння політиків конструктивно й ефективно співпрацювати в демократичних інституціях. Ще однією проблемою є криза партійно-парламентської системи: за майже чверть століття в Україні так і не з'явилися партії європейського ідеологічного типу, які б репрезентували певний сегмент політичного спектру, натомість практично усі партії побудовані за вождистсько-клановим типом. Це створює передумови для особистісних конфліктів чільних політичних діячів, оскільки, здається, ті далі розглядають політичну сферу не як місце ідеологічно-концептуального змагання, а як арену персоніфікованої боротьби лідерів.

З другого боку, можна сподіватися, що українське громадянське суспільство стало сильнішим за останні 10 років, і що негативний досвід 2005 року спонукатиме громадських активістів критичніше й прискіпливіше слідкувати за ситуацією на владному олімпі, тримати політичні процеси під постійним контролем. Однак зміна політичної культури – довготривалий процес, і очікувати нового стилю політичного життя можна лише з появою нового покоління виборців і політиків.

Яка стратегічна мета, на Вашу думку, експансії Російської Федерації в Україну?

С. Кульчицький: Аналізуючи політичну лінію правлячих кіл сучасної Росії в категоріях тактики і стратегії, можна скористатися свіжим фактом для відповіді на це запитання. 21 листопада 2014 р. газета “Экономические известия” поінформувала читачів, що у Москві на Воробйових горах збираються встановити грандіозний монумент великого князя київського Володимира Святославича. Можливо, також запропонують перейменувати Воробйові гори на Гори Володимирські. Москвичі звикли до перейменувань: раніше вони називалися Ленінськими, і тут ще у сталінські часи була споруджена висотка Московського університету. Поки що ця ідея тільки обговорюється. Можливо, вона не буде реалізована: чи грошей не вистачить, чи рельєф місцевості не дозволить спорудити 100-метрову скульптуру. Важливо інше: в Москві готуються урочисто відзначити у липні 2015 р. 1000-ліття від дня кончини великого князя.

Експансія путінської Росії не обмежиться анексією Криму чи узбережжям Азовського моря, щоб пробити до півострова сухопутний коридор. Є причини вважати, що вона не обмежиться й територією так званої “Новоросії”. Імперській Росії потрібна не тільки наша територія. Їй потрібні ми самі разом з нашою історією від Ольги, Святослава, Володимира Великого. Суть зовсім не в амбіціях нового Володимира, який тримає в руках валізу з пультом управління ракетно-ядерним потенціалом велетенських масштабів і вважає, що ім'я його (владеть миром) є достатньою підставою для опанування “прогнилого Заходу”. Справа в тому, що російські історики від Василя Татіщева і Миколи Карамзіна привчили своїх співгромадян до думки, що територія Східної Європи з усім її населенням належить їм від прадавніх часів, коли нею володіли перші Рюриковичі.

Для підтвердження цієї тези можна навести приклад, переконливіший за довгі трактати. Близкучий історик і одночасно лідер партії конституційних демократів Павло Мілюков після падіння режиму гетьмана П. Скоропадського восени 1918 р. звернувся разом з групою російських політичних діячів до керівників Антанти з проханням надіслати війська в Україну. Як відомо, інтервенція відбулася. У пам'ятній записці, авторство якої приписується Мілюкову, підкреслено: “Офіційне визнання слів «Україна» і «українці» неминуче потягне за собою зменшення російського народу більш як на третину і одріже російські землі од Чорного моря. Коли б навіть «Україна» на мировім конгресі й була включена в склад Російської держави, але зберегла цю назву, то ми б залишили й на будуче багате поле діяльності для сепаратистів, бо поки існує окремий народ, доти домагання своєї окремої держави завжди матиме ґрунт і рацію”.

Російська імперія Романових була досить ліберальною у ставленні до колоніальних народів під скіпетром царя і дозволяла їм жити власним життям. Однак становище українців відрізнялося від становища інших підкорених народів. З одного боку, вони зараховувалися до панівної нації, якщо погоджувалися бути малоросами. З іншого, вони нещадно переслідувалися, якщо прагнули залишатися українцями.

О. Добржанський: Значна частина російського суспільства продовжує залишатися в полоні ілюзій, що Росія була раніше (Російська імперія, а потім СРСР) і повинна бути зараз однією з найвпливовіших країн світу. Для цього немає підстав ні економічних, ні за показниками життєвого рівня, ні за багатьма іншими параметрами, але на це російська громадська думка не зважає. Путін вдало грає на таких

почуттях, тим більше, що вони і йому самому притаманні. Отже, ідея “відродження” великої, могутньої Росії – це надзавдання. Зрозуміло, що “догнати і перегнати” у сфері економіки, як це декларував колись М. Хрущов, нереально, так як і у сфері високих технологій, науково-технічного прогресу тощо. Звідси бажання хоч у чомусь показати свою велич. Єдине, де це можна продемонструвати – військова могутність. Наслідком цього є польоти російських літаків уздовж кордонів країн членів НАТО, походи російських військових кораблів через Ла-Манш, випробувальні запуски балістичних ракет з підводних човнів, розробка і рекламування нових видів озброєнь, прийняття нової військової доктрини з пунктом про виправдання використання в разі потреби тактичної ядерної зброї у локальних конфліктах і т. д.

Складовою частиною декларування військової могутності є політика особливих інтересів Росії в окремих регіонах. Насамперед йдеться про колишні республіки СРСР. Росія дуже болісно ставиться до їхньої самостійності, вважаючи, що вони в усьому повинні рахуватися з нею.

Тому Революція Гідності в Україні була відразу сприйнята Росією вороже, як і демократичні революції в Грузії та інших пострадянських країнах. Звідси відповідна риторика стосовно подій в Україні: хунта, фашисти, бандерівці, націоналісти. Звідси тотальне обстрікування української дійсності в засобах масової інформації. Продовженням цього стало загарбання Криму та розв’язання військової агресії на Сході України.

Що ж далі? Не думаю, що Росія буде продовжувати загарбання території України. Бо це може призвести до нових втрат у російській армії, до зростання протестних настроїв у Росії, падіння рейтингу Путіна. Та й світова громадськість не буде заплющувати на це очі. Отже, далі буде консервація конфлікту за зразком Абхазії, Південної Осетії, Придністров’я, для того щоб постійно тримати Україну в напрузі, дестабілізувати ситуацію в нашій державі, стримувати реформи, економічний розвиток, створювати конфліктні ситуації, у тому числі й гучні терористичні акти. Така ситуація, на думку російського керівництва, повинна підірвати довіру до теперішньої влади в Україні, і, якщо можливо, створити умови для повернення до влади проросійських політиків.

Отже, кінцева мета Росії – повернути Україну під свою зверхність, бо без України Путін не бачить “Великої Росії”.

О. Серeda: Стратегічна мета експансії Російської Федерації в Україну очевидна, хоч часом здається, що стратегічна мета як така у російських політиків відсутня. З одного боку, російський режим намагається усіма засобами утримати Україну в зоні “обмеженого суверенітету” (подібно, як колись у ролі сателітів СРСР утримувалися держави Центрально-Східної Європи – члени Організації Варшавського договору) й тим позбавити її політичної суб’єктності. Для досягнення цієї мети застосовуються як воєнно-політичні, так і економічні та інформаційні інструменти. Можна припустити, що сучасне керівництво РФ перенесло цю модель відносин з найближчими сусідами з радянського минулого.

З другого боку, ряд кроків російського керівництва видаються контрпродуктивними: брутальне застосування військової сили проти України, постійне використання антиукраїнської риторики (а нерідко й мови ворожнечі щодо українців) у російських ЗМІ позбавляють легітимності проросійські сили в Україні й натомість мобілізують українське суспільство навколо боротьби з російською експансією. Створюється враження, що на практиці ця лінія була зумовлена не так намаганням втримати Україну

в зоні впливу, як внутрішньополітичними цілями: бажанням підняти рейтинг у своїй країні та перехопити у російської опозиції націоналістичну карту. Проектуючи на Україну російський націоналістичний міф, применшуючи чи навіть повністю заперечуючи українську національно-культурну окремішність, російське керівництво пробує конструювати власний постімперський національно-ідентифікаційний проект. Проте неврахування чи незнання українських етно-соціальних реалій, а також невміння чи небажання адекватно оцінити свій потенціал у протистоянні із Заходом зумовлюють приреченість російських заходів у довготривалій перспективі.

Чи здатна новообрана Верховна Рада України у взаємодії з Президентом України та Кабінетом Міністрів законодавчо забезпечити євроінтеграцію Української держави?

С. Кульчицький: Законодавча діяльність Верховної Ради попереднього скликання виявилася максимально широкою: від січневих законів про встановлення антиконституційного режиму до закону про люстрацію. Причина одна: тиск суспільства на законодавців. На новообрану Раду тиск буде посилюватися. І не тільки з боку українських громадян, які довели свою здатність збиратися на Майдані Незалежності чи не мільйонними масами. Тепер і в парламенті є народні депутати, яких висунула Революція Гідності. Вони не мають конституційної більшості, але здатні з підтримкою громадянського суспільства змусити законодавчі і виконавчі органи влади забезпечити євроінтеграцію. Врешті, усі ми вже позбавлені можливості існувати в непевному стані між Сходом і Заходом. Перед нами постала дилема: або погоджуватися на поглинання Росією, або увійти в Європу.

О. Добржанський: На нашу думку, новообрана Верховна Рада України має всі можливості у взаємодії з Президентом України та Кабінетом Міністрів законодавчо забезпечити євроінтеграцію Української держави. Вперше за часи незалежності України у Верховній Раді існує проєвропейська конституційна більшість. Вперше там відсутня найбільш одіозна проросійська фракція Комуністичної партії України. Вперше проросійські політики перебувають у значній меншості і побоюються відкрито показувати свої антиукраїнські та антиєвропейські уподобання. Крім того, робота Верховної Ради відбувається під значним тиском постреволюційної громадськості, яка вимагає швидких змін.

Тобто всі необхідні передумови є. Тепер все в руках депутатів, Уряду, Президента. Якщо і на цей раз нічого зробити не вдасться, то навіть важко спрогнозувати наслідки. Я оптиміст, тому вірю, що вищі ешелони влади України здатні виконати свою історичну місію щодо виведення нашої держави на вищий щабель євроінтеграції.

О. Серєда: Сподіваюся, що здатні – за умови, що з боку ЄС Україна отримає перспективу вступу, чіткий план дій, “дорожню карту” щодо євроінтеграції. Без заохочення, стимулювання, а то й деякого примусу до євроінтеграційних реформ з боку ЄС реальних змін в Україні не буде. Для докорінних реформ потрібні величезні ресурси (фінансові, суспільні, інтелектуальні), тому здійснити їх власними силами, без допомоги ззовні – нереально. Натомість на цьому етапі, незважаючи на начебто проукраїнську риторику, країни ЄС, на жаль, демонструють певну байдужість щодо євроінтеграційних (часто невмілих і теж декларативних) зусиль України.

Інтерв'ю Юрія Зайцева з Мирославом Мариновичем

“ХОЧУ ВЗЯТИ УЧАСТЬ У ПОХОВАННІ ОСТАННЬОЇ У СВІТІ ІМПЕРІЇ”:

Молодеча фронда

Зачнімо, пане Мирославе, від Вашої з'яви на світ Божий.

Народився я 4 січня 1949 р. в селі Комаровичі Старосамбірського району Львівської області. Це поблизу Добромиля, зразу біля кордону. Не пролігши у моїй пам'яті, кордон проліг у моїй генетичній, світоглядній структурі. Я вічно себе чую на межі між двома правдами. У 1955 р. наша сім'я переїхала до Дрогобича, де 1966 р. я закінчив середню школу. Того ж року вступав на фізику до Київського університету, але на першому іспиті поставили трійку, я розсердився, адже був золотим медалістом, повернувся додому. Пішов працювати на дуже цікаву роботу (завжди про це згадую, бо хотів би боротися зі стереотипами) – секретарем комітету комсомолу Дрогобицького долотного заводу.

Але кар'єри комсомольської не зробили?

Я хочу, щоб знали: немає нічого однозначного. І людина, яка починала комсомольську кар'єру, могла опинитися в таборі як опозиціонер режиму.

Таких, до речі, було чимало: Михайло Осадчий, В'ячеслав Чорновіл, Микола Руденко, Левко Лук'яненко, Петро Григоренко, Іван Дзюба, Євген Пронюк, Генріх Алтунян, Микола Крайник...

Пригадую двоякість мого тодішнього світогляду. Причому одна і друга сторони були абсолютно ширими. З одного боку, я міг підспівувати серед молоді “Ще не вмерла Україна”, любив синьо-жовтий прапор. Це була така молодеча фронда, бунт проти офіціозу. З другого, цілком серйозно говорив у міськкомі комсомолу (тоді проходив обмін комсомольських документів): “Чого ми силуємо людей до комсомолу, чого тягнемо їх. Краще хай їх буде менше, але це будуть нормальні комсомольці”. Я зараз дивуюся, як воно поєднувалося в мені. Звичайно, що моя наївність у тому комітеті не сприймалася: “Мінняй документи і якомога більше, без тих романтичних ілюзій”.

А через рік Ви знову стали абітурієнтом.

Так. І вступив на електрофізичний факультет Львівської політехніки за спеціальністю напівпровідникові матеріали. Жив у гуртожитку № 10. Я не вдоволений своїми студентськими роками. Поряд з молодечим бурлінням, з молодечими роками, які завжди гарні всюди, в будь-кого, це був технічний вуз. Мене тягнуло до літератури, до гуманітарних справ, але я мало відвідував культурні заклади у Львові. В культурному сенсі ці роки пройшли даремно. Гуртожиток. Часом пляшка на столі. Технічний вуз має певні особливості.

До комсомолу вже Вас не затягували?

Ні. Спочатку був там десь у факультетському бюро групкомсоргом. Але якби я повернув життя назад, то зараз провів би студентські роки краще, як тоді.

Опам'ятався я на п'ятому курсі, коли довелося закінчувати навчання і виїжджати зі Львова. Я раптом зрозумів, що втратив, перебуваючи тут, знаючи Львів тільки зовні, не пізнаючи його глибше. Мешкаючи в гуртожитку, я доволі вільно розмовляв на різні теми, зокрема і такі, що не схвалювалися офіційно. Скінчилося це тим, що інформатори з-поміж студентів повідомили КГБ, що я балакаю не про те, що слід, наприклад – Київ не столиця України, оскільки там не розмовляють українською мовою, та інше, що може говорити молодий галичанин. Це було 1970 року. Власне тоді розпочалися мої історії з КГБ. Мене викликали у перший відділ політехнічного і взялися: “Стоїть питання про виключення вас з інституту”. За якийсь час мені сказали: “Єдиний порятунок – стати інформатором”. Я намагався радитися з найближчими людьми, що робити. Перша порада – грай дурника. Я так і зробив. Але про таку тактику вони знали і вона мені успіху не принесла, хоча дала можливість і час оговтатися, справитися з переляком перед виключенням. Зрозуміло, що це був шок. Я навіть психологічно не був готовий вести з ними якісь бесіди.

Як же Вам вдалося виплутатися з цієї пастки?

Після першої розмови я повернувся до гуртожитку. Як на сміх, на столі пляшка, хлопці гуртом “чешуть” про Брежнева, як то студенти можуть робити. За задумом КГБ я повинен був би сідати й писати інформацію про тих хлопців, елементарно здавати їх, як мене свого часу здали. Це була ласка Господня, що доля того ж дня звела мене з ситуацією, яку я повинен був вирішувати в моральному сенсі. Я чітко собі сказав: “Буду робити все, щоб у цю пастку не втрапити”. І почав затяжну боротьбу: спершу казав, що нічого не чув, не знаю, потім все настирливіше говорив, що це неприйнятно для мене. Врешті-решт ситуація почала змінюватися. Вони зрозуміли, що я шукаю виходу, хочу уникнути цього. Тоді вони вирішили мене покарати: позбавили права відвідувати військову кафедру. Це означало, що офіцером я не стану і рік служитиму в армії солдатом. Але розмови-зустрічі тривали. Наприкінці навчання вони вирішили поторгуватися: пообіцяли роботу й аспірантуру в інституті, швидке отримання квартири, можливість зробити кар'єру. Але за це треба стати інформатором, власне, працювати на КГБ. Я остаточно відмовився. І це був такий розрив з інститутським КГБ.

Квіти Кобзареві

І Вас відразу забрали до війська?

Ні. У 1972 р. я закінчив інститут і отримав скерування на Івано-Франківський завод “Позитрон”. Але інженером-технологом не став, бо головний інженер побачив довідку, що я захищав диплом англійською мовою, і запропонував працювати перекладачем технічної літератури для заводських спеціалістів. Я погодився, бо мав потяг до цього. Пропрацював рік. Був задоволений цією роботою. Але й тут почали ускладнюватися мої стосунки з КГБ. Ще наприкінці п'ятого курсу я познайомився з киянином Миколою Матусевичем, його приятелями та друзями, які були членами славного українського хору “Гомін”. Це була громада українців порівняно молодого віку, які трималися разом. До їхнього гурту я потрапив, коли одного разу поїхав на маївку до Києва. Там усвідомив, що я не один зі своїми симпатіями, національними орієнтирами. Коли побачив біля метро “Більшовик” величезну громаду людей у вишиванках, і це кияни, не галичани, я просто загорівся, полюбив їх усіх, хотів бути з ними. Десь внутрішньо я вже дистанціювався від Галичини, а повністю був заповнений Києвом. За першої ж нагоди я з Івано-Франківська їздив до Києва, спілкувався з тими людьми.

І це стало приводом для поновних “контактів” з КГБ?

Ясна річ, всі мої київські друзі і знайомі були вже під наглядом, під ковпаком. Не залишилися непоміченими КГБ і мої відвідини столиці. Якось у травні 1973 р., власне 22-го, я був у Києві у відрядженні. Ми вирішили покласти квіти до пам’ятника Шевченкові. Ми – це Микола Матусевич, Наталя Фаустова, тепер – Яковенко, нині знаний історик, блискучий фахівець з незалежним мисленням, а тоді працівник Центрального державного історичного архіву, і я. Ми розуміли, що того дня йти до пам’ятника – це щось дуже виключне [Це день перенесення праху Шевченка в Україну і майже щорічних кагебістських погромів зібрань шанувальників поета. – Ю. З.]. Тому вирішили піти вранці, не ввечері, коли це вважалося б демонстрацією. Одягли вишиванки, поклали квіти, постояли біля пам’ятника і розійшлися. Після цього я поїхав на летовище в Жуляни за авіаквитком до Івано-Франківська. Там мене забрали в кімнату міліції (в аеропортах і на вокзалах вони це можуть робити без санкції). Обшукали і викрили себе сакраментальним запитанням: “С какой целью вы ходили к памятнику Шевченко?” Я зрозумів, що було причиною мого “запрошення” до міліції. Після обшуку мене відпустили.

Мабуть інформація про крамольне покладання квітів до пам’ятника Кобзареві дісталася заводу раніше Вас?

Власне. Відразу після повернення в Івано-Франківськ мене викликали у перший відділ заводу і, нагадавши про похід до пам’ятника, заявили, що займаю позицію, ворожу до радянської влади. Але я вже внутрішньо вибрав свій шлях і мені було легко сказати, що не буду ними співпрацювати, щоб вони на це не розраховували. Тоді прозвучав знаменитий афоризм, перефразований з Євангелія: “Кто не с нами, тот против нас”. Тобто, майте це на увазі. Я відповів: “Добре, я буду проти вас”. Це був день, коли я вирішив, що буду проти них. Я вже не боявся, не грав дурника, як це було на початку.

Тоді ж у 1973 р. в листопаді мене взяли до війська солдатом. Служив у військах протиповітряної оборони у Вологді. Досьє переправили в особливий відділ частини. Офіцери не приховували цього. Там мені було простіше. Тривало стеження, контроль за поведінкою і розмовами, але пропозицій щодо співпраці вже не надходило.

Персона нон грата.

Прослужив рік у війську, повернувся до Івано-Франківська і, оскільки розлучився зі своєю першою дружиною Марією Лабовкою, мені треба було кудись виїхати. На заводі були зобов’язані мене працевлаштувати, але запропонували невідповідну роботу, наперед знаючи, що я від неї відмовлюся. Дали зрозуміти, що там я вже персона нон грата. Я з легкістю пішов звідти, бо у моїх думках вже виринав Київ. Я хотів перебратися туди. Отже, після розлучення поїхав до Києва.

Почалася затяжна боротьба, щоб десь прописатися, знайти пристановище, якусь роботу. Було багато випадкових робіт, зокрема, вантажних, досить довго це тривало.

Де це було?

Головно у Василькові або Києві. Врешті-решт мене підтримала знайома, прізвища не називатиму, хоч вона вже померла, яка потім дуже жалкувала, що мені допомагала. Вона добре знала кагебіста Семичастного* і була впливова на той час

* Голова КДБ при РМ СРСР у 1961–1967 рр., перший заступник, заступник голови Ради Міністрів УРСР (1967–1981).

у Києві, відтак посприяла тому, що мене все ж взяли на роботу. Я почав працювати технічним редактором журналу “Початкова школа”.

Коли це сталося?

Це був десь кінець 1975 року. Робота мені подобалася, була для мене новим відкриттям. Але це не подобалося КГБ. Вони доволі швидко вийшли на головного редактора, на управлінські структури. І там страшенно перелякалися, кого ж вони взяли на роботу. Мене прийняли на час декретної відпустки працівниці і в тому був шанс, що мене позбудуться. З часом психологічна атмосфера настільки погіршилася, що доходило до комічного. Одного разу на обкладинку планувався слайд – дуже гарні жовті квіти на блакитному тлі, але це ж – катастрофа, явна підривна діяльність.

Ви запропонували цей малюнок?

Не я безпосередньо, але я обстоював його з естетичних міркувань. В іншому випадку я залишив у столі будильник і він клацав. Лець не викликали мінерів, бо подумали, що це диверсія. Словом, це було на грані фантастики. Я розумів, що рано чи пізно я звідти піду, бо мене виженуть. Вони вирішили це так: та технічний редактор, замість якої я працював, народила дитину і її змусили на кілька днів вийти на роботу (вона згодом мені у цьому призналася), щоб мати можливість мене звільнити, а тоді далі продовжувалася її відпустка. Вона так зробила, хоч і вибачалася. Це прощання було моєю перемогою, бо весь колектив був за мною, обстоювали мене всі, окрім головного редактора, яка панічно боялася і була змушена мене звільнити.

Як її прізвище?

Це моральна проблема. Тоді було смішно і страшно, що людина може так жахатися, принижувати себе. З іншого боку, вона набралася сміливості і вчинила мужній крок. Коли я повернувся з табору до Дрогобича, зателефонувала і вибачилася. Сказала, що їй дуже соромно, що розуміє, наскільки погано поведилася, і якщо можу, щоб вибачив. Оскільки я їй вибачив, то хай постраждає історія. Мені не хочеться називати її прізвище, хоч його можна вирахувати. Однак я не хотів би цього.

Отже, Ви знову безробітний у країні суцільної зайнятості. Куди ж поандрували далі?

У товариство книголюбів. Робота була нецікавою. До того ж за кілька місяців мене звільнили і звідти. Парторгом там був молодий хлопчина, з тих молодих та ранніх. Дивно, але він спершу не був утаємничений у мої справи. Якимось абсолютно щиро почав агітувати мене до вступу в партію. “Слухай, – каже, – будеш мати всілякі вигоди”. І починає їх перелічувати. Я пожалів його. Подякував, відмовився. Десь за тиждень він про все дізнався. Боже, не міг на мене дивитися, уникав зі мною розмови. То було страшенно кумедно, як він щиросердо виклав прагматизм отієї ситуації.

Компартійні пільги Вас не привабили. То ж яким був черговий запис у трудовій книжці?

Останнє моє місце праці того часу – видавництво “Техніка”. Дізнався, що там потрібен технічний редактор. Адже я був під величезним тиском, не маючи засобів до існування. Мати зі сестрою допомагали. Але скільки ж можна? Вирішив експериментувати. Прийшов до начальства і розмовляю російською мовою. Хоч раніше у пошуках роботи розмовляв українською. Звичайно, ніде нічого не було. А тут відповідають: “Чудово. Місце є. Виходьте на роботу”. Три дні, поки не видали наказ, розмовляв російською. Після наказу наступного ж дня перейшов на українську. Це був вибух бомби. Ніхто нічого не міг зрозуміти. Всі на мене перелякано дивилися: щоб у Києві на роботі

говорити українською! Це ж не “писатель”, якому “положено” так розмовляти. Хоча мені нічого не сказали, але захвилювалися. Невдовзі їм стало відомо, хто я і що я. Правда, після першого шоку ситуація трохи залагодилася і там працювалося мені доволі добре. Відділом керувала етнічна росіянка. Вона не була набита отими “бзиками” про націоналістів і ставилася до мене нормально. Навантажили роботою. Я тягнув, багато перепрацював, зокрема й за інших, і їх це влаштувало. Стосунки були дуже добрі. Але до роботи я приступив у вересні 1976 року, а в листопаді став членом Української Гельсінської групи. Це вже було забагато: член правозахисної організації та ще й працює, де б то не було! Наприкінці року мене викликав директор видавництва і запропонував підвищення – працювати літературним редактором. Мовляв, гарно працюю, оклад буде більшим. Здивовано дивлюся на нього і розумію, що тут щось не так. Чекаю пояснення. Він і каже: “Але для цього потрібно зробити дві формальні речі: написати заяву на звільнення з попереднього місця і заяву щодо прийому на наступне”. Тут я все зрозумів. Перед тим виснажливу боротьбу з приводу незаконного звільнення вів Микола Матусевич. Я ж вирішив не витратити на це свої психічні сили. Усміхнувся і сказав: “Добре. Я подумаю”. Розумів, що звільнять все одно. Написав обидві заяви. Вони були дуже щасливі. Дали ще службові завдання на свята. Хоч я їм сказав, що розумію, навіщо ці дві заяви. Прийшов 9 січня, як домовилися, на нову роботу, а директор: “Вибачте. Нам не затвердили штат”. Я сказав, що саме так уявляв собі цю ситуацію. Він був настільки радий, що я не заводив катавасії, що мене згодом догнала грошова премія.

Виходить, майже чотири місяці перед арештом Ви вже ніде не працювали?

Так. Пошуки мої були марними. З мовою я більше не експериментував, говорив українською. Одного разу, 20 квітня, як зараз пам’ятаю, на Брест-Литовському шосе зі стенду Київміськдовідки вичитав: “Требуются расклейщики афиш”. Якраз, – думаю, – робота для інженера, людини з вищою освітою”. Заходжу в кабінет, подаю документи: “Я претендую на це місце”. Мені: “Вы с дипломом хотите здесь работать?” Відповідаю: “Можу все пояснити. Але ви зателефонуйте до ваших кураторів з КГБ. Дадуть згоду, щоб я працював – все поясню. Не дадуть, то не варто намарно витратити час і нерви”. Жінка виявилася з характером, каже: “Вы мне нравитесь своей откровенностью. Я никуда звонить не буду и беру вас на работу”. Я мав два дні переймати досвід у досвідчених розклеювачів, а на третій – вийти на самостійний маршрут. У четвер-п’ятницю працював з іншими людьми, а в суботу вранці, тобто 23 квітня 1977 року, мене заарештували. Коли заповнювали документи при арешті, я наполягав, щоб писали, що працюю розклейником афіш. Дуже не хотіли цього робити і у вирок записали попереднє місце праці.

Але запис у трудовій книжці вже був?

Мені трудової не повернули після табору, я не знаю, де вона, і чи був той запис.

Але це означало, що Ви втратили попередній трудовий стаж?

Справа в тім, що мого табірною стажу цілком достатньо, щоб я пішов на пенсію, адже один рік ув’язнення рахується за три.

На слідстві якимось кажу: “Я вже обрав роботу, до якої ви не можете мати претензій. Адже нижче вже неможливо. І небезпеки для вас жодної”. “Ага! – сказав слідчий. – А звідки ми знаємо, які ви там афіші будете розклеювати”. Я підняв руки догори. Дійсно, у тоталітарній системі неможливо не бути небезпечним. Оце я коротко пройшовся по своїй дотабірній біографії. Що я ще не сказав?

Про формування світогляду, про родину.

Шлях до Бога.

Мій дідусь Йосип Маринович був греко-католицьким священиком. До війни його парафія була у селі Військо біля Перемишля. По війні, у 1945 р., дідусь разом з іншими священиками був заарештований. Перед ним, як і рештою, поставили вибір: або переходиш у православ'я, або – Сибір. Дід належав до тієї групи отців, які вирішили рятувати те, що можна. За версією суперпатріотів – він зрадник, оскільки перейшов у православ'я. В Америці мені розповідали люди з підпілля, що таке йому дали доручення. Я істини не знаю. Але мати моя пригадує, що він вдома сказав: “Дорогі мої, ви розумієте, що яким я був, таким і залишаюся”. У сенсі орієнтації. Але він не лукавив, не був водночас і підпільним греко-католицьким священиком. Був православним, але в душі залишився таким, як був. Отже, дід мав на мене дуже великий вплив. Можливо, навіть не стільки він, як особа, адже помер, коли мені було лише вісім років, а пам'ять про нього. Сама його постать. Вона була для мене визначальною.

Де була його парафія?

У Стебнику. Він був добрий священик. Люди тепло про нього згадували. Помер під Новий рік 31 грудня 1957 р.

То віра увійшла у Ваше серце з юних літ?

Я був обізнаний з деякими релігійними традиціями, прихильно наставлений до духовенства. Це не означає, що я себе завжди вважав віруючим. Технічний інститут, молодість призвели до атеїстичного скепсису. Повага до священничого роду, бо я сам ніби звідти, це був один бік, а поряд з тим – скептицизм: може, десь там угорі щось і є, але я – не практикуючий вірянин. Так тривало досить довго. Вже після арешту під час допитів я сказав фразу, яку згадую з великим соромом. Але це була віха, вона була вирішальною. Слідчий якось говорить, що серед моїх паперів вони виявили документ – молитву баптистів за всіх заарештованих членів гельсінських груп в СРСР, і питає, як до цього ставлюся. Кажу: “Якщо йдеться про саму молитву, то я до молитов і до релігії, як такої, байдужий. Але мужність цих людей викликає у мене симпатію”. Оцю фразу, що до релігії я байдужий, згадав за кілька місяців. Бо вже у серпні 1977 р. пережив у камері такі хвилини одкровенень, про які зараз говорити не буду, але вони з тих, що змінюють людину, трансформують її повністю. Після духовно напружених, яскравих, дуже насичених днів, часом навіть містичних, я зрозумів, що я вже природно віруюча людина, що це для мене навіть світоглядний компонент, не просто традиції, обрядовість, а це вже моє єство. Я потім згадував свої слова про байдужість до релігії як свідчення того, що це були дві різні людини: до одкровенень і після них.

Ваш шлях до Бога зворушливий і повчальний. Не всім дано скинути зі себе показну луску і прийняти віру серцем. Та повернемося до родини. Кого ще, окрім діда, Ви вважаєте за потрібне згадати?

Великий вплив на мене справили й інші члени родини. Про неї кагебісти завжди говорили з великою ненавистю. Дядько мій, Антін Маринович був засуджений і загинув у Сибірі. У родині були й інші священики, значить, з точки зору КГБ, це була націоналістична родина, з чужим духом. Як національна особистість, як свідомий україномовний українець, я сформувався саме в родині.

Чи стосується мовлене Вами безпосередньо батьків?

Батько мій, Франко Іванович Дицьо, був водієм. Помер у квітні 1978 р., коли я вже був під арештом. Життя з ним у матері було досить складне. Мається на увазі

пяятка, побої. Коли мені було років 16, я порадив матері розлучитися і життя вдома стало спокійнішим. Мати моя, Любов Йосипівна Маринович – донька священика. Коли мені було 18 років, я взяв прізвище матері. З того часу я орієнтувався на діда. Мати працювала у бібліотеці, в книжковому магазині. Сестра Надійка, 1945 року народження, закінчила англійську філологію у Дрогобицькому педінституті, працює директором англійської школи в Рівному. Отже, мати і сестра також мали на мене дуже великий вплив.

Столичне товариство

Пане Мирославе, чи не могли б ми повернутись до Вашого київського оточення? Хто входив до гурту людей, небайдужих до долі України?

З-поміж людей, з якими я підтримував приязні стосунки, зазначу знайомство з багатьма українцями, які відкрито вели себе як українці, наприклад, з дружинами політв'язнів: Євгена Пронюка – Галинкою Дітківською, Євгена Сверстюка – Уляною, Василя Лісового – Вірою, а також з Борисом Антоненком-Давидовичем, Оксаною Мешко, Михайлиною Коцюбинською, сестрою Вячеслава Чорновола – Валентиною, його майбутньою дружиною, а тоді подругою – Атеною Пашко, її донькою Іриною Волицькою, відомим нині у Львові театрознавцем і режисером кількох вистав експериментального театру. З хору “Гомін” найбільше спілкувався з Аллою Коваль та Людмилою Савченко. Нерозлучними були з Миколою Матусевичем, нас кияни досі уявляють собі тільки вдвох. У цьому колі я формувався як особа. Життя того часу в Києві я завжди окреслюю як фрондерство: жити всупереч тим правилам, які тобі нав'язують. Наприклад, тобі нав'язують не говорити українською мовою, а я розмовляю з нею. Тобі нав'язують забути народні звичаї, а я не хочу забувати. І ми з Миколою організували щороку взимку колядування, щоправда, не на Різдво, а перед Новим роком. Прекрасна була реакція киян – ми в транспорт, в магазини заходили, співали. Серед колядників були дружина Миколи Матусевича Ольга Гейко, згодом політв'язень, Люба Хейна – тепер Люба Маринович, моя дружина. За це мали певні нагінки. Микола, наприклад, відсидів 15 діб. Перед колядками, перед самим Новим роком йому інсценізували бійку. Тут же ж міліція, машини знайшлися, свідки. Коли я зрозумів, що Микола десь пропав, я почав ловити таксі. Його не було і я вирішив зупинити інші машини. Перша, яка зупинилася, була кагебістська. Де інтуїція взялася? Запах, чи ще щось. Сів у машину і засміявся. “Чого смієтесь, – питають, – Може, як дізнаєтесь, то буде вам не до сміху”. “Ні, – кажу, – тому й сміюся, що здогадався, куди втрапив”. Завезли мене в готель, здається, “Театральний”, на розмову з кагебістом. Йде довга бесіда ні про що. Я обурился: “Мені досить цієї розмови. Скільки будете мене ще тримати?” “Я мушу дещо з'ясувати”, – відповідає. Я зрозумів, що наді мною знущаються. Ще годину я був у зачиненій кімнаті. Випустили у темінь пізно ввечері. Шукаючи Матусевича, ми обдзвонювали друзів, лікарні. Зрозуміли, що він заарештований.

Коли відбувалися ці події?

Це був грудень 1975 р. [25 грудня. – Ю. З.], Микола тоді відсидів 15 діб у Лук'янівській в'язниці. За організацію колядок. Бо поводить себе нестандартно, з викликом. Загалом, ми на колядування йшли з паспортами, як на фронт. Знали, що в будь-який момент можливі провокації. З цієї ж причини відмовлялися від пригосання спиртним.

Куди іще ходили з колядками, окрім громадських закладів?

Повного маршруту я не пригадую. Звичайно ж, до Антоненка-Давидовича. Це було перше місце, куди ми йшли. Там нас приймали дуже радо. Ще ходили до вдови Бориса Гмирі. Це була дуже мила жінка. Вона відчувала, що у нас тяжко складеться доля, і водночас не боялася нас приймати, просила, щоб приходили. Ця жінка нам подобалася своїм тихим духовним спротивом тому, що їй нав'язували. Ходили до письменників, зокрема до Григорія Кочура. Були й такі випадки, що люди боялися нас пускати.

Чи були ще якісь акції вашої громади, окрім колядувань?

Одна жінка з Київської області запросила нас до свого села влаштувати свято Івана Купала. Ми підготувалися. Це стало відомо КГБ і вони попередили селян, що прийдуть бандерівці, страшні небезпечні злочинці. Ми застали майже порожнє село. Люди лише визирали через фіранки. Ми бавилися на вигоні біля річки спершу самі, підійшов лише один хлопчина, і той – дуже насторожено. Але коли стемніло, підтягнулася молодь і ми вже спільно гуляли. Так “бандерівці” святкували Купала на Київщині. Отака діяльність. Це була навіть не діяльність, а просто життя. Але для них це була ворожа настроєність...

В Українській Гельсінській групі

[Судили Мариновича і Матусевича, як відомо, за участь в Українській громадській групі сприяння виконанню Гельсінських угод, тобто в організації, створеній для гласного контролю за реалізацією положень, зокрема, гуманітарних статей, заключного акта Народи з безпеки та співробітництва в Європі, підписаного 35 державами, зокрема й СРСР, у Гельсінкі 1 серпня 1975 р. З цього документа, опублікованого в СРСР, громадяни радянської імперії чи не вперше дізналися про міжнародні зобов'язання свого уряду щодо низки власних свобод та прав людини. У травні 1976 р. було оголошено створення Московської Гельсінської групи, одним із засновників якої був генерал Петро Григоренко. 9 листопада 1976 р. у Москві відбулася пресконференція для іноземних журналістів, на якій було повідомлено про створення Української Гельсінської групи (УГГ). У ніч на 10 листопада у вікна керівника цієї групи письменника Миколи Руденка полетіло каміння та бита цегла, поранивши присутню там Оксану Мешко. На перший погляд, Маринович та Матусевич потрапили у Групу випадково. Але великою мірою вони готувалися до цього кроку все своє свідоме життя. – Ю. З.]

Погідного листопадового вечора ми з Миколою прогулювалися біля Дніпра. Зустрілися з Оксаною Мешко. Вона розповіла про створення Групи на чолі з Миколою Руденком. Говорила, як завжди, енергійно, переконливо. “Якщо надумаетесь, – підсумувала, – то приїжджайте до Руденка на Кончу Заспу”. Того вечора ми довго гуляли, радились. Пропозиція була несподівана. З одного боку, ми дуже чітко розуміли, що це арешт. Рано чи пізно. З другого, не піти – поважати себе не будемо. Якщо ми відмовимось, то чого тоді варте усе наше душевне палахкотіння? Тоді, очевидно, ми такі, як усі, не матимемо права людям дорікнути за щось. І ми зважилися: їдемо до Миколи Руденка і вступаємо в Групу. Наступного дня ми були в Конча Заспі. Микола Данилович показав нам каменюки і фотографію тих каменюк, які він поклав на томи Маркса і Леніна, про що згадує у своїх спогадах. Руденко запитав, чи ми хотіли б стати членами Групи, чи готові до цього? Ми підтвердили. Він записав наші дані і десь за тиждень наші прізвища та адреси прозвучали по радіо “Свобода”. Я тепер розумію, що нас з Матусевичем взяли як наймолодших не стільки для того, щоб ми висловлювали свою особливу думку про якісь речі, а як зв'язкових. Адже

Лук'яненко був “пришпилений” до Чернігова, Кандиба – до Пустомит під Львовом. Оксані Яківні добігав 72-й і в такому віці їздити нелегко. Бердник – людина висока, захмарна. Григоренко – у Москві, Тихий – на хуторі на Донеччині, а Строкату після ув'язнення в Україну не пустили і вона мешкала в Тарусі Калузької області. І справді, ми кілька разів їздили з дорученнями, з документами Групи. Наприклад, я особисто разом з Миколою двічі побував у Левка Лук'яненка. Перша розмова з ним була для мене визначальною. Досі пам'ятаю його запитання: “Хлопці, ви усвідомлюєте, на що йдете?” Я сказав: “Так!” Це моє “так” потім мене доганяло, на слідстві, зокрема. Десь якась слабинка, але ж ти сказав “так”. Слово це сходило для мене згори, я на нього орієнтувався, воно було маяком. Лук'яненко означав для мене дуже багато, був для нас святинею. Людина, котра пройшла 15 років таборів і не побоялася знову вступити у Групу. Це – дивовижний крок.

Посвідчень члена Групи не існувало. Чи не виникало проблем у спілкуванні з учасниками організації, які Вас ніколи не бачили?

Спершу, справді, відчувалась зрозуміла недовіра, але потім, як правило, вона розсіювалася. Це добре видно на прикладі зустрічі з Іваном Кандибою у Пустомитах. Йому дуже не хотілося “сідати” ще раз. Але переважив той же тиск: відмовишся – будеш себе зневажати. Він обережно поставився до нас з Миколою. Це нормальні люди, чи, може, кагебісти їх послали? Такий же сумнів був у Кандиби спочатку й до Руденка, який приїхав у Пустомити пропонувати йому вступ до Групи.

А Ви поодиночі доручень Руденка не виконували?

Чому ж? Микола сам їздив до Юрія Орлова в Москву. Бачився там ще з Анатолієм Щаранським. А я напередодні арешту Руденка їздив до Москви і в Тарусу. Це було взимку 1977 року. У Москві мав дуже значущу для мене розмову з Петром Григоренком. Тоді ми вперше познайомилися. У нього, як завжди, були кримські татари. Ми аналізували наші документи, обговорювали якісь ідеї на майбутнє. Один момент виявив мою наївність. Григоренко поставив під сумнів інститут паспортної системи. Я здивувався: “А хіба можна без паспорта існувати?” Він у відповідь пояснив, у чому суть поліцейської держави. Коли я поїхав у Тарусу до Ніни Строкатої, то там, окрім Ніни, зустрівся ще з Кронідом Любарським, який відбував заслання. Спочатку вони також не дуже довіряли мені, а потім ми гарно, відверто поговорили.

Чи не з тією поїздкою пов'язана згадка у Вашому вирокі міста Серпухова Московської області та 70-ї статті Кримінального кодексу РРФСР?

Саме так. На зворотній дорозі на вокзалі у Серпухові міліція розіграла таку сценку: заявили, що на мене показали люди, у яких нібито вкрали золоті речі, отже, мене затримано. Стандартний прийом. Завели у відділок. Хотіли мене обшукати, але я не дозволяв. Вони деякий час вагалися, не хотіли чинити насильства. Потім мені набридло чекати, розумів, що однаково “переріють” все, і почав їх провокувати: “Давайте, давайте! Стільки мужчин, а не можете обшукати одного хлопця”. Розсердив їх в якийсь момент і вони на мене накинулися. Поздирали, обнишпорили все і, звичайно ж, знайшли документи, які я возив на підпис до Ніни. Всі ті меморандуми були у мене вилучені і вони потім лягли до справи. Тому мені інкримінували крім 62-ї ще й 70-ту статтю, бо це було на території Росії. Відразу ж викликали КГБ: “Здесь что-то антисоветское!”

Це була остання Ваша мандрівка?

Ні. Вже після арешту Руденка і Тихого, а їх затримали 5 лютого 1977 р., я їздив до матері Олекси Тихого на Донбас, щоб відвідати, дізнатись про її стан, підтримати,

надати допомогу. У селі при слові “Тихий” люди відразу насторожувались. Мати також зустріла мене стривожено, але потім довірилась. Поїздку мою контролювали. Пересвідчився на тому, що в Краматорську зайшов до свого приятеля-однополчанина Олександра. Він зустрів мене дуже гарно. Я йому розповів про мету свого приїзду, про те, що я член Української Гельсінської групи. Він навіть викликався, якщо це потрібно, заховати якісь наші документи, але я на це не пристав, не хотів ставити його під удар. І дуже добре зробив, бо, як потім виявилось, відразу після мого від'їзду до нього прийшли з допитами. І, судячи з текстів тих допитів, він почувався дуже незатишно. Я був щасливий, що там не було нічого, що б погіршило йому подальше життя. Це була остання далека поїздка перед моїм арештом.

23 грудня 1998 р.

(Закінчення інтерв'ю читайте в наступному числі “Новітньої доби”).

Юлія ШЕЛЕП

ІНТЕРВ'Ю ІЗ СИНОМ ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЛЬВІВСЬКОГО МІСЬКОМУ, А ЗГОДОМ ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЗАКАРПАТСЬКОГО ОБКОМУ КПУ О. Г. БАНДРОВСЬКИМ

– Про представників радянської партноменклатури свого часу було висловлено багато негативу. Їм закидали зловживання владою, хабарництво, аморальну поведінку тощо. Однак серед радянських керівників було багато таких, що свято вірили у пропаговані радянською державою ідеали й самозречено працювали на своєму посту. Одним із таких людей був Ваш батько – Бандровський. Розкажіть, будь ласка, про нього докладніше. Коли і де він народився? В якій сім'ї виховувався? Яку отримав освіту?

Батько родом з Кіровоградщини. Закінчив радіотехнічний факультет Київського політехнічного інституту. На факультеті був дуже активним студентом, був у комсомольських організаціях. У 60-ті роки широко пропагували ідею побудови комунізму з людським обличчям, і багато людей в це свято вірили. Загалом у той час у партійні організації приходило багато людей з низів, бо, на відміну від багатьох секретарів обкомів, батько проходив ту всю ланку: працював майстром, технологом, начальником цеху Львівського ВО “Мікроприлад”. У нього була технічна освіта, яка йому допомагала, він дивився на все з огляду на технічні норми, бо партійна робота поєднувала багато факторів. Наприклад, знімали перших секретарів з посади навіть за те, що ветеран війни посковзнувся і впав, бо не було завезено піску, для цього було достатньо навіть однієї скарги. Батько ввів багато новинок реформаторських, він займався господарством, багато років він займав ту посаду (16 років), мало хто так довго обіймав таку посаду.

– Де батько познайомився зі своєю дружиною і Вашою мамою?

Мої батьки зустрілись вже у Львові. Батько закінчив Київський політехнічний інститут, був направлений на завод “Львівприлад”, працював інженером, потім парторгом цеху. Тобто він проходив ту всю партійну драбину з низів.

– Розкажіть про характер Вашого батька.

Він дуже не любив, коли йому брешуть. Я йому завжди казав: “Ну ти подумай, хто повірить у відвертість з керівником на такій посаді, люди брешуть не тому, що хочуть збрехати, вони бояться за наслідки того, що вони скажуть”. Наприклад, постраждає якийсь начальник, який потім зведе з ним рахунки, якщо він скаже якусь неправду. Батько цього не розумів. Потім, щоправда, він сказав, я дозволяю один раз мені збрехати, один раз я ще можу пробачити, але якщо другий, то я вже такої людини не приймаю і не розумію. Дуже болуче це сприймав.

– Чи змінилося життя Вашої родини після призначення батька першим секретарем Львівського міськкому?

В той час, коли я народився, він був заввідділом обкому партії, а потім був призначений першим секретарем десь в 1964 р. Тоді відповідно, як тільки змінювався статус – змінювалась і державна квартира. Ми мали дві кімнати на вул. Пархоменка, навпроти входу в Стрийський парк, а переїхали в чотири кімнати на вул. Маяковського. Ми жили з батьками тата. Родина наша складалась зі шести осіб: мама, тато, бабуся, дідо, старша сестра і я.

– Наскільки напруженим був робочий день Вашого батька?

На батьковому ювілеї я говорив, що мене виховував не батько, а світлий образ його. Коли я прокидався вранці, то батька вже не було, коли засинав, то ще не було. Батько на 8 годину вже мав бути на роботі, звичайно, було забезпечено машину з водієм. На обід батько приїжджав додому, бо міськком партії знаходився на проспекті Шевченка. О першій годині він приїжджав обідати, з першої до другої був обід, і потім повертався на роботу. А вже вечеря – то як робота дозволяла. Робота в нього була у всі робочі дні. Часто мама над цим кепкувала, бо вона працювала доцентом на кафедрі фізики торгово-економічного інституту, то вона казала, що працює за 300 рублів, а батько працює за 200 рублів, але в неї вільний графік, а він постійно на роботі, вдома його немає і приносить тільки 200 крб. Такою була зарплата першого секретаря обкому – тільки 200 крб., плюс 60 крб. депутатських, а мама мала 320 крб. – доцентську ставку? вона сміялась: “хто в домі господар”. Однак у нас були такі свята сімейні, то іноді в неділю ми виїжджали десь на природу, на рибалку мене батько деколи брав.

Єдине, з чим в батька були завжди проблеми, то з тим, що він сильно віддавався роботі. Наприклад, пам’ятаю, коли згорів у Львові повністю хлібозавод. Батько ввечері поїхав туди, і повернувся за сім днів, коли той повністю зруйнований завод не почав виробляти хліб. Такі екстраординарні ситуації траплялися доволі часто. Як-от прорвало колектор біля Оперного театру, під час травневих демонстрацій. Вважали, що це якась провокація, терористичний акт, а колектор просто був старий, то батько мусив їхати негайно вирішувати ту проблему.

– Чи розповідав Ваш батько про стосунки з колегами по роботі?

Виникали певні проблеми. Наприклад, в Закарпатті його підставили один раз. Коли він приїхав в Закарпаття там була така частина людей, яка його не сприймала. Батько чотири місяці жив в обкомі. Всі чекали, щоб він вигнав попереднього секретаря, якого відправили на пенсію. Однак батько сказав: “Я не буду тим займатись, є облвиконком, який повинен надати мені житло”. А всі чекали, що він видасть наказ, розпорядження, щоб вигнати людину, то батько сказав: “Людина попрацювала, їй треба десь жити, а ви повинні мені знайти службове помешкання”. Єдине, що батько заробив за всі ці роки, це особняк, де мама живе, хоча, якщо порівнювати його з сучасними особняками, то він досить скромний: 4 кімнати, загальна площа – 60 м².

Із службовими зловживаннями батько більше на Закарпатті мав справу, бо діти секретарів як їхали за кордон, то часто дзвонили, просили допомоги у швидкому його перетині. Батько у цих питаннях був категоричним, казав прямо: “Я не буду тим займатись, що значить зробити кордон...”.

– За яких обставин відбулося переведення Вашого батька в Закарпатську область?

У радянські часи, щоб зняти людину з партійної роботи, треба було або знайти на нього якийсь компромат, або підставити його, наприклад, на якомусь хабарі. Тут часто вагому роль відігравали жінки, або спокуси, або дати на підвищення. От батька В. Ф. Добрик хотів тоді усунути, щоб мати можливість робити зі Львовом все, що йому треба. Пощастило, що секретаря Закарпатського обкому відправили на пенсію, тоді В. Добрик сам Щербицькому дав рекомендацію, що в мене є товариш, перевірена людина. Тоді унікальна була ситуація. Батька переводять з мамою, а я залишався працювати у Львівському університеті. Один генерал, який забрав у багатодітної сім'ї особняк і це дійшло до Києва, мав постраждати. І В. Добрик прийняв таке рішення: передати квартиру Й. Бандровського тому генералу, щоб врятувати, а насправді генерал мав залишатись в тому особняку, а я мав би жити в нашій колишній квартирі. Батько був дуже проти, казав: “Ви забрали квартиру, офіційним документом, мені треба нове житло в Закарпатті, а син залишається тут, то дайте йому житло, на яке він має право”. Тоді була дуже цікава ситуація, я писав відмову від чотирикімнатної квартири, бо мені “заважає” рух автомобілів, і мені дали однокімнатну.

Окрім того, в цьому переведенні не останню роль також відіграла смерть та поховання на Личакові Івасюка. Батько розповідав, що він про смерть та похорон Івасюка знає більше деталей, бо тоді ще працювала така організація, як КДБ. Коли тіло Івасюка знайшли у лісі поблизу Львова, то виникло питання про поховання, водночас, як відомо, самогубців на кладовищі не ховають. У той час першого секретаря Львівського обкому партії В. Добрика не було на місці, а другий секретар зателефонував батькові із запитанням: “Що думаєте, як будемо його ховати?”. Батько досить гостро зреагував: “Ви мене не питайте. Або кажіть, що маю робити, або я вирішую сам”. Тато мав завжди принциповий характер, тому і вирішив поховати на Личаківському кладовищі з усіма почеснями.

– Чи під час переведення в іншу область з Вашим батьком пішли із Львівського міському й інші працівники?

Так. Коли його переводили, то він шукав людей, кого можна забрати з собою. Закарпаття – це специфічний регіон, там галичан не любили. То він тягнув своїх, бо з чогось треба починати, треба мати тих, кому можна довіряти, тому брали переважно тих, з ким вже працювали.

– Розкажіть про Ваше помешкання. Яким був побут Вашої родини? Як змінювався?

На Маяковського, 27 було дуже гарне помешкання, цікава там історія. Це будинок з 1927 року, польський люкс, бо коли ми мали в'їхати, то навколо були дзвінки для прислуги. В тій квартирі колись жив відомий львівський адвокат. На той час такі квартири були лише для партійних працівників певного рангу, однак тоді деякі секретарі обкомів вже жили навіть в особняках. У помешканні було дуже багато коридорів і по два виходи з кімнат. Правда, під нами жив ректор Гаврилюк, то він займав цілий поверх.

Щодо меблів, то вони замовлялись. Виробник, звичайно, був український. Так, це була державна ціна, звичайна людина за такою ціною не могла придбати, однак батькові приносили рахунок і він розплачувався за тією ціною.

– Розкажіть, де брали продукти, хто займався приготуванням їжі?

Для партійних працівників на той час були окремі магазини. Дзвонили з цього магазину (цим займалась мама), вона писала перелік продуктів, які треба було привезти, і раз на тиждень вони приїжджали, привозили корзину. Зрозуміло, що цих продуктів у звичайних магазинах не було. Причому батько цього не приховував, він казав: “Ну, слухайте, я працюю кожного дня, мені немає часу замовляти, я ж сам ці продукти оплачую”. Справа в тому, що коли створили цей магазин, то кількість тих, хто ним користувався, була значно більшою, ніж кількість тих, у кого була реальна необхідність.

Оскільки мама працювала, то вона приготуванням їжі фактично не займалась, готувала бабуся.

– Які були у Вас контакти з родичами? Чи допомагали їм?

Батько допомагав родичам. В нього була досить велика родина. Наприклад, одного разу прийшов Андрій – він так представився, сказав, що залишився круглим сиротою, і звернувся до батька, який допоміг йому вступити в Київський інститут кінематографії. Хлопець став режисером, зараз живе в Сан-Франциско. У нього дитина захворіла після Чорнобиля і батько допоміг йому виїхати за кордон, бо тоді не так просто було це зробити.

До речі, батько завжди займав таку позицію: кожен член родини міг звернутися до батька, особливо, якщо він бачив якусь несправедливість. Наприклад, зі мною в класі вчився дуже талановитий хлопець, але він був єврей за національністю, тож три роки поспіль поступав в Академію мистецтв і не міг вступити (тоді таких не приймали). Я показав батькові його роботи, і завдяки його втручанням хлопець таки став студентом. Це був не єдиний випадок, коли батько йшов на службовий злочин. Я був закоханий в одну дівчину, а мама її дуже хотіла мати телефон. Я попросив, щоб їм провели телефон поза чергою, і він вирішив це питання. Зрозуміло, що у цій ситуації він скоріше вчинив як батько, а не секретар міськкому.

– Як проводили вільний час? Чи їздили у відпустки?

У секретарів був чіткий графік, якщо відправляли у відпустку, то знали про це заздалегідь. Батько ніколи без мами не їздив, а мене відправляли з бабцею у якесь інше місце, переважно в Одесу, а батьки найчастіше їхали в Крим. Я перший раз до батьків приїхав у відпустку, коли був на останньому курсі історичного факультету, причому самостійно приїхав, проте випадково. Я працював над дипломною роботою і приїхав в Сочі.

В останні роки, то він вже їздив за кордон, бо з'явилися друзі. Закарпатська область – то чотири кордони, отже, вони запрошували, а в радянський час переважно були визначені саме для партійних працівників санаторії. Батько зазвичай вибирав, щоб там був лікувальний момент, бо в нього був цукровий діабет, він так іноді сміявся: “Я на партійній роботі нажив тільки цукрового діабету, жодних статків, машин”. Пам'ятаю, вже в 90-х роках йому запропонували викупити машину, на якій він їздив, коли був секретарем обкому, тоді розпродавався обкомівський гараж, то батько каже: “я людям розпродам”. Він залишився в тій області, де був секретарем обкому, що взагалі унікальне явище, бо зазвичай секретарі обкому на пенсію виходили в Москву, подалі від тих областей, де вони працювали. А батько сказав: “Так, я можу купити за дві тисячі Волгу, на якій їздив (бо він розумів, що то не ринкова ціна), але як я буду людям в очі дивитись, що я скористався своїм становищем”. Тоді ще дуже пильнували за цими моментами.

Було ще одне таке цікаве дозвілля. Оскільки партійні працівники не могли ходити в звичайні кінотеатри, то раз на два тижні, там, де зараз обласна адміністрація, був один зал (де сучасні відділи охорони культурної спадщини), де переглядали всі фільми, що привозили в прокат. Працівник КДБ підбирав фільми і влаштовував такий перегляд. Батько іноді брав маму, сестру або мене, і переглядали фільми, що йшли в прокаті. Це було зроблено для того, щоб партійні працівники знали, які фільми є. За вечір можна було переглянути три-чотири фільми, часто такі, які на Україну навіть не пускали.

– А розкажіть чи були спеціальні лікарні для партійних працівників?

Так, були. Восьма лікарня, наприклад. Там було створено спеціальний підрозділ, який займався лікуванням і обслуговуванням лише партійних працівників. Я постраждав від цього, бо коли був ще малим, то всі антибіотики на мені перепробували. Лікарі ставили різні діагнози, причому вони не завжди були правильними. От пам'ятаю одну ситуацію, коли прийшов до лікаря і він запитує: “на що скаржитесь?”, я відповідаю: “ні на що”, а він мені у відповідь: “неправильно, якщо ви ні на що не скаржитесь, значить – померли, пожалійтесь хоча б на совість”.

– А чи можете порівняти обслуговування в партійних лікарнях і звичайних, де лікували пересічних громадян?

Безумовно, різниця була і то суттєва. Добирались туди найкращі кадри. Однак були випадки, коли лікаря “по блату” влаштовували. Тому були такі ситуації, коли лікар був кращий в п'ятій лікарні, ніж у восьмій. Ми знали, де є хороші лікарі, то ішли до них. Однак, як правило, хороші спеціалісти на таку роботу не ішли, вони працювали в тих колективах, де народились, керували або на кафедрі, або в медінституті. У тих лікарнях черг не було, там аптека була краща, можна було придбати якісь ліки, які у звичайній аптеці не купиш.

Наприклад, був випадок, коли в мого знайомого важко захворіла дружина, негайно потрібні були ліки, яких не було. Подзвонив батькові, він якраз перебував на з'їзді, зайшов у спеціальну аптеку при лікарні, де обслуговувались партійні працівники, купив ті ліки і ввечері передав їх на потяг.

– Чи були якісь привілеї (незручності) пов'язані із професією батька?

В мене був такий постійний конфлікт з батьком. Іноді я приходив і казав, що отримав п'ять з фізики, то батько мене переконував – це не мені п'ять поставили, а йому. Тому я постійно хотів йому щось довести, що я вартий чогось сам по собі. Усі в номенклатурних колах, бо ми так товаришували сім'ями, шукали в тих професіях переваги, а мені не подобався саме той шлейф, бо він заважав вільно розвиватися самому. Я відразу знайшов нішу, яка допомагала мені залишатись просто Сашею – я пішов в спорт, а там не важливе твоє прізвище. Я займався фехтуванням, кандидат в майстри спорту і мені подобалось, що там я просто Саша. Цей шлейф супроводжувався у нашій родині (це дуже чітко відслідковувала мама). Наприклад, я хотів мати джинси, які коштували 900 крб. в той час, і мама мені казала: “Ти не можеш собі цього дозволити, бо твій друг, в якого мама прибиральниця, має зарплату 60 руб. І от ти прийдеш в цих джинсах і він буде тобі заздрити, тому ти не можеш собі цього дозволити. От коли почнеш заробляти..., бо скажуть, що син першого секретаря прийшов в джинсах за 900 крб.”. В мене вдома всі таку позицію займали, але мені це не подобалось, бо я хотів мати своє. Тому я підробляв там, де міг, працював на собачій площадці – знаходив можливості бути незалежним, але, на жаль, тоді не так легко це вдавалось.

– Яку роль відігравали перспективи, пов'язані із наслідуванням професії батьків?

Батько ніби підтримував мою самостійність, але мовчки. Безумовно в нас був великий конфлікт, коли я пішов на історичний факультет. Він боявся за моє майбутнє і хотів мене одного разу влаштувати на роботу, двічі я відбивався. Один раз хотів зробити секретарем комсомолу Львівського університету, а другий – направити в КДБ. Я прийшов на прийом в КДБ, це весела була організація, і коли я відмовився, то мені сказали: “Ви добре подумали?”. Якимось так склалось, що у мене з партією складні були стосунки. Ще пам'ятаю, що сказав батькові, що хочу стати юристом, то батько влаштував мене на роботу в суд, я походив на судові засідання, подивився на реальну ситуацію і мені перехотілось. То я казав: “Батьку, ти вбиваєш у мені всі мрії”.

Коли я сказав, що вступаю на історичний, то всі були здивовані. Мама відразу сказала, що в сім'ї не без винятків, вони всі технарі, математики і тут я вибираю історичний факультет. Мама говорила: “Якщо не поступиш на історичний факультет, то підеш у військово-політичне училище”, то був ще один чинник, бо я армію терпіти не міг.

На першому курсі я поїхав в Москву, скориставшись певними пільгами. В нас була величезна бібліотека. Батько збирав книжки, починаючи зі студентського віку, крім того, були так звані книжки для службового користування, наприклад, довідники, в яких можна було прочитати про деякі речі, яких у звичайній літературі не знайдеш. Ну і я міг їздити в Москву, в Ленінську бібліотеку, і там, вже на першому курсі, я прочитав історію ВПК(б), написану не в нас, а в Італії, де я дізнався про голодомор, про ті всі події, які відбувались. Вони були у вільному доступі, я дивувався, бо у нас у Львові, наприклад, Грушевський був у спецхрані в бібліотеці університету, а в Москві, в публічній бібліотеці, Грушевський був у вільному доступі. Тобто я туди їздив прочитати деякі книги, на які треба було робити спецзапит, які мені і дали б тут, зважаючи на різні обставини, але звичайному студенту у нас не можна було б прочитати.

– Як Ваш батько сприймав Львів? Що говорив про місто, що хотів зробити?

В нього була ідея утворити зі Львова, утворити унікальний виробничий соціальний комплекс, він і японців запрошував для того, щоб розвивали тут своє виробництво, відповідно і якість продукції. Наприклад, домоглись випускати найкращі цигарки в Радянському Союзі, телевізори, ну і, звичайно, автобусний завод. Батько займав таку позицію: Львів не можна розвивати частинами. Має бути комплексна система управління якістю, він, зокрема, був проти будівництва Сихова, навіть отримав догану від В. Добрика, бо захищав інтереси міста. На той час область і місто в партійній номенклатурі займали інші параметри. Для керівників області важливим був трамплін для майбутньої роботи, і коли прийшов В. Добрик, батько отримував тільки догани, бо він не підписував будівлі-п'ятирічки, які загрожували місту. Скажімо, батько був категорично проти Сільмагу, говорив, що в місті не можна розвивати підприємство, яке споживає велику кількість води. В. Добрик каже: “Ми вирішимо це питання за рахунок водогонів”, батько ж відповідає: “Ваша система водогонів непродумана, ви швидко будете водогони залізобетонними трубами (наприклад, Стрийський водогін як прорве, то місто залишиться на два-три дні без води повністю)”. Так воно і сталось, бо треба будувати залізні водогони, тоді заміна труби займає дві години. А В. Добрику потрібно було, щоб Львів мав мільйон жителів і не важливо, якими силами. Батько був проти, бо середньовічне місто не повинно так розширятись.

Місто тоді мало 750 тис. жителів, от В. Добрик казав: “Давайте побудуємо Сихівський масив на 250 тис. людей”. На що батько відповів: “Люди на Сихові сидіти не будуть, вони захочуть в центр поїхати, то будете мати транспортну проблему, по-друге, не всі переїдуть просто так на Сихів, людям потрібно дати роботу, потрібно дати чим займатись”. Так ми і не стали мільйонним містом.

– За яких обставин Ваш батько залишив посаду?

Я постійного замислювався, чи правильно батько зробив, що пішов на цю роботу з інженерної посади. Але розумію, що там він був на своєму місці, бо він був господарником, він розумів як треба організовувати виробництво. Проблема була в тому, що багато партійних працівників просто повірили, що вони можуть щось зробити, проте справа була навіть не в них, проблема була в ідеологічній лінії партії.

У ті часи партійні газети відігравали дуже важливу роль, от захочуть – якусь людину піднімуть, а захочуть – втоплять. До батька приїхав львівський кореспондент, бо в Закарпатті свого не було і каже: “10 тис. рублів, то я напишу про Вас гарну статтю і Ви пройдете на виборах”. А батько на те: “То я що повинен давати хабар своєму органу, від якого я буду балотуватись?” І той журналіст написав про нього розгромну статтю, що нібито він відгородився від народу величезним парканом, що в нього басейн такий величезний (це такий фонтанчик у нас на подвір'ї був 1,2 м х 70 см). Це єдине, що я не витримав і написав листа особисто Горбачову. Я не знав, чи матиме це результат, бо батько забороняв втручатись у його життя, а він просто написав заяву про вихід на пенсію.

Розмову записала Юлія Шелеп

Павло АРТИМИШИН

[Рец. на]: Смирнов А. История Южной Руси. – Москва: Алгоритм, 2008. – 352 с.

Після розпаду СРСР та виникнення на його місці нових держав, серед багатьох науковців та публіцистів з'явилося зацікавлення їхньою історією, розвитком, прогнозами перспектив у майбутньому. Не стала винятком й Україна, адже українознавчі студії набули особливої популярності якраз після 1991 р., коли в країні активно почали публікуватись як вітчизняні розвідки і дослідження іноземних авторів, так і перевидавалась діаспорна література, що так чи інакше стосувалась української історії. При цьому йшлося про якісну аналітику та про науково-популярну публіцистику, якій притаманна політична тенденційність та бажання автора, ігноруючи пласти сучасної історіографії та наявної джерельної бази, обґрунтувати вже заздалегідь стверджену ним позицію. Отже, наявність якісних рецензій та конструктивної критики історіографічних позицій, що з'являються, є особливо важливим та актуальним у час, коли здійснюються спроби перетворення історії із науки на знаряддя політиків для маніпуляцій історичною пам'яттю.

Рецензоване видання побачило світ у 2008 р. у московському видавництві “Алгоритм”, його обсяг – 352 сторінки. Автор книги – Олександр Смірнов, економіст та філософ із Харкова, який протягом останніх років розробляє теорії економічних циклів, що впливають і на процеси в історії.

Книга складається зі вступу, двох розділів, кожен з яких поділяється на глави (всього – 28), висновків, списку використаної літератури. Структура роботи побудована за хронологічно-проблемним принципом. При цьому перший розділ охоплює період від найдавніших часів до кінця XIX ст., коли, на думку автора, мала місце історія “Південної Русі”, а другий – історію власне України, яка, за переконанням автора, охоплює лише період XX – поч. XXI ст.

Завдяки такій структурі О. Смірнов намагався досягнути поставлену перед собою мету – “цілісного осмислення української (південноруської) історії, та її зв'язку із процесом становлення української державності і суспільства на початку XXI ст.”¹. Необхідність появи такої роботи О. Смірнов вбачав у нібито відсутній в українській історіографії традиції використання історико-генетичного та порівняльного методів у дослідженнях, “ігноруванні” українськими істориками досягнень польських та російських науковців, “маніпуляціях” фактами та джерелами, які, на його думку, здійснювали представники української історичної науки². Отже, пропонується автором книга повинна була заповнити нішу “по-справжньому об'єктивних” праць із

¹ Смирнов А. История Южной Руси. – Москва: Алгоритм, 2008. – 352 с.

² Там само. – С. 5–8.

вітчизняної історії. Однак, як можемо побачити вже із самої назви книги, О. Смірнов, звинувачуючи українських дослідників у невикористанні ними історико-генетичного методу, сам його почасти ігнорує, застосовуючи нерідко для всієї української історії терміни “Південна Русь”, “Малоросія”, “Новоросія”, “малорос”, “русин” і т. д., які характерні лише для окремих її періодів. Водночас із тексту випливає й інша її мета – політична, адже автор постійно наголошує на неєвропейськості, “євроазійськості” України, що мало б заперечити просєвропейську політику Віктора Ющенка, який на час видання книги займав пост Президента України. Вищезгадане значно підважує тезу автора про нетенденційний характер його розвідки.

Відсутність наукових посилань у тексті ускладнює визначення джерельної бази, на якій ґрунтувалося дослідження О. Смірнова. Часто автор наводить тези без зазначення навіть у тексті, на основі якого джерела він їх формулює, що викликає підозру щодо їх достовірності. Із зазначених у списку використаних джерел позицій можемо ствердити, що в основі книги – опубліковані джерела, зокрема збірники документів³, мемуаристика (спогади⁴,

³ Архив русской революции: в 22 т. / [под. ред. Н. Гессена]. – Москва: Терра; Политиздат, 1991. – Т. 1. – 311 с.; Голод 1921–1923 років в Україні: зб. док. і мат. / [упоряд. О. Мовчан]. – Київ: Наукова думка, 1993. – 240 с.; Голод 1932–1933 років в Україні: очима істориків, мовою документів / [кер. кол. упоряд. ред. Я. Пиріг]. – Київ: Політвидав України, 1990. – 605 с.; Голод в Україні 1946–1947: док. і мат. / [відп. ред. В. Смолій, упоряд.: О. Веселова (гол. упоряд.), Т. Гриценко та ін.]. – Київ; Нью-Йорк: В-во М. Коць, 1996. – 376 с.; Колективізація і голод на Україні, 1929 – 1933 рр.: зб. матер. і док. / [відп. ред. С. Кульчицький; упоряд.: Г. Михайличенко, Є. Шаталіна]. – Київ: Наукова думка, 1992. – 736 с.; *Косик В.* Розкол ОУН 1939–1940 рр.: зб. док. і матер. / В. Косик. – Львів, 1997. – 234 с.; Селянський рух на Україні: 1560–1647 рр.: зб. док. і матер. / [упоряд.: Г. Боряк та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1993. – 357 с.; Українська Центральна Рада: док. і матер.: у 2 т. / [упоряд.: В. Верстюк (керівник) та ін.]. – Київ: Наукова думка, 1996 – Т. 1. – 590 с.; Українська Центральна Рада. – Т. 2. – 424 с.

⁴ *Антонович В.* Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Антонович; [упоряд.: О. Тодійчук, В. Ульяновський; вст. ст. та коментарі В. Ульяновського]. – Київ: Либідь, 1999. – 816 с.; *Бородиевич Е.* В чотирикутнику смерті: причинки до трагедії УГА на Великій Україні / Е. Бородиевич. – Нью-Йорк: Українське в-во “Говерля”, 1975 – 86 с.; *Бульба–Боровець Т.* Армія без держави: слава і трагедія українського повстанського руху: спогади / Т. Бульба–Боровець. – Київ; Торонто; Нью-Йорк, 1996. – 270 с.; *Бьюкенен Дж.* Мемуари дипломата / Дж. Бьюкенен. – Москва: Международные отношения, 1991. – 344 с.; *Грушевський М.* Автобіографія / М. Грушевський. – Торонто: Союз Українського Студентства Канади, 1965. – 16 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє – минуле (1914–1918): у 2-х ч. – Львів: Червона калина, 1923. – Ч. 1: Галицька руїна 1914–1917 років. – 131 с.; *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє – минуле (1914–1918): у 2 ч. / Д. Дорошенко. – Львів: Червона калина, 1923. – Ч. 2: З початків відродження української державності (Доба Центральної Ради). – Львів: Червона калина, 1923. – 98 с.; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. / І. Мазепа. – Дніпропетровськ: Січ, 2001. – Ч. 1: І. Центральна Рада – Гетьманщина – Директорія; ІІ. Кам'янецька доба. – 415 с.; *Мазепа І.* Україна в огні й бурі революції 1917–1921 рр. – Ч. 2: ІІ. Зимовий похід; ІІІ. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – 334 с.; *Махно Н.* Воспоминания / Н. Махно. – Москва: Республика, 1992. – 338 с.; Революция на Украине по мемуарам белых / [сост. С. Алексеев, под ред. Н. Попова]. – Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1930. – 435 с.; *Скоропадський П.* Спомини / П. Скоропадський; [передм. Г. Папакіна]. – Київ: Україна, 1992. – 112 с.

описи⁵, щоденники⁶), тексти хронік⁷, видані листування⁸. Попри використання, здавалось би, значного пласту джерел, переважно більшість з них становлять видання ще 1990-х років, при цьому фактично проігноровані публікації, що вийшли у світ після 2004 р., у яких могли бути оприлюднені матеріали, які б доповнили, а то й спростували б частину тверджень автора.

Така ж ситуація і з використаною літературою, де переважають українські видання 1990-х років та перевидання діаспорних публікацій, які, справді, деколи, як стверджує О. Смірнов, є тенденційними, а то й аматорськими і ненауковими, а також сучасні українські та російські науково-популярні розвідки, компетентність авторів яких нерідко підлягає сумніву, до прикладу, Олеся Бузини⁹. Водночас автор обійшов увагою значну частину наукових праць, написаних фаховими істориками, до прикладу, навіть узагальнюючі видання з української історії Н. Яковенко¹⁰ та Я. Грицака¹¹. З іноземних видань наявні лише російські. Це значно обмежує інформаційну базу дослідження, зумовлює його однобічність.

Текст книги написаний російською мовою, легко читається, однак через словесні звороти та риторичні запитання, до яких нерідко звертається автор, нагадує не наукове, а науково-популярне видання, орієнтоване на широкий загал читачів. Крім цього, для нього характерні постійні повторення вже сказаних тез по декілька разів у різних місцях. Текст хибує й описками: помилками в іменах (до прикладу, засновника Січі на о. Хортиця Дмитра Байду-Вишневецького називає Михайлом¹²), прізвищах (до сучасних українських істориків відносить Дмитра Багалія, дослідника, який помер ще у 1932 р.¹³), датуваннях (Конотопську битву 1657 р. датує 1658 роком¹⁴;

⁵ *Гійом Левассер де Боплан*. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Гійом Левассер де Боплан; [пер. з франц. Я. Кравця, З. Борисюк. – Київ: Наукова думка; Кембрідж: Укр. наук. ін-т, 1990. – 256 с.; *Герберштейн С.* Записки о Московии / С. Герберштейн; [пер. с нем. А. Малеина, А. Назаренко; под ред. В. Янина]. – Москва: Изд-во МГУ, 1988. – 430 с.; *Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.* / [упоряд. Т. Ананьєва]. – Київ: Наукова думка, 1997. – 325 с.

⁶ *Єфремов С.* Щоденники. 1923–1929 рр. / С. Єфремов. – Київ: ЗАТ “Газ. «Рада»”, 1997. – 848 с.

⁷ *Еврейские хроники XVII столетия. Эпоха “хмельничины”* / [сост. С. Боровой]. – Иерусалим: Гешарим, 1997. – 287 с.; *Хроника Быховца* / [предисл., коммент. и пер. Н. Улащика; отв. ред. М. Тихомиров]. – Москва: Наука, 1966. – 154 с.

⁸ *Максимович М.* Листи / М. Максимович; [упоряд. і вступ. ст. В. Короткого]. – Київ: Либідь, 2004. – 312 с.

⁹ *Бузина О.* Тайная история Украины–Руси / О. Бузина. – Киев: Изд-во “Довіра”, 2006. – 319 с.

¹⁰ *Яковенко Н.* Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н. Яковенко. – Київ: Генеза, 1997. – 380 с.

¹¹ *Грицак Я.* Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – Київ: Генеза, 1996. – 360 с.

¹² *Смирнов А.* История Южной Руси. – С. 78.

¹³ Там само. – С. 18.

¹⁴ Там само. – С. 111.

передача І. Виговським булави Юрію Хмельницькому у 1659 р. датується 1559 роком¹⁵; Андрусівське перемир'я 1667 р. автор датує 1654 роком¹⁶; “Історію русів”, написану наприкінці XVIII ст., датує XVII століттям¹⁷; IV Універсал Української Центральної Ради від 22 січня 1918 р. у книзі датується 25 січня¹⁸), історичних термінах (Південно-Західний край, адміністративно-територіальне утворення у складі Російської імперії, що охоплювало Київську, Подільську та Волинську губернії, названо у книзі Південно-Східним краєм¹⁹; створене у 1734 р. Правління гетьманського уряду називає Другою Малоросійською колегією²⁰, а останню, утворену у 1764 р., називає Третьою Малоросійською колегією²¹). Такі помилки могли виникнути як внаслідок технічних причин, так і через некомпетентність О. Смирнова.

Оригінальною у роботі є спроба автора книга пояснити закономірності та логіку розвитку української історії через концепцію “ритмів Євразії”. Згідно з останньою, сучасна територія України постає як буферна зона між трьома сторонами: європейською цивілізацією, мусульманською цивілізацією та євразійською субцивілізацією²². У цьому “трикутнику” Україна, на думку автора, зазнавала зовнішніх впливів, які і визначали її історію. Наприклад, вплив європейської цивілізації – прихід варягів у Новгород, а потім і в Київ став вирішальним, за переконанням О. Смирнова, для створення Київської Русі як держави²³. Мусульманська цивілізація (Кримське ханство та Османська імперія) через набіги та зовнішню дипломатію регулярно відігравала роль як конструктивного, так і, значно частіше, деструктивного чинника в історії “Південної Русі”.

Однак, на думку автора, впливовішими та доленоснішими для території сучасної України були “ритми Євразії” – простору, який простягався від Карпат і Балтійського моря аж до Тихого океану та сучасного російсько-китайського кордону²⁴. Саме з цього простору у II тисячолітті до н. е. значна частина індоєвропейців, зокрема і предки слов'ян, переселились у Європу, що посприяло формуванню античної, а згодом – європейської цивілізації. У III ст. н. е. терени сучасної України зазнали впливу готів, представників європейської цивілізації, однак у IV ст. н.е. їх перемогли “ритми Євразії” – гуни. Згодом “ритми Євразії” проявились у вторгненні аварів та угрів, і саме ці міграції, на думку О. Смирнова, посприяли переселенню частини слов'янських племен у VIII ст. на територію майбутньої Київської Русі, яка виникла, як вже згадувалось, через вплив європейської цивілізації у вигляді приходу норманів²⁵. На думку автора,

¹⁵ *Смирнов А. История Южной Руси.* – С. 11.

¹⁶ Там само. – С. 214.

¹⁷ Там само. – С. 79.

¹⁸ Там само. – С. 182.

¹⁹ Там само. – С. 215.

²⁰ Там само. – С. 132.

²¹ Там само. – С. 135.

²² Там само. – С. 38.

²³ Там само. – С. 45.

²⁴ Там само. – С. 49.

²⁵ Там само. – С. 49–51.

Київська Русь як отримала державність завдяки зовнішнім чинникам, так і втратила її через них (монгольську навалу)²⁶.

Період XIV–XVIII ст. характеризується автором як час протистояння на території сучасної України “європейських” Угорщини, Литви, Польщі (дві останні у 1569 р. об’єдналися у Річ Посполиту) та Швеції проти “євразійської” Золотої Орди, а згодом й Московії (Росії). Третьою стороною протистояння була мусульманська цивілізація (Кримське ханство та Османська імперія)²⁷. Цей період завершився розпадом Речі Посполитої та виникненням і зростанням Російської імперії, що, на думку автора, було проявом чергового розгортання “євразійського ритму”.

Протягом “довгого XIX століття” (кінець XVIII ст. – 1918 р.) на теренах сучасної України О. Смірнов спостерігає період тривалого консенсусу між “Європою” (Австрією, з 1867 р. – Австро-Угорщиною, у складі якої перебували Галичина, Буковина та Закарпаття) та “Євразією” (Росією, у складі якої перебувала більшість українських земель), який усе ж завершився Першою світовою війною та розпадом обох імперій²⁸.

Останній “ритм Євразії” О. Смірнов датував серединою та другою половиною XX ст., коли у ході Другої світової війни комуністичний глобальний проект, що реалізовувався в СРСР, приєднав до складу останнього Західну Україну, Західну Білорусь, країни Прибалтики, а також створено соціалістичний блок держав у Центрально-Східній Європі²⁹. Після розпаду СРСР, на думку О. Смірнова, Україна опинилась на роздоріжжі: між “природнім” для неї “євроазійством”, яке зараз переживає час занепаду, та “нав’язаним” США ринковим глобальним проектом³⁰.

Однак оригінальність такої концепції не робить її достовірною, а особливо – істинною. Проводячи місцями справді якісну і цікаву аналітику, О. Смірнов, захопившись ідеєю України як буферної зони, фактично цілком ігнорує потенціал місцевого населення, відводить йому роль лише пасивного стороннього спостерігача подій.

Наприклад, Київська Русь постає у книзі лише як наслідок приходу норманів, які становили “цивілізоване, державне” начало, що посприяло переходу місцевих племен від первісності до цивілізації³¹. О. Смірнов виступає прихильником т. зв. “норманської теорії”, яку у сучасному науковому товаристві вважають застарілою. Сьогодні серед більшості істориків панує консенсус щодо питання про походження Рюриковичів та їхньої роль у заснуванні середньовічної Київської держави. Вважається, що нормани справді впродовж IX ст. поступово осідали на теренах розселення східних слов’ян, становлячи невелику і мобільну військову групу, яка проживала окремо від місцевого населення, і накидала останньому відносини данництва та союзництва. Первісним джерелом добробуту такої “держави без території” було збирання з навколишніх територій данини та її перепродаж у Візантії, а Київ став важливим пунктом такої торгівлі. Отже, поступово відбувався процес консолідації місцевих племен довкола київського надплеменного

²⁶ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 51.

²⁷ Там само. – С. 52–58.

²⁸ Там само. – С. 58–59.

²⁹ Там само. – С. 59.

³⁰ Там само. – С. 59–60.

³¹ Там само. – С. 27.

центру, який завершився лише на початку XI ст.³². Однак “норманський чинник” був не вирішальним, а лише сприятливим для розвитку місцевого державотворчого потенціалу. Так, візантійсько-готський історик VI ст. Йордан у своїй праці “Про походження та історію готів” пише про боротьбу Антського союзу, військового об’єднання східних слов’янських племен між Дністром та Дніпром, проти остготів у 70-х роках IV ст., в результаті якої очільника антів Божа та ще 70 старійшин було страчено для залякування решти населення³³. Однак союз існував ще близько 250 років і відомості про нього обриваються лише у 602 р. з останньою згадкою про антів, яка належить Феофілактору Сімокатті. Тоді, припускають, вони були розгромлені навалюю аварів, однак на їх терени переселись склавини, слов’янські племена, що до цього заселяли простори на північ від Дунаю. Саме вони стали основою для формування Лука-Врублівецької археологічної культури – пудгунтя Київської Русі³⁴. Відоме також дулібське городище, що виявлене біля сучасного с. Зимне у Волинській області, і датується VI–VII ст. Археологічні розкопки свідчать про наявність тут потужного центру ремесла, торгівлі та адміністрації³⁵. Схожі поселення у цей же період виникали і на території інших племінних союзів. Такі приклади демонструють, що ще до приходу норманів було розпочато процес формування державності, і “люди з півночі” лише завершили його.

Галицько-Волинське князівство, спадкоємець Русі, зображується у книзі як наслідок монгольської навали, а Данило Галицький – як ставленик монголів, який мав протистояти угорському королю Белі IV³⁶. Це не відповідає дійсності, адже відомо, що Галицько-Волинська держава виникла ще у 1199 р, тобто майже за 40 років перед навалюю Батия³⁷. Щодо Данила Галицького, то ще у 1223 р. під час битви на р. Калці він воював у русько-половецькому війську проти монголів, і навіть отримав поранення³⁸. У 1238 р., до вторгнення Батия у Південну Русь, Данило врешті заволодів Галичем (після невдалих спроб 1230 р. та 1233 р.) і закріпив свою перемогу у битві під Ярославом 1245 р. проти ставленика галицьких бояр Ростислава та угорського і польського військ, що його підтримували³⁹. Лише після цієї перемоги Данила Батий, остерегаючись подальшого зростання Галицько-Волинської держави, вирішив підкорити князя. Під час дипломатичних переговорів у золотоординській столиці Сарай між Батием та Данилом, останній отримав підтвердження на Галицько-Волинське князівство⁴⁰. Отже, підданство Золотій Орді було не причиною успішного становлення

³² *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Четверте видання. – Київ: Критика, 2009. – С. 37.

³³ *Гусев В.* Історія України: підручник для іноземних студентів вищих навчальних закладів / В. Гусев. – Київ: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – С. 14.

³⁴ *Винокур І.* Археологія України: підручник / І. Винокур, Д. Телегін. – 2-ге вид., доп. і перероблене. – Тернопіль: В-во “Навчальна книга – Богдан”, 2008. – С. 298.

³⁵ Там само. – С. 292.

³⁶ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Четверте видання... – С. 52.

³⁷ *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство / І. Крип’якевич. – Київ: Наукова думка, 1984. – С. 85.

³⁸ *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 103.

³⁹ *Крип’якевич І.* Галицько-Волинське князівство... – С. 96–98.

⁴⁰ Там само. – С. 100.

Данила Галицького як правителя, а її наслідком. Зрештою, у таких же підданських відносинах із Золотою Ордою перебували й інші князі, зокрема і Північної Русі.

Необґрунтованою видається теза О. Смірнова про те, що однією із причин початку повстання Хмельницького, яке переросло згодом у національну революцію, були міжцивілізаційні протиріччя “Європи” та “Євразії”⁴¹. На нашу думку, боротьба між “цивілізаціями” була не причиною, а наслідком активної зовнішньої політики, яку проводив Богдан Хмельницький. В результаті останньої спочатку було сформовано союз новонародженої Гетьманщини із татарами, проводились паритетні переговори із Річчю Посполитою, Молдовою, Валахією, Трансільванією, Швецією, Англією, Османською імперією та іншими державами, а у 1654 р. утворився союз Гетьманщини із Московським царством. Отже, Гетьманщина поставала активним гравцем у геополітиці, зі словом якого рахувались, а не “безликим” простором, де відбувалася боротьба між “Європою”, “Євразією” та мусульманським світом. Принагідно зауважимо, що недостовірною вважаємо тезу О. Смірнова про те, що у 1647 р. Богдан Хмельницький був васалом кримського хана Іслама-Гірея III⁴². Яскравим прикладом того, що йдеться про рівноправний військовий союз свідчать слова Силуяна Мужилівського, одного з наближених до гетьмана осіб, який зазначав, що татари після перемовин почали допомагати козакам “яко воїн воїнові”⁴³, а у листуванні між Б. Хмельницьким та ханом вони звертались одне до одного “приятель”, а не як до пана чи підданого⁴⁴. З точки зору тодішньої геополітики для Б. Хмельницького було значно вигідніше за потреби стати васалом сильнішої Османської імперії, аніж Кримського ханства, яке саме було у васальних відносинах з Османами. Однак неоднозначною є теза автора про те, що у 1651 р. Гетьманщина стала васалом Османської імперії⁴⁵. Беззаперечно, ще із 1648 р. гетьман проводив складну зовнішньополітичну гру, у якій місце імперії Османів було далеко не останнім. Більше того, відомо про активні переговори між Чигирином та Стамбулом, на яких справді розглядалося питання про султанську протекцію над Гетьманщиною. Зокрема, у 1651 р. до Чигириня прибуло османське посольство з офіційним листом, у якому йшлося про протекцію, а у 1653 р. гетьманові прислано клейноди правителя, який визнав зверхність султана⁴⁶. Проте цьому проекту так і не судилось здійснитись, не в останню чергу через підтримку гетьманом не турецького ставленика у Молдові Ш. Георгіцу, а його суперника В. Лупула, а після підписання Переяславської угоди 1654 р. між Гетьманщиною та Московським царством османський протекторат став на деякий час неактуальним.

Переяславську угоду 1654 р. О. Смірнов оцінює як утвердження московського протекторату над Гетьманщиною, однак вважає, що сам договір нічого не вирішив би, і ключову роль в подальшому підкоренні Гетьманщини відіграв військовий та економічний потенціал Московського царства⁴⁷. На нашу думку, через відсутність

⁴¹ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 57.

⁴² Там само. – С. 99.

⁴³ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 322.

⁴⁴ Там само. – С. 344.

⁴⁵ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 105.

⁴⁶ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... – С. 345–346.

⁴⁷ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 106.

оригінальних документів угоди, питання характеру відносин між Чигирином та Москвою надалі залишається дискусійним, а рівень реалізації договору насамперед залежав не від потенціалу Московської держави, а від перемог та прорахунків гетьмана і його оточення. Лише смерть Б. Хмельницького у 1657 р., відсутність рівнозначного йому за політичним хистом наступника та міжусобні сутички козацької старшини за владу спровокували боротьбу на території Гетьманщини зовнішніх сил, що призвело до “Руїни” та розколу держави.

Заради справедливості, необхідно віддати належне автору книги, який не займається безапеляційним “тавруванням” постаті І. Мазепи як зрадника, а намагається проаналізувати його мотиви переходу на сторону шведського короля Карла XII. О. Смирнов вважає цей крок закономірною реакцією на політику Петра I щодо козаків, яких використовували на важких роботах під час будівництва Петербурга, каналів, а також у походах на Кавказ і Прибалтику⁴⁸. Основними ж причинами поразки союзу шведського короля і І. Мазепи автор книги вбачав у пасивній реакції на перехід гетьмана на сторону Карла XII більшості населення Гетьманщини та в браковій військової хисту у гетьмана⁴⁹. Якщо із тезою про пасивність населення у цей час можна ще погодитись, то твердження про недостатність військових умінь в І. Мазепи нам видається дискусійним.

Виникнення українофільського руху у Наддніпрянській Україні О. Смирнов вважає австро-угорським та німецьким проектом, що нібито мав на меті знищити Російську імперію зсередини, а формування такого ж руху в Галичині пояснює створенням Віднем протизаги полякам та русофільському руху⁵⁰. Такий підхід видається політизованим та ненауковим, адже, керуючись такою логікою, все українське можна трактувати як “зрадницьке”, “штучно створене” ззовні. При цьому автор книги не враховує, що розвиток національного руху українців протягом “довгого XIX століття” нічим не відрізнявся від аналогічних процесів серед інших слов’янських народів і пройшов такі ж етапи, які виділив чеський політолог Мірослав Грох для “малих” європейських народів (чий провідні класи були асимільовані етнічно чужими панівними класами, існували як етнічна чи навіть історична спільнота, але ніколи не були самостійними політично, або ж не мали тривалої культурної традиції): академічний, культурний та політичний⁵¹. Отже, процес формування української нації був природним і закономірним, у якому першу скрипку відігравали її внутрішні потенціали (нова національна еліта – інтелігенція, що формувалась, українське підприємництво, греко-католицьке духовенство), а відносини між імперіями, у складі яких перебували сучасні українські терени у XIX ст., були лише тлом, яке сприяло, або ж перешкоджало цьому процесу.

Ненауковим вважаємо твердження О. Смирнова про спорідненість українського руху із більшовицьким, як сил, що мали на меті розколоти Російську імперію та найактивніше спричинились до цього у 1917 р.⁵². Якщо роль деконструктивного чинника більшовиків не викликає сумніву, то така ж характеристика українофілів викликає

⁴⁸ *Смирнов А. История Южной Руси.* – С. 106.

⁴⁹ Там само. – С. 126.

⁵⁰ Там само. – С. 152.

⁵¹ *Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов.* – Київ: Либідь, 1999. – С. 222–223.

⁵² *Смирнов А. История Южной Руси.* – С. 173.

сумнів. Звісно, представники українського руху були прихильниками реформування Росії, її перетворення на конституційну державу, федерацію, яка б складалась із національно-територіальних автономій, зокрема й української. Це був закономірний процес, і лише він гарантував збереження імперії, яка не могла вже існувати тільки в рамках централізованої державної системи. Однак аж до січня 1918 р., коли було проголошено IV Універсал Центральної Ради про незалежність УНР, українська політична еліта не заявляла про відділення від Росії, а лише про автономію у складі останньої, що декларувалось у її перших трьох універсалах. Навіть після захоплення більшовиками влади в Петрограді 7 листопада 1917 р., 20 листопада цього ж року Центральна Рада у III Універсалі проголосила про те, що новостворена Українська Народна Республіка (УНР) залишається у складі федеративної небільшовицької (!) Росії⁵³. Лише позбувшись ілюзій щодо можливості демократичних перетворень у Росії, Центральна Рада проголосила вже згаданий IV Універсал. Однак навіть під кінець Першої світової війни серед українського політикуму продовжували існувати певні очікування щодо демократизації Росії: підтримуваний, за визначенням О. Смирнова, “німецькими штиками”⁵⁴ П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. опублікував грамоту, в якій задекларував федеративну спілку з Росією⁵⁵. Лише подальші драматичні події українсько-російської війни остаточно нівелювали як проект створення демократичної Росії, так і незалежної України.

Відоображення історії України у складі СРСР та після розпаду останнього є найбільш політизованою, і саме у цій частині книги найбільше проявляється бажання автора видавати бажане за дійсне, відкидаючи очевидні факти. Політично замовленим виглядає переконання автора про те, що більшовики включили до складу України території, які ніколи не були Україною (“Малоросією”, територією, що після Андрусівського перемир’я 1667 р. входила до складу Гетьманщини): Слобожанщину, Новоросію, Таврію, Донбас, Одесу, щоб протиставити її російським націоналістам (денікінцям)⁵⁶. По-перше, ще у III Універсалі Центральної Ради чітко проголошувалось, що до складу УНР входять землі із переважно українським населенням: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина (включно із Одесою), Таврія (без Криму)⁵⁷. Цей факт, про який О. Смирнов не згадує, нівелює його твердження про “приєднання” до України територій у 1920-х роках, бо вони були у її складі юридично, та заперечує тезу автора про “неукраїнськість” цих земель. Звісно, більшість міського населення склали інші народи – на Сході та Півдні – росіяни та євреї, в Центрі – євреї та поляки, і лише на Полтавщині, Чернігівщині та, зауважимо, Харківщині відносна більшість містян були українцями. Однак це були переважно анклавні серед українського населення. Матеріали перепису населення Російської імперії 1897 р. чітко фіксують переважання

⁵³ Кондратюк К. Новітня історія України (1914–1945 рр.) / К. Кондратюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – С. 35.

⁵⁴ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 189.

⁵⁵ Кондратюк К. Новітня історія України (1914–1945 рр.). – С. 56.

⁵⁶ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 214.

⁵⁷ Третій універсал Української Центральної ради, 7 листопада 1917 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tsdea.archives.gov.ua/ua/?page=nezal_19_#U_3

чисельності українців у всіх згаданих в Універсалі землях⁵⁸. Отже, про Україну як про “штучне утворення”⁵⁹ не може йтися.

Не витримує критики й теза О. Смірнова про те, що проведення політики українізації було зняряддям для боротьби більшовиків проти російської мови та культури (“русского мира”) населення міст УСРР, і мала “примусовий, і навіть насильницький характер” (sic!)⁶⁰, хоча ця політика не реалізувалась лише в Україні, а була частиною загальносоюзної політики коренізації, що мала на меті “приручити” народи радянських республік: тимчасово визнати їхню мову, культуру, залучити до державної адміністрації. Ненауковою є думка О. Смірнова про те, що українська мова в цей час лише знаходилась на стадії становлення, а Михайло Грушевський її “придумав”⁶¹. По-перше, українська народна мова розвивалась протягом усього II тис. н. е. на розмовному рівні. Зачинателем же української літературної мови (тобто унормування народної мови) був І. Котляревський, який першим написав великі художні твори українською мовою ще на рубежі XVIII–XIX ст. (“Енеїду”, “Наталку Полтавку”, “Москаля-чарівника” та ін.). Відзначимо, що зачинатель сучасної російської літературної мови О. Пушкін народився у 1799 р. – роком пізніше виходу у світ першого видання “Енеїди”. Основоположником сучасної української літературної мови вважається Т. Шевченко, чиї традиції в розвитку літературної мови продовжили у своїй творчості І. Франко, Л. Українка, П. Мирний, М. Коцюбинський та інші письменники. Стверджуючи, що М. Грушевський “придумав” українську мову, О. Смірнов повністю ігнорує українську літературну класику “довгого XIX ст.”. Принагідно зауважимо, що процес укладення літературної мови не був чийось “проектом”, а цілком відповідав аналогічним процесам XIX ст. в інших державах Європи, насамперед її Центрально-Східної частини.

Порушує О. Смірнов і дискусійне питання Голодомору 1932–1933 рр., який вважає ні етноцидом, ні геноцидом українців, а соціоцидом селян загалом у СРСР, який став наслідком розрухи структури сімейних сільських господарств більшовиками, і був частиною кремлівського проекту формування нової станової структури, характерної для доби індустріалізації⁶². Автор апелює до того, що, окрім території України, голод охопив й частину територій Казахстану, а також Росії (Середнє Надволжя, Сибір, Кубань)⁶³. При цьому О. Смірнов не враховує того факту, що в російських областях СРСР режим тиску на селян був менш жорстким, ніж в Україні та заселених українцями районах Кубані. За підрахунками А. Козицького, якщо порівняти площі російських та українських територій, уражених голодом (435 тис. км² у РСФСР та 450 тис. км² в УСРР), кількість жертв серед українського населення, навіть без врахування Кубані, була більшою щонайменше у 10 разів⁶⁴. Крім цього,

⁵⁸ Перепис 1897 р. та національний склад українського населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.i.ua/community/3062/1186940/>

⁵⁹ *Смирнов А. История Южной Руси.* – С. 217.

⁶⁰ Там само. – С. 224.

⁶¹ *Смирнов А. История Южной Руси.* – С. 82; 224.

⁶² Там само. – С. 233–236.

⁶³ Там само. – С. 237.

⁶⁴ *Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. / А. Козицький.* – Львів: Літопис, 2012. – С. 208.

якщо керівництво Кремля не мало на меті зумисно виморювати голодом українських селян, тоді виглядають незрозумілими бажання більшовиків приховати факти голоду від світового співтовариства, відмова від запропонованої українцями Галичини допомоги продуктами та створення Кремлем перешкод для діяльності в Україні добровільних організацій. Не кажучи вже про значні запаси зерна, які зберігались під охороною у сховищах, діяльність військових загонів, які чатували навколо сіл, про заборони продажу квитків на потяги селянам, які хотіли виїхати з України, присвоєння населеним пунктам та цілим районам УСРР статусу “чорної дошки”, який передбачав блокаду та посилений терор голодом цивільного населення. Ці факти говорять про цілеспрямованість та поступовість більшовицької політики щодо українського села, яка мала на меті щонайменше створення тут значно гірших умов проживання, ніж в інших радянських республіках.

Період Другої світової війни О. Смірнов зображує як протистояння двох глобальних проектів – нацистського та комуністичного⁶⁵. Однак зображення це є надто однобоким: говориться переважно про злочини німецької армії, а матеріали про диверсії Червоної армії замовчуються, радянська система, за переконанням автора книги, була “меншим злом”⁶⁶. При цьому діяльність Організації українських націоналістів (ОУН) та її озброєного крила – Української повстанської армії (УПА) О. Смірнов характеризує виключно негативно, звинувачуючи їх у колаборації з нацистами⁶⁷. Безпідставно у співпраці з німцями звинувачена й греко-католицька церква⁶⁸. Більше того, жодних посилань на конкретні документи, які б підтвердили той чи інший злочин, у праці фактично немає. Одне з небагатьох джерел, згаданих у тексті, – матеріали Нюрнберзького трибуналу. Однак, використовуючи їх, О. Смірнов не врахував, що саме під час Нюрнберзького процесу ні ОУН, ні УПА, ні дивізія СС “Галичина” не були включені до списку організацій, що співпрацювали з нацистами. Навпаки, серед матеріалів трибуналу фігурували документи, у яких згадувались спроби ОУН(б) підняти антинімецьке повстання на окупованих територіях з метою створення незалежної української держави. Відома і реакція нацистів на такі настрої серед ОУН(б): айнзацгрупам пропонувалось всіх виявлених бандерівців після допиту розстрілювати, а протоколи допитів відправляти начальству. Отже, члени ОУН(б) ставали жертвами за ознакою приналежності до політичної організації.

А спроби О. Смірнова ствердити протилежне є намаганням переглянути результати Нюрнберзького трибуналу, що викликає значні застереження. Крім цього, автор не врахував власний потенціал українського національного руху, який ставив собі за мету створення української держави і хоча внутрішні та зовнішні чинники були несприятливі, продовжував активну боротьбу після закінчення Другої світової війни.

Не витримує критики твердження О. Смірнова про те, що метою українського дисидентського руху була не боротьба за демократичні свободи, а збереження української культурної автономії в УРСР (останнє автор вважає крамольним, загрозливим

⁶⁵ Смирнов А. История Южной Руси. – С. 247.

⁶⁶ Там само. – С. 255–256.

⁶⁷ Там само. – С. 249–250; 253–260; 263–268.

⁶⁸ Там само. – С. 267.

для російської культури в Україні!)⁶⁹. Такі діячі, як Левко Лук'яненко, брати Михайло, Богдан та Микола Горині названі у книзі “затягнутими націоналістами”⁷⁰.

Провокативним є твердження, що значна частина жителів Півдня і Сходу УРСР взагалі не вважала себе українцями (sic!)⁷¹. Останніх він навіть у другій половині ХХ ст. вважає “русскими” та “русинами”, котрі просто змінили самоназву!⁷² Однак автор йде ще далі: прийняття Закону “Про мови в Українській РСР” 1989 р. трактує як початок проведення політики “тотальної українізації”, яка нібито мала стати “основою насильної асиміляції усіх російськомовних”!⁷³ При цьому політику русифікації, яку проводила спочатку Російська імперія, а потім СРСР на території України протягом кількох століть, автор вважає природною, а термін “русифікація” – некоректним, бо “малороси теж були «русскими»”⁷⁴.

Україна після 1991 р. у книзі постає як територія боротьби двох територіально-кланових угруповань, які складаються із олігархів і плутократії: південно-східної та центрально-західної⁷⁵. Цей феномен автор вважає природним, з історичним підтекстом, стверджуючи, що південно-східна частина сучасної України збігається із територією Новоросії, Слобожанщини, Донбасу та Криму зі змішаним населенням, а центрально-західна – Малоросії, Правобережжя та Галичини із переважно українським⁷⁶. Відтак причини конфліктів у сучасній Україні автор шукає ледь не в історії ХІХ ст., що загрожує виникненню історичних стереотипів, міфів та фальшивих стратегій розвитку. Помаранчева революція, зауважимо, зображена у книзі як зіткнення цих двох частин України, що закінчилось “захопленням та узурпацією влади націоналістичними силами, встановленням на довгі роки жорсткої системи влади, пригніченням інтересів російськомовних регіонів, які не підтримали Ющенка, жорсткою політикою українізації і американізації”⁷⁷. Автор не вважає перспектив України у співпраці з ЄС та НАТО⁷⁸ і підтримує поглиблення співпраці із Росією, Казахстаном і Середньою Азією⁷⁹. Крім цього, О. Смирнов є противником унітарної України, прогнозує їй або перетворення у конфедерацію регіонів, або ж розпад⁸⁰.

Із цих тез стає зрозумілим, чим зумовлене постійне акцентування на нібито “неєвропейському” характері України, який він намагається довести, знайшовши розбіжності у циклах української та західноєвропейської історій, які зрозумілі і без спеціальних досліджень⁸¹. При цьому повністю ігнорує збіги циклів історії України

⁶⁹ *Смирнов А.* История Южной Руси. – С. 285.

⁷⁰ Там само. – С. 286.

⁷¹ Там само. – С. 285.

⁷² Там само.

⁷³ Там само. – С. 290.

⁷⁴ Там само. – С. 151.

⁷⁵ Там само. – С. 321.

⁷⁶ Там само. – С. 322–323.

⁷⁷ Там само. – С. 315.

⁷⁸ Там само. – С. 321.

⁷⁹ Там само. – С. 330.

⁸⁰ Там само. – С. 333; 339.

⁸¹ Там само. – С. 44.

з історіями держав Центрально-Східної Європи, зокрема й теперішніх членів ЄС, у яких є значна кількість спільних тенденцій. Непереконливою є і теза про те, що вищезгадані “ритми Євразії” відіграли значну роль лише в історії Росії та України⁸², адже вони відчутно впливали і на розвиток інших держав, насамперед Центрально-Східної Європи.

Вищенаведені тези – лише незначна частина рефлексій, які виникли під час опрацювання рецензованого видання, адже для повного їх викладу необхідно було б видавати окрему книгу. Однак навіть із зазначеного у цій рецензії можна зрозуміти, що маємо не анонсоване на початку книги “цілісне осмислення української історії”, а чергову науково-популярну публіцистику, яка замість того, щоб якісно дослідити “білі плями” в історії, виважено розкрити питання, які неоднозначно оцінюються в історіографії та призводять до продукування та розвитку історичних міфів та стереотипів у суспільстві, ще більше загострює їх, ставлячи історію на вітар політики, що направлена не на розвиток України, її європейський вибір, а на розбрат та протиріччя.

⁸² *Смирнов А.* История Южной Руси. – С. 49.

Галина СТАРОДУБЕЦЬ

[Рец. на]: Петро Федун – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Т. 2. Документи і матеріали / [упоряд. і відп. ред. М. Романюк]. – Львів: НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича, 2013. – 896 с.

Події останнього року, які сколихнули Україну, поза сумнівом, слід розглядати в контексті пошуку й творення українцями своєї національно-державної ідентичності. На жаль, сучасна політична еліта виявилася нездатною сформувати єдину матрицю концепції національного державотворення, в результаті чого фасад української держави, вибудований не на монолітному, а фрагментованому, слабо ущільненому фундаменті, дав загрозливо небезпечні тріщини. Місцем розлому прогнозовано стала “межа двох світів”, чітко визначена С. Федорчуком ще в 2009 р. як така, на якій “досі перебувають ідеї позбавлення від колоніальної залежності та пошуку власної ідентичності”¹. Завдання вчених-гуманітаріїв – розробити інструменти, які допоможуть суспільству не просто збудувати мости між Іншими світами, а радше стерти між ними Межу.

У контексті сказаного, дуже на часі стало видання Інститутом українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України двотомника Петра Федуну – “Полтави”, в основу якого покладено публіцистичні статті, документи і матеріали організаційного й ідеологічного характеру, які відображають особливості діяльності цього політичного діяча, а також значний пласт епістолярної спадщини. Цінність запропонованих книг полягає не тільки у тому, що роботи Петра Федуну – “Полтави” стали доступнішими для опрацювання науковцями, але й, на нашу думку, що широкий загал читаючої громадськості отримав можливість дізнатися більше про постать цієї непересічної особистості “з перших рук”.

У першій книзі двотомника (2008) вміщено публіцистичні твори П. Федуну – “Полтави” – одного з провідних ідеологів та публіцистів, керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН, начальника політвиховного відділу Головного військового штабу УПА, редактора та автора багатьох публікацій на сторінках українських підпільних видань у період національно-визвольної боротьби 1940-х – початку 1950-х років. Аналіз їх змісту дає можливість виокремити основні структурні ланки розробленої П. Федеюм загальної концепції процесу боротьби за незалежну українську державу та її майбутнього устрою. Дуже доречною видається назва видання, яку запропонував його упорядник і головний редактор М. Романюк – “Концепція самостійної України”.

Друга частина двотомника побачила світ нещодавно, у 2013 році, і є органічним продовженням першого тому. Структурно робота складається з кількох частин, де

¹ Федорчук С. Демонтаж лицемірства: статті / С. Федорчук. – Київ, 2012. – С. 48.

основною є документальний блок (листування, організаційні документи, пропагандистські матеріали, різножанрові додатки), який доповнюють біографічні довідки, словник рідковживаних та іншомовних слів і висловів, перелік скорочень, іменний та географічний покажчик. Своєрідним путівником до змісту видання з розлогими коментарями, висновками, цікавими узагальненнями є передмова, написана М. Романюком.

Упродовж останніх десятиліть тема українського національно-визвольного руху 1940-х – 1950-х років стала об'єктом наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених, що зумовило появу чималої кількості опублікованих архівних матеріалів. Формат рецензованого видання вигідно виділяється на тлі такого роду публікацій найперше своєю персоніфікованістю – усі документи прямо чи опосередковано стосуються життя і діяльності П. Федуна – “Полтави”. Другою особливістю є те, що “залучені до публікації документи походять з кількох архівних установ та колекцій і абсолютна більшість із них досі не була оприлюднена” (с. 3–4).

Епістолярій Петра Федуна представлено 88 листами, згрупованими М. Романюком у три підгрупи: 1) листи Петра Миколайовича; 2) листи до нього; 3) дотичне листування. Незважаючи на те, що окремі документи цього тематичного блоку вже були опубліковані в інших виданнях, включення їх у цей збірник видається дуже доречним. Адже вони доповнюють, відтіняють багатогранність особистості П. Федуна, розкривають масштабність його професійної діяльності, роль і місце в національно-визвольному русі повоєнного періоду. Для прикладу, короткий лист до провідника ОУН Північно-західних українських земель Василя Галаси – “Орлана” (с. 103) містить не тільки інформацію ділового (про пересилку та поширення пропагандивної літератури), але й особистого характеру. Автор цікавиться такими побутовими речами, як враження товариша від перебування “на новому терені. Як пані Марічка?”. Поза сумнівом, такі документальні джерела особливо цінні з наукової точки зору, оскільки дають змогу вченому розглядати предмет дослідження не тільки на макро-, але й мікροісторичному рівні.

На окрему увагу заслуговує підбірка епістолярію емігрантських діячів, зокрема переписка П. Федуна – “Полтави” з керівником лівого крила Української революційно-демократичної партії Іваном Майстренком – “А. Бабенком” (документи №№ 31; 44; 52). Зміст опублікованих у двотомнику документів, по-перше, засвідчує наявність постійних контактів українського націоналістичного підпілля в УРСР з представниками різних українських політичних сил самостійницького спрямування в еміграції. По-друге, автори листів досить розгорнуто розкривають програмові засади своїх політичних партій, виокремлюючи точки дотику і розходжень із окремих питань. Так, відповідаючи на низку запитань І. Майстренка, П. Полтава аргументовано доводить “чому українського визвольного руху в Україні не вільно зв'язувати з марксизмом чи «націонал-комунізмом»” (с. 158), наголошуючи натомість на націоналістичній сутності його ідеологічних засад (с. 160).

Позитивною стороною рецензованого видання є наявність у ньому дуже детальних і різнопланових посилань, які уточнюють не тільки місце збереження документальних джерел, але, що дуже важливо, спосіб та обставини їх отримання та архівування. Питанню способів доставки підпільної пошти присвячено окремий аспект вступної статті М. Романюка. Детально не заглиблюючись у проблему, автор цілком слушно зауважує, що вона заслуговує “окремого дослідження” (с. 10).

Інформативна наповненість представлених у роботі документів значно зросла завдяки приміткам з дуже детальними роз'ясненнями щодо окремих історичних

постатей (наприклад, Є. Коновалець, С. Петлюра, М. Кривоніс, І. Богун (с. 342–343) та ін.), епізодів з історії українського визвольного руху, різного роду видань (“Ідея і Чин”, “Наша боротьба” та ін.), організацій (Ліга Націй, ООН (с. 614) та ін.), розшифрування криптонімів тощо. Вийшовши за усталені рамки підготовки та укладання збірок документальних джерел, М. Романюк не тільки вказує місце їх збереження, а й спосіб отримання (здебільшого це стосується тих, що зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України).

Окрему увагу читача привертають чотири публіцистичні праці П. Феда – “Полтави”, котрі не увійшли до першого тому видання. Одна з них – “Ганьба ХХ-го сторіччя”, була опублікована 1968 року за підписом Осипа Дякова – Горнового, якого П. Мірчук помилково назвав автором роботи. Завдяки пошуковим зусиллям вітчизняних дослідників “вдалося ідентифікувати авторство більшості помічених у другому томі праць” (с. 14). З огляду на трагічність військово-політичних подій, що мають місце в Україні упродовж останнього року, особливо увиразнюється актуальність цієї статті. Дуже сучасними видаються слова П. Феда – “Полтави” про те, що “уже сам факт, що сьогодні, в ХХ сторіччі, тобто в сторіччі, коли, нібито, перемогли принципи демократії, гуманності, принципи рівності прав великих і малих націй, мусять умирати сотні тисяч найкращих синів українського народу за те лише, що хочуть, як і всі інші народи, бути вільними, і то мусять умирати в межах тієї держави, яка поклала свій підпис під Статутом Організації Об’єднаних Націй, що сьогодні в межах цієї держави в Європі винищується великий 40-мільйоновий народ, – вже сам цей факт є ганьбою для сучасного людства” (с. 332). Автор роботи детально зупиняється на аналізі більшовицьких методів боротьби з українським визвольним рухом, акцентуючи особливу увагу на інструментах ідеологічного, масово-політичного впливу – “поширення найпідлішої в світі брехні, мобілізація для морального тероризування українського народу всіх величезних засобів, що їх дають для пропаганди сьогоднішня техніка і диктаторський, терористичний режим” (с. 346).

Важливим вважаємо розміщення у цьому ж розділі ще однієї праці П. Феда – “Полтави”, зміст якої перегукується із попередньо згадуваною – “В поневоленій, але нескореній Україні (це і те про становище та відносини в Україні)”. Обидві праці можуть стати багатим джерелом інформації для сучасного дослідника та підґрунтям для вивчення політико-ідеологічних аспектів протистояння українського національного руху більшовицько-радянській (чи російській) імперії.

Переважає більшість документів, включених до розділу книги “Організаційні документи”, досі не були опубліковані в повному обсязі, хоча посилання на них зустрічаємо в наукових працях окремих авторів. Здебільшого вони зберігаються в Галузевому державному архіві Служби Безпеки України або ж приватному архіві М. Романюка. В основному це інструкції з пропагандивної роботи, підготовлені Петром Федем у різний час, які поширювалися у підпіллі під криптонімом Головного осередку пропаганди та Проводу ОУН, за підписом псевдонімів та криптонімів П. Феда, Української Головної Визвольної Ради. Варто наголосити, що кожне з опублікованих джерел супроводжується посиланнями на документи, про які в ньому згадується, та розшифровку криптонімів та псевдонімів, що підвищує їх наукову значимість.

З огляду на значну кількість частково чи в повному обсязі опублікованих документів пропагандивного характеру обох відламів ОУН, повстанського підпілля та УПА, рішення укладача виділити окремий розділ – “Пропагандивні матеріали”,

видається досить сміливим. Проте йому вдалося досягти поставленої мети – “у збірнику поміщено виключно ті матеріали, щодо яких не було сумнівів про те, що їх автором є «П. Полтава»” (с.16).

Основу останнього тематичного блоку двотомника склали чотири документи, два з яких – рецензії на окремі праці П. Федуна, а останній – “Матеріали слідства, проведеного Василем Охримовичем, про обставини загибелі Романа Кравчука – «Максима та Петра Федуна – «Полтави»”. Усі вони укладені в період 1950–1952 рр. і є важливим джерелом інформації для науковців. Однак у Передмові до книги М. Романюк окремо зупиняється на проблемі визначення авторства окремих документів, зокрема на походженні та причинах появи “Акту – звідомлення...”. Детальне вивчення обставин укладання документа в 1952 р. Василем Охримовичем дало автору підстави вважати його “одним із небагатьох повстанських документів, які підтверджують версію про загибель Петра Федуна у лісі біля с. Новошини Жидачівського району на Львівщині” (с.16).

Підсумовуючи, можемо без будь-яких застережень стверджувати, що поява другого тому двотомника “Федун Петро – «Полтава». Концепція Самостійної України” стала помітним явищем у сучасній історико-археографічній літературі. Видання сприятиме активізації досліджень теоретичної спадщини ідеологів українського національно-визвольного руху, практичного досвіду їх боротьби з більшовицько-радянською політичною системою, що, зважаючи на сучасну ситуацію в Україні, є вкрай важливим. На завершення солідаризуємося з думкою М. Романюка про те, що повноцінне відтворення творчого доробку “Полтави” потребує подальших пошуків і досліджень, що є серйозним стимулом для наукового опрацювання публіцистичної спадщини П. Федуна.

Олександра СТАСЮК

[Рец. на]: Вронська Т., Лисенко О. Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів: науково-документальне видання. – Харків: Права людини, 2014. – 583 с.

Попри велику кількість праць, присвячених подіям Другої світової війни, реальне відтворення тогочасних подій все ще далеке від завершення. Тож поява кожного нового видання, що проливає світло на перебіг війни, взаємини воюючих сторін, складні та неоднозначні суспільно-політичні процеси на окупованих територіях тощо, викликає непідробний суспільний інтерес. Цікавість до зазначеної проблематики у сучасних українців підігривається війною на Сході України та непростими процесами формування національної пам'яті, які значною мірою залежать від усвідомлення подій сімдесятилітньої давнини. Особливу увагу викликає поява нових джерел, які вказують на нові аспекти проблеми або ж пояснюють дискусійні моменти. Зважаючи на це, науково-документальне видання, здійснене працівниками Інституту історії України НАН України Тамарою Вронською та Олександром Лисенком “Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів” – не могло залишитися не поміченим і стало подією не лише в науковому, але й у суспільному житті країни.

В основу видання покладено документи ГДА СБУ та інших архівів, які вперше в українській та зарубіжній історіографії висвітлюють події минулої війни крізь призму написів в'язнів у тюремних камерах на окупованій території колишнього СРСР. Це унікальний за інформативністю та емоційною складовою комплекс джерел, майже не досліджений науковцями. Написи свого часу були ретельно скопійовані та задокументовані радянськими спецслужбами, адже чекісти дуже швидко зорієнтувалися у їх оперативній вартості. На жаль, далеко не всі документи із зібраними автографами в'язнів збереглися, однак виявленого матеріалу цілком досить для наукового аналізу проблеми.

Збірник складається з двох частин та ілюстративного додатку, який містить рідкісні фото тюремних написів, зафіксованих чекістами. Документальну частину збірника супроводжує великий за обсягом історичний нарис, у якому з'ясовано важливість досліджуваної проблематики, проаналізовано карально-репресивну систему нацистського окупаційного режиму, різні прояви терору стосовно місцевого населення, причини надмірної уваги органів НКВС до тюремних написів, мету та методи їх використання в оперативній роботі тощо.

До збірника увійшли написи, зроблені в тюрмах Білорусі, Прибалтики, Молдови, Росії, але найбільше уваги приділено вивченню тюремних написів на території України, де під час нацистської окупації функціонувало 86 великих і середніх тюрем. Копіювання написів тут здійснювалося згідно з наказом наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного № 006 “Про збирання документальних матеріалів Великої

Вітчизняної війни у районах УРСР, звільнених від німецько-фашистських загарбників” від 13 серпня 1943 р. та регламентувалося відповідними приписами союзних та республіканських управлінь НКВС. Потребу копіювання написів на тюремних стінах мотивували необхідністю ретельної фіксації злочинів нацистського режиму, проте працівники спецслужб використовували їх винятково для оперативних цілей, передовсім для виявлення людей, які співпрацювали з нацистами та були причетні до розгрому радянського підпілля, або ж належали до націоналістичних угруповань. Свідчення жорстокості окупантів щодо в’язнів, зафіксовані у написах, оперативники до уваги не брали. Також отримана інформація не використовувалася для встановлення долі осіб, яких після війни тисячами розшукували рідні.

Автори видання зробили велику роботу із систематизації тюремного мартиролога та його аналізу, адже написи є надзвичайно інформативним матеріалом. Окрім прізвищ, ув’язнені часто залишали свою адресу, вказували рік народження, причини арешту, час перебування у тюремній камері, дату розстрілу або звільнення та ін. Науковці вивчили особливості та способи фіксації епітафій, проаналізовано їх лексику і стилістику, охарактеризовано морально-психологічний стан бранців у момент перебування у в’язниці. Особливий інтерес для дослідників становили написи, які містять роздуми бранців про життя, оцінку їхніх політичних переконань, зворушливі слова прощання з рідними тощо. Вони дозволяють встановити віковий, національний, політичний, соціальний склад ув’язнених, виділивши кілька категорій жертв нацистів, відчути гнітючу атмосферу тюремних казематів, звідки мало хто діставався на волю. Аналізуючи поведінку приречених, історики зробили слушний, хоча й не бездоганний з наукової точки зору, висновок про те, що примирення людей різних політичних уподобань відбувалося саме у катівнях гестапо, де ідеологічні переконання переважно поступалися загальнолюдським цінностям.

Слід відзначити доступність викладу матеріалу і водночас науковість, системність дослідження, переконливість теоретичних узагальнень. Рецензоване наукове видання за своєю структурою та новизною методичних підходів має високу навчально-методичну та практичну цінність і є вагомим внеском у комплекс існуючої історичної літератури. Значно збагатили навчальний посібник Додатки, які є логічним і органічним продовженням основної частини дослідження.

Збірник, окрім наукового, має практичне значення, адже багато людей до сьогодні намагаються з’ясувати долю своїх рідних і близьких, які зникли в роки воєнних лихоліть. Оприлюднення тюремних написів може дати відповідь на багато запитань щодо долі людей або ж підказати напрямок пошуку інформації.

Характеризуючи функціонування нацистського та радянського окупаційних режимів з дещо несподіваного боку, видання вагомо доповнює історіографію періоду Другої світової війни та відкриває новий простір для досліджень.

Лариса ЗАРІЧНЯК

[Рец. на]: “І слова стали чином живим...” Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків. Збірник біографічних нарисів / [відп. ред. О. Стасюк]; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Львів, 2014. – 216 с.

What uses do oral history and autobiographies have in history? That is a question that has been asked and debated within the broader historical context for many years. However, this work proves the invaluable nature of human sources. The personal recollections of some of the participants in the Ukrainian liberation struggle show the complex and divergent nature of the underground itself. This work is important today in comprehending not only the personal motivations of these participants but also the dynamic of the OUN and UPA during its most active years.

Most of the biographies of the members of the OUN and UPA do not fit the typical Soviet narrative of heroism and optimism which glorifies certain people but also has an uncomfortable silence about others (p.3). This particular work does not examine the main and leading figures of the underground but rather the intermediaries that have at times been forgotten by historians, and this includes women in general. This work shows how complex the political war was but, as the introduction points out, it also humanizes the individuals in the insurgency (p. 5) and by extension humanizes the nationalist liberation movement.

Certain elements of the life stories of the OUN-UPA members are similar: Mykhailo Kolodzinsky and Hryhoriy Fayda, for example, both demonstrate the internationalism of the OUN (p. 10, 19, 25, 40–41). The influence of social activities during the interwar years also appears in a large number of the biographies: Fayda and Mykhailo Diachenko’s participation in Plast (p. 33, 119), Yulia Hanuschak’s role in the OUN Youth Branch (p. 190–191) and the influence of the Prosvita society on Volodymyr Frajt (p. 202) are only a few of the instances on how cultural activism was a clear signal to national consciousness among western Ukrainian youths.

Furthermore, this work delves into many unknown aspects of the liberation movement and touches upon some unpleasant aspects of ideology, gender relations and personality clashes. For instances, Kolodzninskyj, as the OUN’s war theorist wanted Ukrainian expansion eastward (p. 12) while also took a very strong anti-Polish stance, even though he himself was half-Polish (p. 18, 21). However, Petro Fedun’s life story clearly illustrates the differences in opinions on ideology – Fedun was in staunch disagreement with Dmytro Dontsov (p. 52). Furthermore, the interesting life of Daria Rebet is a clear example of the individualism in the OUN – she shows it was possible to disagree with the OUN leaders while still be an active member (p. 155, 165, 167).

One of the most important aspects of this work is the focus on women and gender relations – both between women and between the sexes. The biographies give a colourful insight

into the personal affairs of some of the leading members of the underground. Diakchenko, for example, had to stay in a bunker with his wife and his mistress and his life story examines how this threesome affected his underground work and relations (pp. 139, 140). The analysis of Maria Savchyn's biography expands on the complexity of being a wife, a mother and an insurgent (p. 103) but also illustrates the loneliness that many women felt while in the underground (p. 105). Daria Rebet echoes this complexity of "mother insurgent" but also expands on her increased work within the organization after her husband was arrested (p. 153). One of the most fascinated aspects of the women in this work is that of Maria Tsok – a Polish communist agent whose motivations are examined through the different perspectives of some of the insurgents she captured and archival reports (pp. 180, 183).

Every one of these stories include difficulties and emotions that are connected with the individual's time in the underground. Overall, one can clearly grasp the importance of their voices and see that for most of them, all of the suffering and death around them was for the service of Ukraine. This heroism and bravery of every one of the individuals that is explored within this work should not be taken for granted and added to the other more well-known voices of the OUN and UPA.

ХРОНІКА

Павло АРТИМИШИН

ПІДПИСАННЯ УГОДИ ПРО АСОЦІАЦІЮ МІЖ УКРАЇНОЮ ТА ЄС: ХРОНІКА ПІДГОТОВКА ДО ПІДПИСАННЯ (2007–2013)

5 березня 2007 р.	Розпочато переговори щодо нового базового договору між Україною та ЄС, що замінив би чинну Угоду про партнерство та співробітництво.
2007–2011 рр.	Проведено 21 раунд переговорів щодо підготовки нового договору та 18 раундів щодо створення зони вільної торгівлі.
9 вересня 2008 р.	Під час Саміту “Україна – ЄС” у Парижі обома сторонами узгоджена назва майбутнього договору – Угода про асоціацію.
24 листопада 2009 р.	Замість Плану дій між Україною та ЄС (розрахований на 2005–2008 рр., до 2009 р.) набув чинності “Порядок денний асоціації Україна – ЄС”.
11 листопада 2011 р.	У ході 21-го раунду переговорів щодо укладення Угоди про асоціацію, який відбувся у Брюсселі, були узгоджені усі положення тексту Угоди.
19 грудня 2011 р.	Під час Саміту “Україна – ЄС” у Києві керівництво України та Європейського Союзу офіційно заявили про завершення переговорів щодо Угоди про асоціацію.
30 березня 2012 р.	Глави делегацій на переговорах України та Євросоюзу у Брюсселі парафували Угоду про асоціацію.
19 липня 2012 р.	У Брюсселі представники України і Європейської комісії парафували текст Угоди про Зону вільної торгівлі між Україною та ЄС – невід’ємної частини Угоди про асоціацію.
20 червня 2013 р.	На офіційному сайті Комітету з євроінтеграції ВРУ було опубліковано текст Угоди про асоціацію України – ЄС українською мовою.
21 листопада 2013 р.	Прем’єр-міністр України Микола Азаров офіційно оприлюднив розпорядження про призупинення процесу підготовки до підписання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

Євромайдан (21 листопада 2013 р. – 23 лютого 2014 р.)

21 листопада 2013 р.	У відповідь на політику уряду, біля стели на Майдані Незалежності зібрались перші мітингувальники, які вимагали підписання Президентом України Віктором
----------------------	---

	Януковичем Угоди про асоціацію на Саміті Східного партнерства у Вільнюсі (запланований на 28–29 листопада 2013 р.). Схожі мітинги розпочались і в інших містах України. Такі акції протесту отримали назву “Євромайданів”.
22–23 листопада 2013 р.	Географія протестів за продовження євроінтеграції України поширилась, кількість мітингувальників надалі збільшувалась. Прихильники влади почали збиратись на власні, переважно проплачені, мітинги (т. зв. “Антимайдани”).
24 листопада 2013 р.	В областях Західної та Центральної України пройшли масові мітинги на підтримку євроінтеграції України. До прикладу, у Києві велика хода та мітинг на Майдані Незалежності зібрали більше ніж 100 тис. громадян України, а на Євромайдані у Львові перебувало бл. 20 тис. мітингувальників. Меншими за чисельністю були Євромайдани в обласних центрах Східної України: у Харкові налічувалось бл. 1000 мітингувальників, а у Донецьку – бл. 200, стільки ж – у Луганську. Основну частину протестувальників по всій Україні становили студенти ВНЗ. Мали місце й сутички: зокрема між прихильниками євроінтеграції та донськими козаками у Луганську, а також між мітингувальниками та спецпідрозділами “Беркуту” і міліції в Києві.
25–27 листопада 2013 р.	У Києві та в інших містах України відбулись попереджувальні страйки, продовжувались акції протесту на Євромайданах. У Києві відбулось об’єднання двох майданів в один: учасники “партійного” Євромайдану припинили акцію протесту на Європейській площі і, прибравши партійну символіку, приєдналися до протестувальників на Майдані Незалежності, які до цього проводили акцію під гаслом “Без політиків”. Серед основних вимог мітингувальників були: відставка уряду М. Азарова та підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.
28–29 листопада 2013 р.	Продовжувались загальні студентські страйки в Україні. Проходили пікети і за кордоном, у т. ч. у Вільнюсі, де у цей час перебував на Саміті Східного партнерства Президент України В. Янукович. Угоду про асоціацію між Україною та ЄС він так і не підписав. Ввечері 29 листопада на Євромайдані відбувся великий мітинг. Участь у заході взяли лідери трьох опозиційних партій (від ВО “Батьківщина” – А. Яценюк, від партії “УДАР” – В. Кличко, від ВО “Свобода” – О. Тягнибок), а також екс-глава МВС Юрій Луценко. Опозиціонери пояснили, що у Верховній Раді будуть вимагати дострокових виборів.

30 листопада 2013 р.	У ніч на 30 листопада начальник ГУМВС України в Києві Валерій Коряк віддав наказ про застосування сили під час розгону Євромайдану в Києві. Близько 4 години ранку, коли на Майдані Незалежності залишалося приблизно 400 протестувальників, площу оточили озброєні бійці “Беркуту” і силою витіснили людей з площі. Під час цього бійці “Беркуту” застосовували вибухові пакети, били людей кийками, скидали людей на землю з постаменту монументу Незалежності. Серед мітингувальників було багато поранених. До 4:30 бійці “Беркуту” повністю оточили площу, витіснивши учасників Євромайдану та пропустивши комунальників нібито для встановлення Новорічної ялинки, яку згодом назвали “Кривавою”. Близько 5 ранку “Беркут” зачищав Хрещатик, б’ючи кийками та нецензурно лаючи присутніх там громадян. Частина людей, які втекли від підрозділу міліції “Беркут”, знайшла прихисток на території Михайлівського Золотоверхого монастиря.
1 грудня 2013 р.	Події попереднього дня обурили українську громадськість, у центрі Києва відбулось кількасот тисячне Всеукраїнське віче, було поновлено мітинги на Майдані Незалежності. Організованою групою з 50–60 осіб у масках і касках було захоплено приміщення Київської міської держадміністрації (КМДА), однак згодом приміщення перейшло до рук мирних мітингувальників. Протестувальники розмістилися й у Будинку профспілок, де було створено Штаб національного спротиву – координаційний центр Євромайдану. Групою молодиків було здійснено спробу штурмувати будівлю Адміністрації Президента України. Представники опозиції, зокрема Петро Порошенко, закликали людей не піддаватись на провокації та не йти на штурм, однак чимало з них були налаштовані радикально. Сутички під Адміністрацією завершилися розгоном мітингувальників “Беркутом” з вул. Банкової, що супроводжувався побиттям людей, у т. ч. й журналістів. Деяких активістів затримали правоохоронні органи. Події на вул. Банковій сьогодні часто розглядаються як спланована владою провокація, узгоджена із силовими структурами.
3 грудня 2013 р.	Голосуючи у Верховній Раді України про відставку уряду Миколи Азарова, “за” проголосувало лише 186 народних обранців і відповідно уряд, дії якого призвели до народного протесту, за рішенням депутатів, залишився працювати. Відповідно до закону, ініціювати відставку уряду Азарова у 2013 р. уже не було можливо.
4–7 грудня 2013 р.	Продовження акцій протесту на Майдані Незалежності. Розпочались пікетування будівлі Генеральної прокуратури

	України з вимогами звільнення затриманих напередодні активістів.
8 грудня 2013 р.	У Києві на Майдані Незалежності пройшов задалегідь оголошений “Марш мільйона”, на який зібралися за різними оцінками від кількадесят до кількох сот тисяч людей. По завершенні офіційної частини заходу мітингувальники рушили на вулиці урядового кварталу, де створили та збудували кілька блокпостів та барикад, зокрема на вул. Грушевського, Лютеранській, Круглоуніверситетській та перехресті Шовковичної і Богомольця. Ввечері декілька невідомих активістів, застосовуючи троси, повалили пам’ятник Леніну на бульварі Шевченка у Києві.
9–10 грудня 2013 р.	Вранці 9 грудня спецпідрозділ внутрішніх військ МВС “Тигр” та внутрішні війська прорвали блокаду військової частини у Василькові, де місцеві мешканці з 4 грудня безперервно блокували автобуси зі спецпризначеннями. Внаслідок прориву блокади влада змогла привезти в центр столиці 18 одиниць військової техніки та автобуси з військовослужбовцями та спецпризначеннями. Новоприбулі силовики почали перекривати шляхи до Хрещатика та Майдану Незалежності (з боку Михайлівської вулиці). Із настанням темряви внутрішні війська та спецпризначенці розпочали атаки на блокпости та барикади Євромайдану в урядовому кварталі, де до ранку 10 грудня було знищено усі барикади.
11 грудня 2013 р.	У ніч на 11 грудня силовики зробили спробу штурму Євромайдану, розпочавши наступ з боку вулиць Інститутської та Європейської площі, а також було здійснено спробу штурму будівлі КМДА. Однак, завдяки трансляції подій через Інтернет, до ранку периметр Євромайдану активістам вдалось стабілізувати, і нападники покинули Хрещатик.
13 грудня 2013 р.	Президент України В. Янукович прийшов вперше на круглий стіл із лідерами опозиції (А. Яценюком, В. Кличком, О. Тягнибоком), але переговори, за свідченням В. Кличка, не принесли результату.
14 грудня 2013 р.	На противагу Євромайдану, влада запланувала провести масштабний провладний мітинг на Європейській площі у Києві, незважаючи на те, що Окружний адміністративний суд міста Києва за позовом КМДА заборонив по 7 січня 2014 року проведення на ній будь-яких зібрань. Антимайдан зібрав 14 грудня, за даними з різних джерел, 30–60 тис. людей, вихідців здебільшого із Східної України, переважна більшість з яких були проплачені.
15 грудня 2013 р.	У Києві відбулось чергове Народне віче, яке визначило цей день “Днем гідності”, і висловило протест щодо

	можливості підписання В. Януковичем угоди про вступ України до Митного союзу.
17 грудня 2013 р.	В. Янукович відвідав з візитом Москву. Ходили чутки про можливе підписання главою України документів, пов'язаних із членством у Митному союзі (МС). Однак під час зустрічі В. Путіна та В. Януковича, серед 14 підписаних в результаті документів в жодному не йшло про МС. Натомість сторони домовились про нову ціну на газ – у першому кварталі 2014 р. 268,5 доларів США за 1000 кубометрів, і яка мала переглядатися щоквартально. Також було домовлено про зняття усіх торгівельних обмежень між Україною та Росією. Окрім цього, передбачалось, що уряд РФ розмістить 15 млрд доларів США із власних резервів Фонду національного добробуту у державних цінних паперах України. Обидві сторони оголосили про початок нової епохи у відносинах обох країн.
22 грудня 2013 р.	Народне віче на Євромайдані у Києві ухвалило резолюцію про створення загальнонаціональної позапартійної громадської організації ВО “Майдан” з метою поглиблення, розширення та подальшої координації діяльності Євромайдану. Учасники ж Антимайдану згорнули своє наметове містечко, яке розміщувалось напередодні у Маріїнському парку на підтримку курсу президента Януковича.
29 грудня 2013 р.	Активісти т. зв. “Автомайдану” – однієї зі структурних одиниць Євромайдану, що складалась із організованих колон автомобілістів – провели мирний автопробіг до приватної резиденції В. Януковича у Межигір’ї (с. Нові Петрівці Вишгородського району Київської області), однак за 300 метрів до будинку Віктора Януковича мітингувальників зустріла стіна з автобусів та внутрішніх військ. Проте агресії ні з боку військ, ні з боку мітингувальників не було. Як і планувалось, акція пройшла мирно та без інцидентів. На акції виступили політики, лідери опозиції, громадські активісти та інші учасники акції. Пізніше акція вирушила до будинку Віктора Медведчука, а потім до Миколи Азарова.
16 січня 2014 р.	На засіданні Верховної Ради України з порушенням установленної процедури голосування було прийнято 10 законів, направлених на звуження конституційних прав і свобод громадян: обмеження свободи мирних зібрань; обмеження свободи слова у ЗМІ; заборона збору інформації про майновий стан суддів, правоохоронців та членів їх родин; прийняття законів про екстремізм, який міг бути використаний проти учасників мирних протестів; реєстрація як “іноземних агентів” організацій, які отримують допомогу від закордонних організацій та громадян; введення

	податкових механізмів обмеження фінансової допомоги для громадської активності. Опозиція назвала ці події державним переворотом і путчем. Автори ж закону (представники Партії регіонів) назвали голосування легітимним.
19 січня 2014 р.	На чергове недільне Народне віче у Києві зібралось кілька десятків тисяч мітингувальників, які висловили власне обурення законами, прийнятими 16 січня (їх назвали “диктаторськими”). Поступово мирний мітинг переріс в жорстке протистояння з міліцією та внутрішніми військами. Бл. 15 години група радикально налаштованих активістів із “Правого сектора” спробували штурмувати кордон охорони до урядового кварталу на вул. Грушевського. У результаті протистоянь радикали підпалили автобус “Беркута”, а самих силовиків закидали петардами та бруківкою. Натомість спецпризначенці застосували проти активістів спецзасоби і водомет, який при температурі атмосферного повітря нижче 0°C (що мала тоді місце), згідно з чинним законодавством, використовувати заборонено.
22 січня 2014 р.	Під час протистоянь на вул. Грушевського з’явилися перші загиблі мітингувальники. Вогнепальною зброєю було вбито Сергія Нігояна, вірменина за походженням, та Михайла Жизневського, білоруса. Отримавши поранення, наступного тижня померли в лікарнях Роман Сеник та Олександр Бадера. Цього ж дня у лісосмузі в Бориспільському районі Київської області було знайдено тіло Юрія Вербицького, уродженця Львова, що був викрадений з Олександрівської лікарні. Після перемовин між владою та опозицією було озвучено пропозицію зібрати найближчим часом засідання Верховної Ради України для скасування ухвалених “диктаторських” законів.
22–27 січня 2014 р.	Активісти захопили низку адміністративних споруд у Києві (будівлі Міністерства енергетики та вугільної промисловості та Міністерства юстиції), а також деякі обласні держадміністрації (всі західноукраїнські ОДА, крім Закарпатської, та Чернігівська з Полтавською). На півдні захоплення не відбулися. Черкаську ОДА міліція відбила і почала зачистку серед населення. У всіх областях, окрім Донецької і Криму, проходили мітинги на підтримку Євромайдану.
28 січня 2014 р.	Глава уряду Микола Азаров подав у відставку. Того ж дня Президент України Віктор Янукович підписав указ про відставку М. Азарова з посади прем’єра. В. о. прем’єр-міністра став віце-прем’єр-міністр Сергій Арбузов. На позачерговій сесії Верховна Рада конституційною більшістю в 361 голос прийняла закон № 732-VII “Про визнання такими, що втратили чинність, деяких законів України”,

	яким скасувала дев'ять законів, прийнятих 16 січня (окрім Закону про Держбюджет та Закону про амністію).
18–20 лютого 2014 р.	Вранці 18 лютого мітингувальники розпочали ходу до Верховної Ради України, де депутати повинні були розглянути зміни до Конституції України щодо обмеження повноважень Президента. Однак, за вказівкою голови ВРУ В. Рибака, канцелярія Верховної Ради відмовилась навіть реєструвати цей документ, що обурило протестувальників і вкотре призвело до зіткнень із силовиками. В результаті протистояння мітингувальників було витіснено до Майдану Незалежності, а більше 20 осіб було вбито вогнепальною зброєю. Протягом 19 лютого протестувальники втримували позиції на Майдані Незалежності, тоді як силові структури розпочали підготовку до “анти-терористичної операції”. Переговори лідерів опозиції з Януковичем залишились безрезультатними. Вранці 20 лютого протестувальники перейшли у контрнаступ і, незважаючи на значні втрати, змогли зайняти Український Дім, Жовтневий палац та відтіснити силовиків до урядового кварталу. У ці дні загалом було вбито близько сотні протестувальників і кілька сотень було травмовано. Ввечері 20 лютого Верховна Рада України прийняла постанову “Про засудження застосування насильства, яке призвело до загибелі мирних громадян України”. Цей правовий акт визнав, що дії силових структур були незаконними.
21 лютого 2014 р.	Під час переговорів з врегулювання політичної кризи у державі за участю президента України В. Януковича, лідерів опозиції (А. Яценюка, В. Кличка, О. Тягнибока), представників Європейського союзу і Російської Федерації сторони домовилися про парафування Угоди щодо врегулювання кризи в Україні. Відповідно до угоди, протягом 48 годин з моменту її підписання мала б відновити дію Конституція України в редакції 2004 р. та сформовано новий коаліційний уряд; до вересня 2014 р. треба було провести конституційну реформу; до грудня 2014 р. – провести позачергові президентські вибори; також треба прийняти нове виборче законодавство та обрати новий склад ЦВК; провести розслідування випадків насильства під наглядом Ради Європи; також влада та опозиція домовилися від силових дій. Угоду було засвідчено главами МЗС Польщі та Німеччини, представником МЗС Франції, представник від Росії відмовився її підписати. Верховна Рада (“за” 386 депутатів) проголосувала Постанову про відновлення легітимного Конституційного ладу (в редакції від 8.12.2004). Увечері на Майдані Незалежності

	відбувся велелюдний мітинг, під час якого вже після виступу лідерів опозиції на трибуну піднявся один із сотників “Самооборони Майдану” Володимир Парасюк і проголосив ультиматум: або до ранку В. Янукович йде у відставку, або “Самооборона” піде на штурм. Виступ сотника був гаряче підтриманий Майданом.
22 лютого 2014 р.	Уночі В. Янукович покинув Київ та поїхав до Харкова, де мав відбутись місцевий з’їзд сепаратистів. Згодом його місцеперебування стало невідомим. Голова Верховної Ради України В. Рибак подав у відставку, і це рішення було підтримане 326 голосами “за”. Новим спікером було обрано Олександра Турчинова. Крім цього, ВРУ 328 голосами народних депутатів підтримала Постанову про усунення Віктора Януковича з посади Президента України, аргументуючи таке рішення самоусуненням Януковича від виконання своїх обов’язків та призначила позачергові вибори Президента України на 25 травня 2014 року. Під вечір з’явилося телезвернення В. Януковича, у якому той назвав події 18–20 лютого в Україні державним переворотом, порівнявши їх з приходом нацистів до влади у Німеччині, назвав депутатів, що вийшли з Партії регіонів, “зрадниками” та заперечив легітимність прийнятих Верховною Радою рішень.
23 лютого 2014 р.	Фракція Партії регіонів оприлюднила свою заяву, в якій усю відповідальність за ситуацію в Україні поклала на президента Віктора Януковича та його найближче оточення. Разом з цим, у залі ВРУ 285 голосами народних депутатів “за” спікера О. Турчинова було обрано в.о. Президента України на час до встановлення результатів перевиборів Президента 25 травня 2014 року.

Період після Євромайдану (25 лютого – 1 листопада 2014 р.)

25 лютого 2014 р.	Генеральний прокурор України Олег Махніцький повідомив, що Віктора Януковича оголошено у розшук за підозрою у масових вбивствах людей з обтяжливими обставинами відповідно до частини 2 статті 115 Кримінального кодексу.
27–28 лютого 2014 р.	Новим прем’єр-міністром України став Арсеній Яценюк, який чітко задекларував, що мета його політики – євроінтеграція України. Тим часом стало відомо, що В. Янукович знаходиться на території Росії, куди він прибув морем разом зі своїм сином Віктором. 28 лютого на російському телебаченні трансливалась прес-конференція экс-глави держави,

	у якій він знову зазначив, що є легітимним Президентом України, назвав рішення Верховної Ради незаконними та попросив владу Росії забезпечити йому особисту безпеку.
21 березня 2014 р.	У Брюсселі було підписано політичну частину Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що стосується питань політичної взаємодії, безпеки та боротьби з тероризмом. З українського боку Угоду підписав прем'єр-міністр України А. Яценюк, зі сторони Євросоюзу – президент Ради ЄС Герман ван Ромпей, президент Європейської комісії Жозе Мануел Баррозу та глави держав та урядів країн, що входять у ЄС.
25 травня 2014 р.	Відбулись позачергові вибори Президента України, перемогу на яких одразу ж у першому турі здобув Петро Порошенко, отримавши 54,70% голосів виборців. Одним із пунктів його передвиборної програми було підписання економічної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС та у 5-річній перспективі розпочати переговори щодо повноцінного членства України в ЄС.
27 червня 2014 р.	У Брюсселі у рамках Саміту ЄС відбулось підписання економічної частини Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, що передбачає створення повноцінної зони вільної торгівлі і стосується питань доступу на ринки, торгівлі енергоносіями, співпраці у сфері сільського господарства, транспорту, металургії, космосу, наукових досліджень, туризму, підприємницької діяльності, захисту інтелектуальної власності, порядку розгляду спорів та умов оподаткування. Крім цього, було підписано й “заключний акт” Угоди. З українського боку Угоду підписав Президент України П. Порошенко, зі сторони Євросоюзу – президент Ради ЄС Герман ван Ромпей, президент Європейської комісії Жозе Мануел Баррозу та глави держав і урядів країн, що входять у ЄС.
16 вересня 2014 р.	У виглядів телемосту через Skype між Києвом та Брюсселем відбулась синхронна ратифікація Угоди про асоціацію між Україною та ЄС Верховною Радою України (“за” – 355 голосів народних депутатів) та Європарламентом (“за” – 535 голосів парламентарів).
1 листопада 2014 р.	Набуло чинності тимчасове застосування Угоди про асоціацію (всі розділи Угоди, крім IV, який стосується Зони вільної торгівлі, що вступить у дію з 1 січня 2016 р.).

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Артимишин Павло – аспірант Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

Бабіна Наталка – українська і білоруська письменниця, журналістка, Голова Товариства української літератури при Спільці письменників Білорусі, редактор часопису “Справа” (Мінськ).

Зайцев Юрій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу новітньої історії Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

Зарічняк Лариса – аспірантка Київського Національного університету ім. Т. Г. Шевченка.

Лисенко Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Другої світової війни Інституту Історії України НАН України.

Патер Іван – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

Романюк Михайло – молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, директор Центру історичних студій.

Стародубець Галина – доктор історичних наук, професор Житомирського державного університету ім. І. Франка.

Стасюк Олександра – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

Сова Андрій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури.

Тимчак Ярослав – кандидат наук з фізичного виховання і спорту, доцент, завідувач кафедри олімпійської освіти Львівського державного університету фізичної культури.

Шелейко Тетяна – кандидат історичних наук, здобувачка кафедри історії Другої світової війни Інституту історії України НАН України.

Шелеп Юлія – молодший науковий співробітник Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України.

ЗМІСТ

НАУКОВІ ПУБЛІКАЦІЇ

- Олександр ЛИСЕНКО.* Феноменологія українського самостійницького руху періоду Другої світової війни крізь призму політики пам'яті і суспільно-політичного життя 5
- Наталка БАБІНА.* Особливості формування політики національної пам'яті в Білорусії (доповідь, виголошена під час Міжнародної наукової конференції “Проблеми дослідження українського визвольного руху середини ХХ століття”. – Львів, 16 листопада 2014 р.) 13
- Андрій СОВА, Ярослав ТИМЧАК.* Іван Боберський: формування української тіловиховної традиції в Академічній гімназії у Львові в першій чверті ХХ століття 16
- Олександра СТАСЮК.* Формування демократичних інституцій та виборчого права на українських землях у першій половині ХХ століття. 27
- Михайло РОМАНЮК.* Українська народна самооборона та формування відділів Української повстанської армії на теренах Золочівської округи ОУН (літо 1943 р. – перша половина 1944 р.) 37
- Іван ПАТЕР.* Репресії та депортації населення Галичини у 40-х – 50-х роках ХХ століття 49
- Тетяна ШЕЛЕЙКО.* Початковий етап відродження інфраструктури та рухомого складу залізниць у західних областях України 63

НАУКОВИЙ ДЕБЮТ

- Павло АРТИМИШИН.* Образ Росії та росіян на сторінках сучасних українських підручників з історії (2000–2012 рр.) 76

ДИСКУСІЇ

- Дискусія “Український інтегральний націоналізм (1929–1930 рр.): генеза, еволюція, порівняльний аналіз” 98

ЗАОЧНИЙ КРУГЛИЙ СТІЛ

- Інтерв'ю з відомими українськими науковцями Станіславом Кульчицьким, Олександром Добржанським, Остапом Середою з приводу актуальних проблем розвитку незалежної України. 115

ІНТЕРВ'Ю

- Інтерв'ю Юрія ЗАЙЦЕВА з Мирославом МАРИНОВИЧЕМ. “Хочу взяти участь у похованні останньої у світі імперії”* 121
- Юлія ШЕЛЕП. Інтерв'ю з сином першого секретаря Львівського міському, а згодом першого секретаря Закарпатського обкому КПУ О. Г. Бандровським.* 131

РЕЦЕНЗІЇ

- Павло АРТИМИШИН. Смирнов А. История Южной Руси. – Москва: Алгоритм, 2008. – 352 с.* 138
- Галина СТАРОДУБЕЦЬ. Петро Федун – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Том 2. Документи і матеріали / [упоряд. і відп. ред. М. Романюк]; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр незалежних історичних студій. – Львів, 2013. – 896 с.* 151
- Олександра СТАСЮК. Вронська Т., Лисенко О. “Тюремний мартиролог окупаційного режиму: написи на стінах нацистських казематів” / Тамара Вронська, Олександр Лисенко. – Харків: Права людини, 2014. – 583с.* 155
- Лариса ЗАРІЧНЯК. “І слова стали чином живим...” Боротьба ОУН та УПА крізь призму людських доль та стосунків. Збірник біографічних нарисів / [відп. ред. О. Стасюк]; НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2014. – 216 с.* 157

ХРОНІКА

- Павло АРТИМИШИН. Підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: хроніка подій.* 159

- ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ** 168

УДК 94(477)“19/20”

Новітня доба / [відп. ред. Ігор Соляр]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2014. – Вип. 2. – 172 с.

Літературний редактор

Ірина Романіна

Коректор

Світлана Іваник

Художньо-технічний редактор

Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено

Центром дослідження українсько-польських відносин
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-14-18

Підписано до друку 19.11.2014. Формат 70x100/16.

Обл. друк. арк. 13,12. Друк офсетний